Національна академія наук України
Інститут керамології — відділення Інституту народознавства НАН України

Міністерство культури і туризму України
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному

Віктор Міщанин

ПІВНІЧНА ГРУПА МАЛИХ ОСЕРЕДКІВ ГОНЧАРСТВА ОПІШНЕНСЬКОГО ГОНЧАРНОГО РАЙОНУ

(ДРУГА ПОЛОВИНА XIX-XX СТОЛІТТЯ)

Опішне
2005

Видавництво «Українське Народознавство»
Національного музею-заповідника
українського гончарства в Опішному

ISBN 966-7322-11-4

ББК 63.5 (4Укр–4Пол)
М71

Монографія є першим в українській керамології комплексним дослідженням малих осередків гончарства. В її основу покладено матеріали, зібрані автором у польових керамологічних експедиціях, у бібліотеках та архівах упродовж 1994-2005 років.

Наукова праця відтворює історичний розвиток гончарних осередків, що знаходяться в Зіньківському районі Полтавської області, на північ від гончарської столиці України — Опішного, а саме — Безруків, Глинського, Лазьків, Малих Будищ, Старих Млинів і Хижняківки. Відтворено місцеву технологію виготовлення глиняних виробів та способи їх збуту, професійні звичаї гончарів. Повернено із забуття десятки імен місцевих майстрів.

Для керамологів, істориків, етнографів, мистецтвознавців, краєзнавців, музеєзнавців, усіх, кого цікавить історія рідного краю, духовні надбання українців.

Наукове видання

Автор переднього слова,
науковий редактор,
доктор історичних наук,
заслужений діяч науки і техніки України
Олесь Пошивайло

Літературні редактори
Олесь Пошивайло
Людмила Гусар

Перекладач і редактор
текстів англійською мовою
Костянтин Рахно

Коректори
Олесь Пошивайло
Людмила Гусар

Комп'ютерний набір і коректура
Олена Литовченко
Юлія Панасюк
Олена Чуб

Макет, художнє оформлення
Юрко Пошивайло

Директор випуску
Вікторія Спільник

Автор книги відповідає за повноту висвітлення порушених питань, достовірність наведених фактів та їх автентичність, правильне цитування, посилання на джерела, написання власних імен, географічних назв, атрибутування пам'яток гончарства тощо

Права видавництва Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному «Українське Народознавство» поширюються на всі країни. Перевидання, репродукції, відтворення, виконання за допомогою розмножувальної, аудіовізуальної техніки чи будь-якими іншими засобами, а також приватні копії можуть бути виконані лише з дозволу Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту керамології —
відділення Інституту народознавства НАН України

Рецензенти:

- директор Інституту народознавства НАН України, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор
  Степан Павлюк
- завідувач кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор історичних наук, професор
  Валентина Борисенко
- викладач Київського міжнародного університету, доктор філософських наук, професор
  Леонід Сморж

Книгу підготовлено в рамках відомчого наукового проекту Національної академії наук України «Гончарство України XX–початку XXI століття: історія, сучасність, перспективи» (державний реєстраційний №0103U001988)

Керамологічні студії проводилися за фінансової підтримки Державного фонду фундаментальних досліджень Міністерства освіти і науки України (проект №07.07/00118)

Випущено на замовлення Управління у справах преси та інформації Полтавської облдержадміністрації за «Планом випуску соціально значущих видань Полтавської області»

© Віктор Міщанин, 2005
© Олесь Пошивайло, переднє слово, фото, 2005
© Юрко Пошивайло, макет, художнє оформлення, 2005
© Оксана Андрушенко, Ольга Гирман, Ольга Карунна, Галина Панасюк, 2005
© Інститут керамології — відділення Інституту народознавства НАН України, 2005
© Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, 2005

Зміст

Перше фундаментальне дослідження малих осередків українського гончарства 4
Переднє слово Олеся Пошивайла
Про автора 12
Вступ 13
Стан дослідження малих осередків гончарства 17
Особливості історичного розвитку гончарних осередків
Адміністративне підпорядкування 26
Безруки 28
Глинське 42
Лазьки 59
Малі Будища 86
Старі Млини 113
Хижняківка 120
Професійні знання гончарів
Гончарні глини 144
Видобуток сировини 146
Приготування формувальної маси 150
Виготовлення гончарних виробів 152
Сушіння 156
Декорування 158
Скління і обсипка 166
Випалювання 172
Гончарство в системі традиційно-побутової культури
Професійна обрядовість 184
Ставлення гончарів до глини 184
Звичаї, пов'язані з гончарюванням 187
Циклічність роботи гончарів 191
Гончарська спеціалізація 192
Кахлярство 193
Цеглярство 196
Пічникування 201
Асортимент глиняних виробів 210
Збут глиняних виробів 245
Домашній побут гончарів 255
Подвір'я і житло 255
Домашнє господарство 264
Здоров'я гончарів 270
Висновки 275
Джерела
Архівні матеріали 280
Література 281
Польові матеріали з приватного архіву автора 286
Додатки
Іменний покажчик 290
Географічний покажчик 295
The Northern Group of the Little Pottery Centres of the Opishne Pottery Region
Summary 298
Contents 299
Інформація 300

ПЕРШЕ фундаментальне дослідження малих осередків українського гончарства

Світ завжди цікавився передовсім великими постатями, визначними подіями, незвичайними явищами, поза якими повсюдно залишалися не менш достойні вселюдської уваги артефакти. У цьому вкотре переконуюся після прочитання унікальної книги Віктора Міщанина «Північна група малих осередків гончарства Опішненського гончарного району (друга половина

Автор монографії, керамолог Віктор Міщанин із глиняними виробами, знайденими в розкопаному горні малобудищанського гончаря Івана Чуприни. Малі Будища, Полтавщина. Квітень 2004. *Фото Таїсії Міщанин. Приватна збірка Віктора Міщанина (Малі Будища). Публікується вперше*

XIX-XX століття)». Водночас стає цілком зрозумілим, що подібні наукові праці, які немовби й не встигають за суспільною «модою», а отже, начебто й не є особливо пріоритетними, можна писати тільки наснажуючись великою любов'ю до ріднокраю, усвідомлюючи власну сповідальну місію перед вітцівщиною.

Це не є праця, за виконання якої платять великі (або хоча б будь-які) гроші. Це не є праця, за ненаписання якої хтось когось пожурить, бо й без неї суспільний поступ усеодно нестримно простуватиме в майбуття. Проте **без таких щирих праць для людей, закорінених у рідні чорноземи-глиноземи, втрачається смисл повсякденного життя, а довкілля позбувається чуттєвого наповнення. Лише через читання подібних книг тільки й можна збагнути, як твориться світова історія, і вкотре переконатися, як не прикро це визнавати, що проста людина в світовій круговерті все ж таки залишається гвинтиком системи, цілком залежним від визначальних рушійних механізмів.**

Незважаючи на песимістичну приреченість месіянських прагнень окремо взятих індивідів, у світі, де все програмується і вгадується наперед, де цінується все, що націлене в майбутнє, ще знаходяться диваки, понад усе залюблені в історичне минуле. Саме в минувшині вони шукають смисл власного життя, саме «ароматом старосвітського часу» наповнюють кожний свій крок у майбутнє. Вони щемно вірять, що їхні знання про минуле додадуть землякам силу й спроможність усвідомлювати свою належність до єдиної нації. **Віктор Міщанин подав приклад усім нам, як треба любити рідний край, як треба віддавати борги рідній землі, пошановуючи односельців; показав, що цікавою й захоплюючою може бути не тільки мандрівка до заморської країни, а й пішохідна подорож до сусіднього села чи хутора.**

Дослідження Віктора Міщанина завершило піонерський науковий проект Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному та Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, присвячений фундаментальному вивченню північної групи малих осередків гончарства Опішненського гончарного району. Нині маємо дилогію, що складається зі словникової частини, яка побачила світ окремим виданням ще в 1999 році [2], та з пропонованої читачам монографії. За задумом ініціаторів проекту, він мав подати сучасним керамологам України зразок успішної реалізації актуального наукового завдання – максимально повного польового обстеження певної групи малих осередків гончарства, з'ясування особливостей їх історичного розвитку, комплексного вивчення місцевого гончарювання, укладання біобібліографічного словника гончарів, формування інформаційного та речового банку даних про регіональне гончарство.

Ідея ця була не зовсім новою: ще в 1920-ті роки її намагалася реалізувати група молодих керамологів-народознавців: Юрій Александрович, Євгенія Спаська і Лідія Шульгина. Їхні зусилля були доповнені розвідками Марії Фріде, яка вже тоді акцентувала увагу на важливості вивчення *«дрібних місцевих центрів, які зберегли деяку оригінальність і самобутність»* [5, с.45], *«дрібних ганчарських осередків»* [6, с.81]. Для комплексного колективного дослідження

вони обрали невелике, як за кількістю мешканців, так і за чисельністю гончарів (12 майстрів), село Бубнівку сучасного Гайсинського району Вінницької області. Юрій Александрович вивчав історію та економіку бубнівського гончарства, Євгенія Спаська штудіювала орнаментику місцевого посуду, а Лідія Шульгина описала етнографічні прикмети гончарства [7, с.111-112]. Дослідники місяцями жили серед гончарів *«намагаючись, по змозі бачити все, що стосується ганчарської праці... Записуючи відомості..,* – писала згодом Лідія Шульгина, – *я намагалась передати їх точно в тій формі, як вони говорили...»* [7, с.112].

Опубліковані ними матеріали [1; 4; 7] й донині вважаються ***класичними керамологічними студіями одного гончарного осередку***. На жаль, справу так і не було доведено до логічного завершення, оскільки всіх тогочасних керамологів було репресовано. Відтоді про ретельні студії окремих осередків в Україні забули; влада деспотично переорієнтувала науковців на вивчення загальноукраїнських та регіональних закономірностей розвитку гончарства, хоча подібні дослідження могли поставати лише на основі глибокого вивчення кожного ще існуючого на той час гончарного осередку, але такі студії не заохочувалися.

Народознавчу традицію 1920-х років було відновлено Національним музеєм-заповідником українського гончарства в Опішному тільки в середині 1990-х років. **Віктор Міщанин своєю польовою експедиційною діяльністю фактично відродив методику дослідницької роботи в Бубнівці**. Україна отримала взірець сучасного вченого-народознавця, який предметом наукових студій обрав не загальні закономірності розвитку гончарства, а сконцентрувався на конкретиці історичного буття гончарів на певній локальній території. При цьому він послуговувався не стільки кимось і колись зібраними матеріалами, а переважно здобутими й перевіреними власними зусиллями знаннями. Джерельна база його аналітичних пошуків є абсолютно оригінальною і становить виключний інтерес для сучасної керамології. **Мені уявляється, що майбутня узагальнююча історія українського гончаротворення неможлива без праць, подібних до написаної Віктором Міщанином**. Тому нині залишається лише пошкодувати, що керамологи кінця XIX-кінця XX століття так і не спромоглися до подібного подвижництва. Більшість із них, як уже зазначалося, були зосереджені на речовому збиральництві, формуванні музейних колекцій, і до фундаментального з'ясування історичного розвитку поселень, фіксування керамологічних, етнографічних, лінгвістичних відомостей руки, як правило, не доходили. Таким чином відбулася своєрідна муміфікація матеріального вияву гончарської культури, у більшості випадків без фіксування імен її творців. Хрестоматійним прикладом тут може бути сформування згадуваними вже Євгенією Спаською та Юрієм Александровичем упродовж 1925-1926 років величезної колекції (понад 600 шт.) виробів гончарів Бубнівки для Кустарного відділу Київського сільськогосподарського музею [7, с.111-112], які, проте, в більшості так і залишилися без імен їх авторів. Жоден із дослідників другої половини XIX-першої половини XX століття не зафіксував докладної біографії хоча б одного гончаря, гончарського родоводу, бо їх цікавили не персоналії, а передовсім вироби та

обставини гончарного виробництва.

Робота над новітнім науковим проектом переконує в можливості застосування його досвіду і для керамологічних студій гончарних осередків інших регіонів України. Вона також показує, що з подібними дослідженнями не варто зволікати, оскільки з кожним роком усе менше залишається живих носіїв традиційних гончарських знань, швидкими темпами нівелюється народна культура, виходять з ужитку етнічні форми глиняних виробів та самобутні стилі їх оздоблення, які утворюють своєрідну знакову систему про давні й сучасні етноси.

Перед Віктором Міщанином поставало значно складніше завдання, порівняно з його попередниками, адже до початку його наукових студій гончарні осередки припинили своє існування, традиційні глиняні вироби майже вийшли з ужитку, а селянський побут набув інтернаціональних ознак. Проте Віктор Міщанин зробив, здавалося б, неможливе: ще встиг зібрати воєдино поодинокі розрізнені відомості про давнє ремесло кількох сіл та хуторів, буквально вихопивши їх із небуття, і пішов далі, зосередивши чільну увагу на гончарських персоналіях, адже доти вчені не надавали значення фіксації біографічних даних майстрів, не з'ясовували їх родоводів; не завжди зазначали авторів гончарних виробів, якими комплектували музейні колекції; вкрай рідко фіксували на фотоплівку бачене в середовищі гончарів, та навіть і зафіксувавши окремі технологічні моменти, майже ніколи не називали поіменно зображених на фотографіях.

Робота давалася важкою повсякденною, повсякчасною працею. Як цеглину до цеглини кладуть будівельники, вимуровуючи найрізноманітніші споруди, так і Віктор Міщанин по цеглинці знань укладав книгу гончарського буття сіл і хуторів на північ від Опішного. Ті історичні цеглини він вишукував у бібліотеках і в архівах, у розмовах із останніми свідками місцевої гончарської історії, видобував з їхніх спогадів і листів. Добрався навіть до колись утаємничених архівів Служби безпеки України, де в 1930-ті роки нерідко завершували життєвий шлях керамологи й гончарі, лишаючи для майбутніх дослідників свої останні послання у вигляді фальшивих кримінальних справ.

Пошуки Віктора Міщанина були надто повчальними передовсім для самого вченого. Він немовби й сам зі своїми хуторянами пережив весь цинізм і політику геноциду совєтської влади, байдужість до людей новоукраїнських керманичів. Книга документально відтворює ставлення до гончарства комуністичної влади, яка робила все можливе для знищення ремісництва. Доходило навіть до того, що примушували гончарів продавати власні хати під сільраду чи помешкання для активістів, у горно підкидали артилерійські снаряди, молоді забороняли будувати нове житло в селі... І хоча гончарі й усвідомлювали свою безпорадність і беззахисність перед натиском тоталітарної системи (як висловився в розмові з Віктором Міщанином житель с.Глинське Макар Ткаченко, *«проти вітру піском не посиплеш»*), а проте ні печерна колективізація, ні голодомори й політичні репресії, ні фінансові санкції, ні остракізм сільських активістів не спроможні були викорчувати в них відданість прадавньому спадковому ремеслу. Гончарі

працювали вночі, носили клунками глину й вироби на продаж, але від родового заняття не відмовлялися. У більшості випадків їх забирала від гончарства тільки голодна смерть, енкаведисти та воєнне лихоліття. Найстійкіші з них протрималися до кінця 1970-х років. Така стоїчність і вірність ремеслу переконує в тому, що для цих людей гончарство було винятковою необхідністю, способом самовираження і самоствердження, усвідомленою основою життєзабезпечення родини, села, регіону.

А ще **історія малих гончарних осередків є вкрай повчальною для великих керманичів держави**, які нерідко втілюють власні забаганки й амбітні плани, нехтуючи історичними традиціями й прагненнями співгромадян, залюблених у селянське життя. Книга Віктора Міщанина саме й показує, як провідники держави своїм волюнтаризмом і жадобою влади трощили людські долі, плюндрували села, знищували ремісництво, і якими особистими й суспільними трагедіями увінчувалися їхні безглузді експерименти.

Монографія також дає відповідь на численні патріотичні заклики української інтелігенції «відроджувати» зниклі художні промисли та ремесла. Дослідницькі пошуки Віктора Міщанина однозначно переконують : промисли й ремесла, як і будь-який живий організм, опісля їх вмирання реанімувати вже неможливо, а всі суспільні чи індивідуальні намагання в цьому напрямку завжди будуть приречені на невдачу; замість зосередження на реально можливих справах, вони ще більше затягуватимуть суспільство в глухий кут бездуховності. Тому **нині суперважливо не закликати відроджувати невідроджувані явища, а передовсім загальмувати негативну тенденцію до занепаду визначних центрів народного мистецтва України, вчасно перетворивши їх на визначальні чинники формування й утвердження сучасної повсякденної національної культури українців.**

Отож, із поставленими завданнями Віктор Міщанин успішно впорався. Йому вдалося відтворити не лише історію розвитку досліджуваних осередків гончарства, але й соціально-економічні особливості побутування місцевого гончарства, з'ясувати причини виникнення й занепаду ремесла, реконструювати етнографічні прикмети гончарства, професійні звичаї та обряди гончарів, технологічні ланки виробництва. Одним із численних достоїнств монографії Віктора Міщанина є введення в науковий обіг колосального масиву польових матеріалів, здобутих ним же під час керамологічних експедицій, повернення українській культурі імен близько трьохсот гончарів. Більше про ці гончарні осередки не скаже ніхто, оскільки багатьох інформаторів, з якими вдалося поспілкуватися Віктору Міщанину, вже немає серед нас. З-поміж польових матеріалів хочу окремо виділити підрозділ «Пічникування»: про це заняття маємо лише поодинокі згадки в керамологічній і етнографічній літературі, а Віктор Міщанин детально описав технологію будівництва печей, грубок і пов'язані з цим народні звичаї.

У підсумку Віктору Міщанину вдалося підготувати **першу в українській керамології фундаментальну працю про малі осередки українського гончарства**, в якій скрупульозно дослідив історичну долю та етнічні особливості гончаро-

творення локальної групи майстрів, що мешкали побіля гончарської столиці України – Опішного, яка постає всесвітньо відомою метрополією гончарного виробництва.

Опішне уже впродовж півтора століття приковує до себе пильну увагу громадськості своїми мистецькими досягненнями й залишається в полі зору вчених, журналістів, мистців. У той же час навколишні «гончарські» села завжди задовольнялися скромною роллю своєрідних «сателітів» «гончарської столиці». Більшість із них завжди знаходилися «в тіні» Опішного, а тому, хоча й мали видатних представників гончарювання, проте їм не вистачало уваги дослідників, преси тощо. Хочу звернути увагу на **один надзвичайно суттєвий момент: без сотень малих осередків гончарства Україна ніколи б не мала національнозначущих гончарних центрів, які в ті чи інші історичні періоди вивищувалися до національних символів, завдячуючи саме наявності довкола потужного конгломерату гончарських сіл і хуторів**. Малі гончарні осередки породжували здорову, жорстку конкуренцію, примушували гончарів Опішного постійно вдосконалювати свою майстерність, щоби й надалі залишатися неперевершеними в предковічному ремеслі. Вони формували благодатне середовище, де все виповнювалося духом гончарства: так підтримувався унікальний творчий мікроклімат, за умов існування якого тільки й могли народжуватися видатні постаті українського гончаротворення.

Навколо Опішного відомо близько двох десятків невеликих гончарних осередків, які, за їх географічним розташуванням, умовно можна поділити на чотири групи: північну, яка включає в себе населені пункти – *Безруки, Глинське, Лазьки, Малі Будища, Старі Млини, Хижняківку*; південну – *Великі Будища, Диканьку, Чернечий Яр*; західну – *Батьки, Заїченці, Попівку*; східну – *Вільхове, Зайцеві хутори, Міські Млини, Півні, Шкідинівку, Яблучне*. У другій половині XIX–першій третині XX століття спостерігалася локальна відмінність у переважаючому асортименті гончарних виробів кожної з цих груп: якщо гончарі північних осередків виготовляли всі основні різновиди виробів (посуд, іграшку, кахлі, цеглу), то майстри південних – здебільшого кахлі та цеглу, західних – простий (теракотовий) посуд, східних – миски. Характерними особливостями цих малих гончарних осередків гончарства також були: 1) незначна кількість місцевих гончарів (від трьох до кількох десятків), які орієнтувалися на задоволення потреб у глиняних виробах населення навколишніх сіл і хуторів, а також сусідніх повітів (на відстані до 100 км); продаж посуду у більш віддалених регіонах більше був винятком, аніж правилом; їхні вироби рідко продавалися в губернських та повітових містах, ніколи не експортувалися за межі держави; 2) асортимент гончарних виробів був мінімальним, задовольняв основні потреби переважно сільського населення; 3) тамтешні майстри не створили власних самобутніх форм виробів та орнаментальних систем їх оздоблення; в цьому відношенні їхні вироби майже завжди мали ознаки вторинності, оскільки повторювали найпростіші форми й орнаментику, що розвивалися в метрополії – Опішному; 4) консерватизм (реліктовість)

технології гончарного виробництва, яка завжди відставала в своєму розвитку, порівняно з провідними гончарними центрами; місцевим гончарям не були притаманні пошуки нових технологічних прийомів, форм виробів і вони здебільшого скептично ставилися до пропонованих земськими діячами нововведень.

Малим осередкам гончарства довкола Опішного «пощастило»: вони мають невтомного вченого, який уже віддав на вівтар пізнання їх історії десять років життя. Життя, виповненого невпинними пошуками, сумнівами й радощами віднайдення необхідних відомостей. Знання історичного минулого рідного краю підвели Віктора Міщанина до усвідомлення простої істини: повноцінної **історії країни не буває без історій окремих місцевостей, великих міст і маленьких хутірців**. Звідси випливає **не менш важливий висновок про необхідність утвердження в місцевого населення історичної спадкоємності, ототожнення себе з досягненнями попередників, усвідомлення відповідальності за продовження їх справи, виховання гордості за односельців**. Так, за підтримки вченого, в Україні з'явилося унікальне громадське свято – «День хутора», яке вже майже десять років (з 1998) щорічно збирає в одну велику родину мешканців Хижняківки та Безруків. «Дні хутора» – це заодно й повчальні уроки історії, і можливість зануритися в давноминулі події, віртуальна спроба осягнути красу й трагізм минулої епохи. Це також і своєрідна форма сучасної колективної тризни і сповіді перед предками, спосіб взаємопрощення й умиротворення, гармонізації міжособистісних взаємин і культивування суспільної історичної свідомості; водночас, це й міра глибини історичної пам'яті й міра відповідальності за нинішнє буття села.

Віктор Міщанин – не новачок в українській керамології. Він автор майже трьох десятків статей з найрізноманітніших аспектів побутування малих гончарних осередків та двох фундаментальних монографій – *«Словник гончарів Глинського, Малих Будищ, Старих Млинів, Хижняківки»* (1999) [2] та *«Хутори ви мої, хутори...»* (2002) [3]. Прикметний факт – усі ці монографії ставали подіями в науковому й культурному житті України. Про це свідчить визнання першої книги лауреатом найпрестижнішої вітчизняної книжкової виставки – VI Форуму видавців у Львові (1999), кращою публікацією в Україні з проблем гончарства за 1999-й рік (2000), та відзначення автора за другу книгу званням лауреата Літературно-мистецької премії імені Володимира Малика (2005). Як видно, всі книги, що споряджаються у світ зусиллями Віктора Міщанина, відзначаються цілком заслуженими нагородами. Проте закономірність вбачаємо не лише в уже узвичаєному пошануванні автора, а й у стабільності з'яви його творінь – з рідкісною регулярністю (кожні три роки) він видає «на гора» черговий підсумок наукових пошуків, який щоразу засвідчує нестримність авторських прагнень у пізнанні минувшини й намаганні зробити власні здобутки суспільним надбанням.

Нова монографія Віктора Міщанина – найкрасномовніше підтвердження висловлених у цьому передньому слові думок. Від першого й до останнього слова

вона писана любов'ю – тихою, непоказною, яка не вимагає взаємності – воістину синівською любов'ю до своєї батьківщини, до того краю, де він зробив перші кроки босоніж глинистою стежиною сільського життя; любов'ю, яка успадковується від батька-матері й несподівано заявляє про себе в складні моменти житейських колізій, коли настає час робити доленосний вибір і вже не в силі стримувати внутрішній поклик: «Усе, що взяв, віддай! І освятись!» [*Борис Олійник*]

1. *Александрович Ю.С. Бубнівське ганчарство // Побут. – 1929. – Ч.4-5. – С.1-5.*
2. *Міщанин Віктор. Словник гончарів Глинського, Малих Будищ, Старих Млинів, Хижняківки. Матеріали до Національного словника «Українські гончарі». – Опішне: Українське Народознавство, 1999. – 368 с.*
3. *Міщанин Віктор. Хутори ви мої, хутори... Минуле та сьогодення хуторів Безруки і Хижняківка. – Полтава: Верстка, 2002. – 400 с.*
4. *Спаська Євгенія. Орнамент бубнівського посуду // Матеріяли до етнології. – 1929. – Кн.ІІ. – С.201-227.*
5. *Фриде М. Гончарство на юге Черниговщины // Материалы по этнографии. – Ленинград: издание Государственного Русского музея. – Т.ІІІ. – Вып.1. – С.45-58.*
6. *Фріде Марія. Форма й орнамент посуду з Поділля // Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови. – К.: друкарня Української Академії Наук, 1928. – Т.1. – С.81-92.*
7. *Шульгина Лідія. Ганчарство в с.Бубнівці на Поділлі // Матеріяли до етнології. – 1929. – Кн.ІІ. – С.111-200.*

© Олесь Пошивайло,
директор Інституту керамології –
відділення Інституту народознавства НАН України,
доктор історичних наук,
заслужений діяч науки і техніки України

Про автора

Автор книги — Віктор Міщанин — народився 10 вересня 1962 року в старовинному козацькому селі Малі Будища Опішнянського (нині Зіньківського) району Полтавської області в селянській родині.

За фахом — інженер-метеоролог. Закінчив Одеський гідрометеорологічний інститут (1985). Працював інженером монтажно-ремонтного відділу служби засобів вимірювання Красноярського територіального управління з гідрометеорології (Красноярськ, Росія, 1987-1988), водієм колгоспу «Прогрес» (Малі Будища, 1989-1993), спеціалістом із земельних ресурсів Малобудищанської сільської ради (Малі Будища, 1993). З 1993 року працює в Національному музеї-заповіднику українського гончарства в Опішному (старший науковий співробітник), з 2001 року — в Інституті керамології — відділенні Інституту народознавства НАН України (молодший науковий співробітник).

Автор багатьох наукових праць з проблем українського гончарства, у тому числі монографій: «Словник гончарів Глинського, Малих Будищ, Старих Млинів, Хижняківки» (1999), «Хутори ви мої, хутори...» (2002). Перша книга стала лауреатом VI Форуму видавців у Львові (1999), де визнана переможцем у номінації «Художньо-мистецьке, музичне або краєзнавче видання». Під час I Національного симпозіуму гончарства «Опішне-2000» журі визнало книгу кращою публікацією в Україні з проблем гончарства за 1999-й рік.

© Олесь Пошивайло, 2005

Член Національної спілки майстрів народного мистецтва України (2000) та Українського керамічного товариства (2000). Депутат Зіньківської районної ради (2002). Лауреат літературно-мистецької премії імені Володимира Малика (2005).

Вступ

Новітня українська держава потребує не тільки утвердження політичної й економічної незалежності, але й науково-культурного поступу, що неможливо без досконалого знання давніх традицій, без фундаментальних досліджень матеріальної й духовної культури українців, одним із найприкметніших явищ якої є гончарство. На всіх етапах історичного розвитку воно акумулювало в собі визначальні риси етнічних культур, представниками яких були гончарі. Тому традиційне гончарство й донині залишається важливим джерелом вивчення етнічної історії, пізнання характерних особливостей виробництва, світоглядних уявлень давніх етносів.

Наприкінці XIX–на початку XX століття в Україні налічувалося близько 700 гончарних осередків із самобутніми традиціями організації виробництва, історично сформованими художніми системами формотворення та оздоблення виробів, асортиментним складом продукції та ареалами її поширення. Кожний історико-етнографічний регіон України мав провідні гончарні центри, які були своєрідними монополістами в галузі і певним чином диктували власні «правила гри» на ринку збуту глиняних виробів, були носіями регіональних етнічних особливостей. Історично склалося так, що саме на ці найбільші осередки з другої половини XIX століття звертали увагу земські діячі, економісти, статисти, етнографи; вони були об'єктами польових досліджень і публікацій у місцевій періодиці. До них слід віднести, насамперед, Косів, Коломию, Адамівку, Олешню, Опішне*, Цвітну, Шатрище, Дибинці та деякі інші.

В українській керамології вже є чимало праць, присвячених гончарству України. Але й понині немає комплексного дослідження історії жодного конкретно взятого малого осередку** з іменами його майстрів, династіями, родоводами; з детальним описом місцевої технології виготовлення гончарних виробів, особливостями приготування глини, ангобів і полив; класифікацією глиняних

** Офіційна назва поселення сьогодні — «Опішня» (російською мовою — «Опошня»). Проте ще 1889 року Віктор Василенко, відомий полтавський етнограф, звертав увагу на невідповідність цієї назви усталеному в XIX столітті топоніму. Спотворення суто українського слова «Опішне» на «Опошня» відбувалося під впливом російськомовних канцеляристів, які були провідниками державної політики Російської імперії, спрямованої на русифікацію України, впродовж XVIII-XIX століть. Саме від російського слова «Опошня» і з'явилося сучасне «Опішня», як переклад першого. Докладніше це питання висвітлено в праці: Пошивайло Олесь. Гончарська столиця України: Видавництво «Українське Народознавство». — Опішне: Українське Народознавство, 2000. — 72 с.: іл. Оскільки топонім «Опішне» й досі побутує в народній мові, а становлення новітньої української держави передбачає відновлення етнічних традицій, у цьому дослідженні я послуговуюся етнографічною назвою населеного пункту.*

виробів, їхньої орнаментики; з фотолітописом осередків, описом професійних звичаїв і обрядів тощо [78, с.4]. Досі не було всебічного історико-етнографічного дослідження загальних закономірностей становлення, розвитку й занепаду малих гончарних осередків в Україні.

В основу першого дослідження малих осередків народного гончарства України покладено матеріали, зібрані мною в центральній частині України, а саме — на Полтавщині, яка з її багатими покладами високоякісних глин, самобутньою народною культурою впродовж останніх двох століть залишається одним із найбільших регіонів українського гончаротворення. Предмети народного вжитку з глини, виготовлені місцевими майстрами, зберігають у собі унікальну інформацію про різноманітні аспекти повсякденного життя тамтешніх жителів принаймні від XVIII століття до наших днів.

Загальновизнаним лідером серед ремісничих центрів не лише Полтавщини, а й усієї Лівобережної України впродовж XIX-XX століть був Опішненський гончарний район з населеними пунктами: Батьки, Безруки, Великі Будища, Вільхове, Глинське, Диканька, Заїченці, Зайцеві хутори, Лазьки, Малі Будища, Міські Млини, Опішне, Півні, Попівка, Старі Млини, Хижняківка, Чернечий Яр, Шкідинівка, Яблучне.

Умовно, за географічним розташуванням щодо Опішного, всі осередки Опішненського гончарного району можна поділити на чотири групи: північну (Безруки, Глинське, Лазьки, Малі Будища, Старі Млини, Хижняківка), східну (Вільхове, Зайцеві хутори, Міські Млини, Півні, Шкідинівка, Яблучне), південну (Великі Будища, Диканька, Чернечий Яр), західну (Батьки, Заїченці, Попівка).

Вивчення особливостей гончарства всіх малих осередків, розташованих довкола Опішного, є досить перспективним, проте, на жаль, обмеженість джерельної бази не дозволяє повноцінно і, головне, впродовж короткого часу виконати фундаментальні дослідження всіх цих поселень. Тому предметом моїх наукових студій стала північна група малих осередків гончарства. Надалі маю намір дослідити й три інші групи. Працюючи над монографією, нерідко доводилося, як по краплині, віднаходити ті чи інші фрагментарні історичні й етнографічні відомості про місцеве гончарство в архівах, у давній літературі, у спогадах старожилів. Задля цього, пройшовши багаторічний шлях від хати до хати, мною здійснено опитування майже двохсот жителів, старших за 60 років, також велося листування з тими колишніми мешканцями, хто вже давно виїхав із цих населених пунктів, але пам'ятає про їх гончарне минуле.

*** Під терміном «малий осередок» у книзі розуміються села, у яких гончарство не набуло значного розвитку, а чисельність гончарів у них в різні історичні періоди змінювалася від кількох осіб до кількох десятків. До «малих осередків гончарства» відношу й хутори, в яких зафіксовано наявність гончарного виробництва.*

Опішненський гончарний район був предметом наукового вивчення статистами, етнографами, істориками від другої половини XIX століття. Зокрема, сюди неодноразово приїжджали такі відомі в Україні дослідники, як Анастасій Зайкевич, Віктор Василенко, Іван Зарецький, Михайло Русов, Яків Риженко. У своїх звітах і працях усі вони відзначали провідну роль Опішного і навколишніх сіл у формуванні гончарської культури України.

У XX столітті гончарство Опішного стало всесвітньо відомим. Містечко часто називають столицею українського гончарства. Проте на фоні такої провідної ролі Опішного в українському гончарстві майже незнаними залишалися малі осередки гончарювання, що знаходилися навкруги нього, хоча кожне з тих невеликих поселень мало свою самобутню історію і своїх уславлених майстрів. Від часу заснування в них жили й творили багато поколінь гончарів, кожне з яких робило певний внесок у розвиток місцевого гончарства. Основні закономірності становлення й досьогочасного розвитку цих малих гончарних центрів здебільшого характерні й для інших регіонів України. Ще в 1928 році керамолог Марія Фріде вела мову про «дрібні ганчарські осередки», «з своїм самобутнім орнаментом», які виділяла за районом «поширення своїх виробів», в яких «кераміка, з декоративного погляду, дійшла високої досконалости» [97, с.81].

Ґрунтовному вивченню особливостей виникнення, становлення, розвитку й занепаду гончарства в його малих осередках побіля Опішного присвячена ця монографія. Територіально дослідженням охоплено невеликі населені пункти (Безруки, Глинське, Лазьки, Малі Будища, Старі Млини і Хижняківка), розташовані на відстані до 10 км на північ від знаного гончарного містечка, яке, як уже зазначалося, було метрополією гончарного виробництва не лише Полтавщини, а й в цілому Лівобережної України. За характером історичного розвитку та побутування ремісничих традицій згадані малі осередки були своєрідними гончарними сателітами Опішного, яке значною мірою впливало на всі культурно-технологічні процеси в гончарстві навколишніх сіл і хуторів.

Хронологічно дослідження охоплює період від середини XIX до кінця XX століття. Саме на цей часовий проміжок припадає як найвищий розвиток місцевого гончарства, так і його повний занепад. Проте я також вважав доцільним залучити до аналізу й матеріали початкового етапу становлення місцевих малих осередків гончарства (від XV століття).

Сучасний краєвид села. Глинське, Полтавщина. 02.09.2005.
Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше

Стан дослідження малих осередків гончарства

Досі не вдалося віднайти жодного писемного свідчення про гончарство досліджуваних поселень за період до 1870-х років. Відсутність фактичних матеріалів є результатом того, що осередки побіля «гончарської столиці» — Безруки, Глинське, Малі Будища, Лазьки, Старі Млини й Хижняківка — ніколи не були об'єктом серйозного зацікавлення з боку дослідників кустарного гончарного виробництва в Україні.

Перші описи досліджуваних осередків належать перу місцевих священнослужителів. Зокрема, священик із с.Лазьки Зіньківського повіту Петро Курдиновський у «Полтавских епархиальных ведомостях» за 1872 рік описав промисел із добування гончарної глини в с.Лазьки, зазначивши місця її збуту [37, с.13-15]. До перших відомих описів гончарного виробництва в с.Малі Будища слід віднести згадку про нього в історико-статистичному нарисі священика Іоанна Михайлеця «Село Малыя Будищечки», надрукованому в «Полтавских епархиальных ведомостях» за 1887 рік [45, с.484-485]. Там подано відомості про побутові умови життя і праці місцевих гончарів, членів їхніх сімей у першій половині 1880-х років.

У 1880 році Глинське й Малі Будища відвідав доцент Імператорського Харківського університету Анастасій Зайкевич, який за дорученням Комісії з дослідження кустарних промислів Росії вивчав разом зі своїм помічником А.С.Жебуньовим і О.К.Твердохлібовим гончарство Полтавської губернії. Як зазначалося в «Отчете Полтавской губернской земской управы за 1880 год», «окрім дослідження, п.Зайкевичем зібрані колекції гончарних глин, які зустрічаються в Полтавській губернії, з тими мінеральними породами, які необхідні для визначення їх геогностичного характеру, біля 200 зразків, і колекції гончарних виробів — біля 300 зразків. Ті й другі, класифіковані й приведені в порядок, п.Зайкевич обіцяє здати в розпорядження губернської управи. Докладний звіт про це дослідження, складений п.Зайкевичем, після видання такого буде своєчасно подано губернським зборам» [72, с.70-71].

На основі проведеної роботи, Анастасій Зайкевич підготував книгу «О гончарном производстве», яка з невідомих причин так і залишилася неопублікованою. Чи зберігся її рукопис також нічого невідомо. Зазначене дослідження могло містити важливі факти з історії гончарства Глинського й Малих Будищ кінця 1870-х років.

На основі зібраної під час експедиції колекції глиняних виробів, 1883 року в Санкт-Петербурзі було надруковано альбом «Мотивы малороссийского орнамента гончарного производства» [70]. Альбом містить 21 кольорову таблицю, де подано основні мискові орнаменти і форми глиняних виробів, насамперед Опішненського гончарного району [70].

Улітку 1893 року гончарство Лазьків, Глинського та Малих Будищ досліджував відомий полтавський етнограф, археолог і керамолог Іван Зарецький. Зібрані ним польові матеріали увійшли до монографії «Гончарный промысел в Полтавской губернии» [31]. Вона стала першою книгою в Росії, в якій широко відображено регіональні особливості технології, економіки гончарного промислу,

побуту гончарів. Іван Зарецький уперше опублікував зібрані ним статистичні дані про економіку гончарства в малих осередках промислу. У вступові до книги автор зазначав, що «гончарі сімнадцяти поселень зареєстровані мною подвірно, у числі до дев'ятисот дворів, на окремо складених статистичним бюро земства запитальних картках; у ці ж карточки ввійшли цифрові та інші дані економічної сторони промислу» [31, с.II]. На жаль, з невідомих мені причин Іван Зарецький не додав до своєї фундаментальної праці поіменний список майстрів із обстежених осередків Полтавщини, а тому подальша його доля невідома, хоча він міг би стати першим словником гончарів тогочасної Полтавщини. У праці керамолога вперше в тогочасній літературі згадано прізвища двох гончарів із Малих Будищ, а саме — Адама Герасименка і Павла Пічки [31, с.105].

За рік до виходу в світ монографії Івана Зарецького, у 1893 році, в «Энциклопедическом словаре» Ф.А.Брокгауза та І.А.Єфрона з'явилися перші опубліковані відомості про гончарство іншого досліджуваного малого осередку гончарства — села Глинське. У словниковій статті, зокрема, повідомлялося про розвиток місцевого гончарного виробництва і запаси високоякісної глини; також зверталася увага на те, що оскільки неподалік розташоване м.Опішне, то внаслідок сильної конкуренції частина гончарів Глинського змушена була заробляти на прожиття відхідними промислами в гончарних осередках південних губерній Росії [23, с.867].

Одними з перших згадок про великий хутір Хижняківка як гончарний осередок є короткі повідомлення в багатотомній серії книг «Полное географическое описание нашего Отечества» (1903). Зокрема, у статті В.В.Морачевського «Промыслы и занятия населения» Хижняківку і Лазьки, заодно із Опішним і Куземином, віднесено до провідних осередків розвитку гончарного промислу в Зіньківському повіті [69, с.181]. В іншій статті — «Пути, примыкающие к Киеву, и линии северной части области», авторами якої були В.В.Морачевський, Б.Г.Карпов та І.М.Малишева, зазначено, що частина мешканців Хижняківки займається видобутком горщечної глини [68, с.427].

Перші статистичні дані про кількість гончарів у Хижняківці було обнародувано в «Списке населенных мест Зеньковского уезда Полтавской губернии», укладеному за даними подвірно-господарського перепису 1910 року [90, с.26]. На той час у поселенні працювали 9 майстрів.

Гончарний промисел у хуторах Безруки та Старі Млини існував упродовж короткого проміжку часу й відігравав допоміжну роль у житті місцевих хуторян-землеробів. Саме тому в історичній літературі й архівних документах не трапляються згадки про них як гончарні осередки.

Відсутність у статистичних та інших матеріалах даних про наявність гончарного виробництва в багатьох малих осередках є типовим явищем для кінця XIX–початку XX століття. На той час вони частіше залишалися переважно поза увагою як державних службовців, що займалися збиранням статистичних даних, так і дослідників гончарного промислу Полтавщини, оскільки вважалися неперспективними в економічному плані й не дуже цікавими для тогочасної

етнографії чи музейної справи. Типовим прикладом такої ситуації може бути хутір Старі Млини, що знаходився недалеко від села Глинського — давнього гончарного центру. Гончарство в ньому існувало до першої половини 1930-х років, хоча перші відомості про Старі Млини як гончарний осередок було опубліковано тільки в статті Олеся Пошивайла «Гончарство Зіньківського та Котелевського районів Полтавської області» за 1996 рік [76, с.123-124], тобто аж через 60 років після його зникнення. Іван Зарецький, який спеціально обстежував гончарні осередки Полтавщини і в 1893 році побував у Глинському та в навколишніх селах, жодним словом не згадав ані про Старі Млини, ані про Хижняківку.

Відсутність у статистичних матеріалах даних про заняття населення Безруків

Таврована цегла в колишній хаті родини Порскалів.
Безруки, Полтавщина. 01.09.2005.
Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше

і Старих Млинів гончарством можна пояснити ще й тим, що не завжди люди, що в тій чи іншій мірі мали відношення до гончарства, хотіли публічно визнавати себе гончарями й розповідати про своє сезонне заняття статистам, етнографам тощо. Для підтвердження цього подам свідчення того ж Івана Зарецького. На основі польового обстеження гончарних осередків Полтавщини, він писав: «До досліджень вони (*гончарі.* — В.М.) відносяться надто неприязно, і, проводжаючи дослідника з двору, бурчали услід недобрі побажання, а жінки глибоко зітхали, немовби збувши з плеч непомірну вагу або передчуваючи нещастя. Один гончар, відставний солдат, зустрівшись з нами у дворі, довго відмовлявся визнати себе гончарем, а коли йому було вказано на невипалені горщики в його сінях, то він став умовляти не записувати його гончарем; коли ж його прохання не було виконано, то на обличчі його з'явилися вирази переляку й обурення, і, проводжаючи

з двору, він за спиною перехрестився. У другому місці дружина гончаря висловилася в очі, що «напасть ходить по дворах» [31, с.124-125].

Упродовж 1910-1925 років гончарні осередки побіля Опішного випали з поля зору дослідників кустарних промислів, а тому ніяких відомостей про них у означений часовий період не зафіксовано. Ситуація докорінно змінилася з 1926 року, коли активні польові обстеження почав здійснювати Полтавський державний музей. Комплексні дослідження гончарства в Опішному та навколишніх селах і хуторах провів молодий український учений-керамолог Яків Омелянович Риженко. Результати польових експедицій було відображено в його узагальнюючій аналітичній праці «Кустарно-реміснича промисловість», де подано дані про кількість гончарних господарств у Глинському і в Малих Будищах [82, с.266]. У іншій роботі — «Техника гончарного производства» — Яків Риженко охарактеризував Хижняківку як одне із місць видобутку високоякісної гончарної глини, звертаючи при цьому увагу на неефективне використання сировини місцевими жителями [83, с.19]. У тому ж збірнику інший дослідник — В.К.Крюков — подав типовий для Хижняківки 1910-х–1920-х років унікальний схематичний план підземних колодязів для видобування гончарної глини [36, с.44].

Кінець 1920-х років ознаменувався початком втілення більшовицької державної політики поступового знищення кустарно-ремісничої промисловості. Наслідком цього став майже повсюдний занепад, а згодом і

Стіни хліва, зроблені із саману. Колишнє подвір'я родини Ткаченків у гончарному хуторі. Старі Млини, Полтавщина. 02.09.2005. *Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше*

зникнення традиційного домашнього гончарства в більшості осередків. Оскільки майже всіх українських етнографів, істориків, керамологів було репресовано, припинилися будь-які дослідження економічних та етнографічних особливостей побутування гончарства. Майже на сорок років науковці забули про гончарство в Безруках, Глинському, Лазьках, Малих Будищах, Старих Млинах і Хижняківці, чого не можна сказати про гончарство Опішного, яке дослідники не забували навіть у роки соціально-економічних потрясінь і політичних репресій.

Катерина Матейко у своїй книзі «Народна кераміка західних областей Української РСР XIX-XX ст.», в історичному огляді розвитку гончарства в Україні, серед основних осередків виготовлення глиняних виробів у Зіньківському повіті назвала Кижняки, Лазьки і Малі Будища [43, с.22].

Тільки в 1960-х роках у окремих з досліджуваних осередків побував видатний український керамолог Юрій Лащук. Його цікавили тогочасні залишки місцевого гончарства, давній побут гончарів, орнаментальні системи оздоблення гончарних виробів. Результати досліджень було лише частково відображено в його дисертації на здобуття наукового ступеня доктора мистецтвознавства «Українська народна кераміка XIX-XX ст.», яка так і залишилася неопублікованою [7].

У 1984 році з керамологічною експедицією в с.Лазьках побував Олесь Пошивайло. Її результати частково відображено в науковій праці вченого «Розвідки з історії лівобережного гончарства» [80, с.380-410]. У 1986 році Олесь і Юрко Пошивайли здійснили керамологічну експедицію в колишні гончарні осередки — Глинське, Старі Млини, Більськ і Хижняківку. Під час польових пошуків їм вдалося встановити імена деяких гончарів, що працювали там у завершальний період існування місцевого гончарства, зібрати їхні вироби, записати спогади місцевих старожилів, що знайшло відображення в статті «Гончарство Зіньківського та Котелевського районів Полтавської області» [76, с.119-126].

Упродовж 1979, 1985-1994 років періодичні польові обстеження Опішного та прилеглих гончарних осередків проводила мистецтвознавець Олена Клименко. Їх результатом частково стало укладання «Словника гончарів Опішні та навколишніх сіл», який є додатком до її дисертаційного дослідження «Народна кераміка Опішні (до проблеми традицій та інновацій в народних художніх промислах)» [3]. Заодно з гончарями Опішного та інших осередків, там згадуються також імена деяких гончарів із Лазьків, Малих Будищ, Хижняківки.

На цьому й завершилися поодинокі обстеження північної групи малих осередків Опішненського гончарного району. Відтоді й до середини 1990-х років комплексного дослідження гончарства в них ніхто не проводив. Воно стало можливим лише з 1994 року, у зв'язку з розгортанням керамологічних студій Державним музеєм-заповідником українського гончарства в Опішному. Упродовж 1994-2005 років мною було проведено комплексне керамологічне дослідження Глинського, Лазьків, Малих Будищ, Старих Млинів і Хижняківки. 1999 року вдалося виявити ще один колишній невеликий осередок гончар-

ства поблизу хутора Хижняківка — хутір Безруки. Результати досліджень знайшли відображення в численних публікаціях у періодичних виданнях та в двох монографічних працях: «Словник гончарів Глинського, Малих Будищ, Старих Млинів, Хижняківки» [61] та «Хутори ви мої, хутори» [67]. Тривалі пошуки дозволили зібрати унікальні факти з історії місцевого гончарства, встановити імена гончарів останньої третини XIX–першої половини XX століття, відтворити особливості їх роботи, технологію гончарного виробництва, сформувати унікальну колекцію глиняних виробів.

Учасники керамологічної експедиції до гончарних хуторів Безруки та Старі Млини біля віднайдених старожитностей: Віктор Міщанин, молодший науковий співробітник Інституту керамології (ліворуч), Людмила Пошивайло, завідувач Аудіовізуальної студії Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному; Олександр Бабенко, водій музею-заповідника. Опішне, Полтавщина. 01.09.2005. *Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше*

Тутешні городи, рясно всіяні черепками. Глинське, Полтавщина. 02.09.2005.
Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше

Особливості історичного розвитку гончарних осередків

Адміністративне підпорядкування

Малі осередки гончарства — Безруки, Глинське, Лазьки, Малі Будища, Старі Млини, Хижняківка — знаходяться на північ від Опішного. Зважаючи на близкість свого географічного розташування, на їх основі сформувався своєрідний історико-культурний район, для якого характерними були тотожні побутові умови життя гончарів, тривкі економічні та культурні зв'язки, глибокі корені традицій місцевого гончарства, спільні технологічні особливості гончарного виробництва тощо. Власне, це один із найбільших конгломератів гончарних осередків в Україні за концентрацією, насиченістю окремих осередків на певній локалізованій території. Причиною цього був потужний масив високоякісних гончарних глин та зручне географічне розташування поблизу давніх торговельних шляхів.

За довгий час свого існування досліджувані населені пункти зазнавали чимало змін у своєму адміністративно-територіальному підпорядкуванні. На початку національно-визвольної війни українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького дана територія належала до Гадяцького полку, а з 1649 року — до Полтавського полку. Упродовж 1662-1672 років Глинське, Лазьки й Малі Будища були в складі новоутвореного Зіньківського полку, після ліквідації якого в 1672 році знову повернулися до відновленого Гадяцького полку. У XVIII столітті Глинське й Лазьки відносилися до другої, а Малі Будища — до першої Опішненської сотні. Після ліквідації полкового устрою й утворення намісництв, Глинське, Лазьки й Малі Будища з 16 вересня 1781 року належали до Зіньківського повіту Чернігівського намісництва. 12 грудня 1796 року його було ліквідовано й указом Павла I було створено Малоросійську губернію з центром у Чернігові. Відтоді Глинське, Лазьки й Малі Будища перебували в її складі. Відповідно до указу Сенату від 27 лютого 1802 року Малоросійську губернію було ліквідовано й утворено Полтавську та Чернігівську губернії. У XIX–першій половині XX століття Безруки, Глинське, Лазьки, Старі Млини й Хижняківка відносилися до Більської волості, а Малі Будища — до Заїченської волості Зіньківського повіту Полтавської губернії. 7 березня 1923 року, внаслідок адміністративної реформи, поділ на повіти й волості було скасовано, а натомість утворено 7 округ, які поділялися на райони й сільради. Відповідно до цієї реформи Глинське й Малі Будища стали центрами однойменних сільських рад. Відтоді Лазьки й Старі Млини належали до Глинської сільради, а Безруки і Хижняківка — до Малобудищанської сільради Опішненського району Полтавської округи Полтавської губернії. 3 червня 1925 року Полтавську губернію було ліквідовано. До 2 вересня 1930 року досліджувані гончарні осередки перебували в складі Опішненського району Полтавської округи. У 1926

році Лазьки стали центром однойменної сільської ради. На початку вересня 1930 року поділ на округи було ліквідовано й залишено поділ на райони, які безпосередньо підпорядковувалися центру. З лютого 1932 року й до вересня 1937 року Безруки, Глинське, Лазьки, Малі Будища, Старі Млини й Хижняківка перебували в складі Опішненського району Харківської області, а з 22 вересня 1937 року — у складі новоутвореної Полтавської області. У 1930-х роках хутір Старі Млини було включено до складу села Глинського. Глинська сільська рада проіснувала до 1954 року включно, опісля чого село було віднесено до Малобудищанської сільради. На початку 1950-х років було ліквідовано й Лазьківську сільраду, а село Лазьки приєднано до Батьківської сільради. 30 грудня 1962 року Опішненський район було ліквідовано; відтоді й донині Безруки, Глинське, Малі Будища, Хижняківка відносяться до Малобудищанської, а Лазьки — до Батьківської сільради Зіньківського району Полтавської області.

Шираївський ліс на східній околиці гончарного хутора. Безруки. Полтавщина. 01.09.2005.
Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше

Безруки

Давній козацький хутір Безруки знаходився за 4 км від містечка Опішного, ліворуч від дороги, що вела до села Більськ. Точна дата заснування Безруків невідома. У зв'язку з ліквідацією полкового устрою в Україні й утворенням намісництв, упродовж 1779-1781 років комісією під керівництвом малоросійського генерал-губернатора Андрія Милорадовича проводилася робота з детального опису всіх населених пунктів, у тому числі й козацьких хуторів з однією-двома хатами, що мали увійти до нових адміністративних утворень. До цієї роботи залучалися російські офіцери, бунчукові й військові товариші, а також канцеляристи Малоросійської Колегії. Український історик Дмитро Пащенко, який був членом спеціальної комісії, займався опрацюванням опису Чернігівського намісництва [75, с.615]. Проте Безруки в ньому не згадуються, що дозволяє стверджувати про пізніше заснування хутора, найвірогідніше, у першій чверті XIX століття.

Про обставини заснування подібних хуторів В.Ю.Чубенко писав у 1920-х роках у своєму «Історичному нарисі містечка Опішнього та його околиць»:

Керамолог Віктор Міщанин оглядає цеглу на хатищі Миколи Різника. Безруки, Полтавщина. 01.09.2005. *Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше*

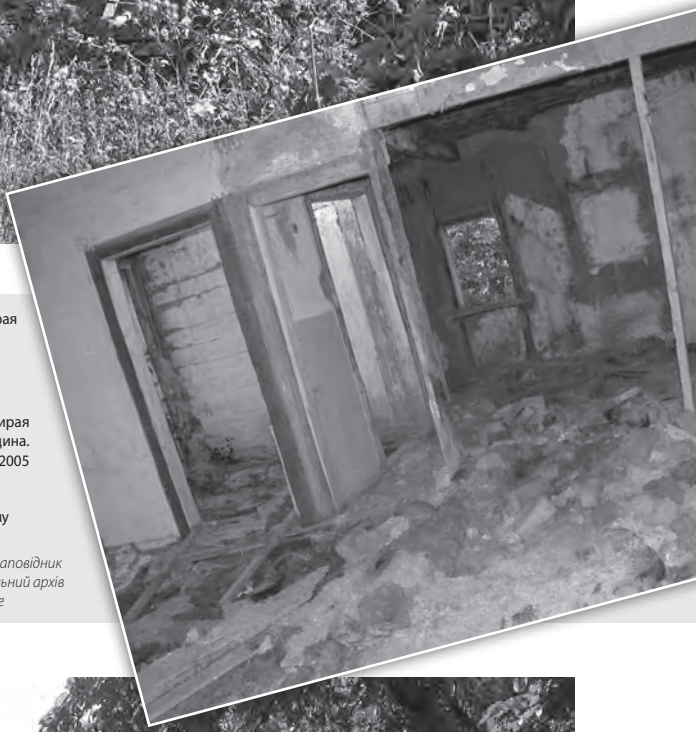

Колишня хата Івана Олександровича Ширая в гончарному хуторі. Безруки, Полтавщина. 01.09.2005

У колишній хаті Івана Олександровича Ширая в гончарному хуторі. Безруки, Полтавщина. 01.09.2005

Колишня хата Миколи Бойка в гончарному хуторі. Безруки, Полтавщина. 01.09.2005.

Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

«У межах сотні було багато хуторів. Слід згадати, що рахували кожну окрему хату чи господарство на степу хутором. У кожного, хоч трохи заможнішого козака, був свій хутір на степу. Сам він жив у містечку, а на хуторі в нього — підсусідки чи наймити. Там була худоба, а тоді держали багато. Тісніше ставало в містечку, деякі сини (члени родини) зовсім виселялися на хутори. Так ми маємо тепер назвиська хуторів, що пішли від прізвищ тих козаків, що поселялися. Також такі прізвища маємо і в Опішньому. Наприклад: Окарі, Шкурпели, Кандзюби, Макухи, Нагірні, Скиби, Грині, Безруки, Устименки, Хмелики і т.д.» [18, арк.48].

Безруки було засновано козаком Безруком у той час, коли козацький устрій в Україні вже було ліквідовано російського владою. Саме від прізвища першого поселенця й походить назва хутора. В історичних документах її зафіксовано як «Безруків хутір» [71, с.42], «хутір Безруків» [44, с.92; 90, с.3], «Безруки» [91, с.122], «Безручки» [88, с.93]. Спершу поселення звалося як хутір козака Безрука або ж Безруків хутір. З часом, коли козацькі сини одружувалися й починали жити окремо, побіля батьківського обійстя, утворилося поселення кількох сімей Безруків. Тоді й хутір став називатися «Безруки».

Найдавніші статистичні дані про Безруки, які вдалося віднайти, відносяться до кінця 1850-х років. На той час у хуторі налічувалося 3 двори. Населення складало 13 осіб, із яких було 7 чоловіків і 6 жінок [74, с.54]. Станом на 1882 рік у Безруках налічувалося вже 6 дворів, у яких проживали 28 осіб, із них 15 чоловіків і 13 жінок; за становою належністю всі поселяни були козаками. Податні мешканці хутора були приписані до Глинської сільської громади козаків [71, с.42].

Кількість домоволодінь у Безруках невпинно зростала і в 1900 році їх налічувалося вже вісім. У них проживали 34 особи: 18 чоловіків і 16 жінок [91, с.122-123]. Упродовж наступного десятиліття населення хутора продовжувало збільшуватись. За даними подвірно-господарського перепису 1910 року, там було 10 козачих господарств; проживали 69 осіб. Основним джерелом добробуту місцевих мешканців було хліборобство. Серед неземлеробських занять слід згадати візникування (1 особа) і поденщину (2 особи). Усі господарства володіли 73 десятинами придатної землі, у тому числі орної (46 десятин). Під посівами було зайнято 48 десятин [90, с.3].

За результатами всесоюзного перепису населення від 17 грудня 1926 року в Безруках налічувалося 12 господарств, у яких проживали 66 осіб, у тому числі: 37 чоловіків, 29 жінок. За національним складом усі вони були українцями [88, с.93]. Аналіз погосподарських книг, що зберігаються в архіві Малобудищанської сільської ради, дозволяє прослідкувати зміни в кількості населення Безруків від середини 1940-х до кінця 1980-х років (табл.1).

У 1970-х роках посилилася тенденція до занепаду малих сіл. Почали з'являтися перші результати реалізації державної політики так званих неперспективних сіл, що безпосередньо позначилося на станові малих осередків гончарства. Це виявилося, насамперед, у скороченні кількості господарств

На колишньому подвір'ї родини Бойків у гончарному хуторі.
Безруки, Полтавщина. 01.09.2005

У колишній хаті Миколи Бойка у гончарному хуторі.
Безруки, Полтавщина.
01.09.2005.

Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

Таблиця 1

Динаміка демографічного стану хутора Безруки впродовж 1940-х–1980-х років [15]

Рік	Господарств	Населення (осіб)	Чоловіків	Жінок
01.01.1944	16	65	26	39
01.01.1950	19	66	25	41
01.01.1955	18	59	22	37
01.01.1961	18	57	23	34
01.01.1967	17	53	20	33
01.01.1974	16	34	11	23
01.01.1980	12	21	7	14
01.01.1986	4	8	3	5

На кутку гончарного хутора, де раніше мешкали родини Безруків, нині достигають соняхи. Безруки, Полтавщина. 01.09.2005. *Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше*

Шираївське кладовище в гончарному хуторі. Безруки, Полтавщина. 01.09.2005

Колишня хата родини Храпачів у гончарному хуторі. Безруки, Полтавщина. 01.09.2005.

Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

Навіть шпаківні в гончарному хуторі спорожніли. Безруки, Полтавщина. 01.09.2005

Керамолог Віктор Міщанин оглядає цеглу на хатищі Івана Мефодійовича Ширая. Безруки, Полтавщина. 01.09.2005.

Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

місцевих жителів, поступовому занепаді традиційних промислів і ремесел, масовому відтоку населення до селищ міського типу та міст. Наочним прикладом різкого погіршення демографічного стану малих осередків гончарства в останній третині XX століття може бути таблиця 1, яка свідчить, що наприкінці 1960-х років уже означилася тенденція до скорочення кількості господарств і, відповідно, населення в хуторах. Вона посилювалася в 1970-ті роки, і особливо активізувалася на початку 1980-х років. Стрімкий занепад хуторів фіксується до середини 1980-х років. Так, приблизно за 20 років, з 1967 до 1986 року, кількість господарств хутора Безруки скоротилася в 4,5 раз, а кількість населення, відповідно, у 6,6 разів. До 1989 року в хуторі не залишилося жодного мешканця. На сьогодні в Безруках збереглися лише кілька напівзруйнованих хат у східній частині хутора. Земельними ділянками тут користуються жителі сусідніх сіл,

Керамолог Віктор Міщанин розповідає про куток гончарного хутора, де мешкали родини Безруків. Відеозйомку проводить завідувач Аудіовізуальної студії Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному Людмила Пошивайло. Безруки, Полтавщина. 01.09.2005. *Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше*

а також колишні хуторяни. Західна частина хутора, власне, звідки започаткувалося поселення і де колись проживали родини Безруків — нащадків засновника козака Безрука, повністю зникла. Там нині поле і пустирище.

У жодному з вивчених мною писемних джерел Безруки не зазначені як гончарний осередок. Збираючи матеріали до «Словника гончарів Глинського, Малих Будищ, Старих Млинів, Хижняківки», під час польових керамологічних експедицій довелося зустрітися з багатьма старожилами названих сіл і хуторів, але ні від кого не вдалося почути, що в Безруках колись були гончарі. Це можна пояснити кількома причинами. По-перше, нинішні старожили Безруків і навколишніх поселень уже не застали працюючих гончарів, оскільки народилися після зникнення промислу, або ж були на той час малими дітьми. По-друге, місцеве гончарство не набуло значного поширення, існувало лише в невеликому часовому проміжку й відігравало допоміжну роль у господарстві хліборобського населення хутора.

Восени 1999 року мені нарешті вдалося отримати відомості про гончарство Безруків від колишнього жителя хутора Миколи Ілліча Різника (1923 р.н.). Виявилося, що гончарством у хуторі займався його дід Микита Різник. Основним господарським заняттям Різників здавна було теслярство: вони майстерно виготовляли різноманітні вироби з дерева, передовсім вози, колеса тощо. Окрім цього, Микита Різник сезонно займався гончарюванням. Він володів ділянкою землі, на якій видобував якісну глину не лише для себе, а й на продаж. Він також мав гончарний круг, горно, кучу для перевезення виробів.

Фрагмент комина в колишній хаті родини Храпачів у гончарному хуторі. Безруки, Полтавщина. 01.09.2005.

У літній кухні родини Бойків у гончарному хуторі. Безруки, Полтавщина. 01.09.2005.

На колишньому подвір'ї родини Різників, де в першій чверті XX століття мешкав безруківський гончар Микита Різник. Безруки, Полтавщина. 01.09.2005.

Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

Окрім різноманітного посуду, Микита Різник, аж до смерті в 1926 році, виготовляв і свистунці. На той час йому було близько шістдесяти років [144].

Разом із Микитою Різником, гончарювали в Безруках ще дві родини, про що свідчать матеріали, отримані мною під час польових керамологічних досліджень упродовж 1999-2000 років. Точних прізвищ та імен інших гончарів з'ясувати не вдалося. У пам'яті місцевого населення збереглися тільки вуличні прізвиська: Платоненко і Павленко. Напевне, в їх родах були Платон і Павло, а вже їх нащадків стали звати Павленками і Платоненками.

Для аналогії подам два приклади. У сусідньому гончарному селі Малі Будища жили гончарі Адаменки. Їхнє прізвище — Герасименки. Прізвисько Адаменки представники роду отримали від одного з найбільш відомих і найбільш заможних малобудищанських гончарів, а саме — Адама Миколайовича Герасименка. Про нього згадував наприкінці XIX століття Іван Зарецький у книзі «Гончарный промысел в Полтавской губернии» [31, с.105]. Нащадків Адама Герасименка жителі села прозивали Адаменками. На початку 1930-х років, після так званого «розкуркулення», його син — Іван Адамович Герасименко — виїхав із Будищ, а на його дворищі з будівлями стали мешкати вчителі, згодом було створено шкільний

На колишньому подвір'ї Миколи Бойка в гончарному хуторі. Безруки, Полтавщина. 01.09.2005. *Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше*

Залишки колодязя на колишньому подвір'ї Миколи Різника в гончарному хуторі. Безруки, Полтавщина. 01.09.2005. *Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше*

Урочище Греблі (західна околиця гончарного хутора). Безруки, Полтавщина. 01.09.2005.

Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

Краєвиди урочища Греблі (західна околиця гончарного хутора). Безруки, Полтавщина. 01.09.2005

Колишній кар'єр, де брали пісок гончарі навколишніх поселень та опішненський завод «Художній керамік». Урочище Греблі (західна околиця гончарного хутора Безруки). Полтавщина. 01.09.2005.

Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

інтернат. Той будинок ще й досі в селі називають «Адаменкові хати» [56, с.91; 66, с.203].

Інший подібний приклад: у сусідньому гончарному хуторі Хижняківка жив гончар-цегельник Матвій Жадан, якого всі знали й запам'ятали як Оверченка. Очевидячки, батька звали Оверком, а його дітей стали прозивати Оверченками. З часом прізвисько перейшло навіть на внуків Матвія Жадана. Уже минуло понад сім десятиліть від часу, як останній Жадан виїхав із Хижняківки на Кубань, а його родове прізвисько продовжує жити на вустах колишніх хуторян і донині [56, с.91; 66, с.203].

Можна висловити ще одну гіпотезу про прізвиська гончарів Платоненка і Павленка. Є підстави вважати, що прізвище їх було Безрук. Вони жили поряд з іншими хуторянами, які мали прізвище Безрук, тобто на тому ж кутку хутора, де мешкали й Безруки. Оскільки людей з таким прізвищем у хуторі було чимало, місцеві жителі, для розрізнення про кого йде мова, змушені були називати себе та інших по-вуличному, тобто за прізвиськами. Старожили хутора неодноразово зазначали, що в Безруках раніше побутували всього три прізвища: спочатку жили Безруки (засновники хутора), потім з'явилися Шираї, а ще згодом — Різники. Усі вони жили по своїх кутках. Значно пізніше з'явився Ємець (напевно, він переселився з сусіднього хутора Хижняківка, де було поширене це прізвище), а в 1940-ві–1960-ті роки фіксуються й інші прізвища, в основному за рахунок приймаків. Представники якого покоління Платоненків і Павленків гончарювали і куди вони поділися з хутора, з'ясувати не вдалося.

Підтвердженням того, що Павленки й Платоненки гончарювали, можуть бути спогади колишньої хуторянки Олександри Мефодіївни Різник (1929 р.н.), за якими ще в дитинстві неподалік від садиби Євдокії Родіонівни Безрук вона знаходила багато черепків на печищі й біля залишків горна саме там, де колись знаходилася садиба Павленків [145]. Її свідчення підтверджуються спогадами Василя Івановича Безрука (1937 р.н.), батьківська садиба якого знаходилася поруч з колишнім обійстям Павленків: «...У нашій садибі, а особливо в саду, постійно викопувалися черепки битої посуди (кружок, мисок, макітер, вазонів для квітів, глечиків для молока та рідини, горшків, декоративних ваз, кубків, різних іграшок). Іграшки були не тільки у вигляді окремих фігур типу баранів, півнів, птахів та свистків, але й цілі скульптури з груп окремих тварин. Особливо багато залишків старої посуди викопувалось весною при копанні грядок, а також при корчуванні дерев у саду та спорудженні там же сушні для сушіння фруктів. Найбільше таких знахідок було в саду, поруч з яром. А одного разу, при будівництві сушні, ми з братом Олексієм викопали ціле кладовище такого битого посуду. На жаль, через свою молодість та зневагу до всього старого та непотрібного зараз, що постійно пропагувалося в той час всіма засобами масової інформації, все знайдене було викинуто в яр» [8].

На місці, де колись була садиба Павленків, уже понад 15 років поле. Проте й понині навкруги можна віднайти черепки — залишки гончарних виробів кінця XIX–першої чверті XX століття. За свідченням вищезгаданого Василя

Безрука, ще до Другої світової війни поруч із колишньою садибою Платоненків він бачив скупчення розбитого посуду та залишки зруйнованої теплотехнічної споруди в землі, заглибленої до 2 метрів. Вона була викладена з червоної цегли, мала прямокутну форму, з круглим центром. Усередині напівзасипаної камери він знайшов багато напіврозплавлених частин посуду [8]. Гадаю, це було родинне горно гончаря Платоненка.

Хутір Безруки розташовувався по обидва боки яру, який проходить зі сходу на захід, а починається неподалік від шляху, що веде з Опішного на Глинське, Більськ, Куземин. Уже за хутором яр переходить у широку долину. Ця місцевіть у народі зветься Греблями. І дійсно, й досі можна помітити залишки 7 гребель. Раніше там були ставки. Найперший із них — зі сходу, невеличкий, звався Платоненків. Знаходився він навпроти Платоненкового лісу і належав уже згадуваному гончареві Платоненкові. За радянських часів у Греблях мочили коноплі, знаходилася птахоферма, де працювали безруківці.

За переказами старожилів, ще до революції в Греблях існував цегельний завод. Він знаходився в балці, на північній стороні, біля першої із заходу греблі. Тут випалювали добротну цеглу — як тонку, так і товсту. Завод нібито належав якійсь пані, яка чи то продавала, чи то дарувала цеглу на будівництво церкви [147]. Водночас слід зазначити, що на вершині балки, з північного боку, неподалік від місця розташування цегельного заводу знаходився невеликий хутірець (1-2 хати) [136]. Можливо, там жили люди, які теж працювали на цегельному заводі.

Ще в 1930-ті–1940-ві роки безруківці натрапляли в Греблях на залишки горна, в якому, можливо, саме й випалювалася цегла [145]. Навесні 2003 року мною було здійснено керамологічну експедицію з метою пошуку горна. Але віднайти його не вдалося. Очевидячки, його було зруйновано під час розробки кар'єру, який функціонував у Греблях у другій половині XX століття. Тут брали глину, а ще більше — пісок, який використовував і опішненський завод «Художній керамік».

© Олесь Пошивайло, 2005

Глинське

Село Глинське розташоване з правого боку від путівця, що вів з містечка Опішного в село Більськ (майже посередині цього шляху). Назву поселення отримало від місцевих значних покладів різноманітних глин. Люди в цих місцях селилися з давніх-давен. У південно-східний околиці Глинського до цього часу збереглося городище — пам'ятка роменсько-давньоруської археологічної культури (VIII–середина XIII століття). Упродовж XX століття в Глинському неодноразово проводилися археологічні дослідження. Так, на початку 1900-х років городище обстежив відомий український історик та археолог Василь Ляскоронський. Результати досліджень було відображено ним у науковій праці «Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр.Псла и Ворсклы» [41, с.28-30]. Особливу цінність має опублікований план центральної частини села початку XX століття, на якому, зокрема, позначено місцезнаходження двох місцевих церков, школи, церковного будинку тощо. У 1940 році розкопки в Глинську здійснював І.І.Ляпушкін; у 1971 році — М.П.Кучера та О.В.Сухобоков, пізніше — С.П.Юренко та І.М.Гавриленко. Упродовж

В'їзд до гончарного села.
Глинське, Полтавщина. 02.09.2005.
Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше

Місце давньоруського городища. Глинське, Полтавщина. 02.09.2005. *Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше*

1997-1999 років дослідження проводила експедиція Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації, очолювана Олександром Супруненком. Під час розкопок було знайдено численні пам'ятки матеріальної культури, у тому числі й гончарства, від доби неоліту до пізнього українського середньовіччя. І донині на городищі та в навколишніх городах місцеві жителі знаходять уламки прадавніх глиняних виробів. У 1971 році, в період функціонування в селі

Керамолог Віктор Міщанин біля охоронного знаку на місці давньоруського городища. Глинське, Полтавщина. 02.09.2005. *Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше*

піщаного кар'єру, у південно-західній частині городища було виявлено давньоруське двокамерне горно. У його верхній камері стояли два невеликі горщики, що датуються XII-XIII століттями [32, с.121].

До північних околиць Глинського підходять вали Великого укріплення Більського городища, яке відомий український археолог Борис Шрамко пов'язує з містом скіфської епохи Гелоном (VII-III століття до н.е.), згаданим у «Історії греко-перських воєн» давньогрецького історика Геродота [102, с.156-163].

Точна дата заснування села невідома. Найімовірніше, воно виникло ще до початку XV століття. На той час навколишні землі були південним кордоном Литовсько-Української держави. Литовські правителі дбали про заселення прикордонних земель та про їх захист від татарських нападів. Задля цього князі, які отримували тут землі в довічне володіння за військову службу, зобов'язувалися відбудовувати та споруджувати нові укріплення, фортеці, охороняти кордони, формувати військо на випадок війни. Ще після Куликовської битви (1380) поворсклянські землі належали татарському князю Мансуру-Кияту, сину Мамая, який відійшов сюди із залишками мамаєвого війська. Після його смерті в 1491 році, вони перейшли в спадщину його синові

Кущ калини біля одного з поховань на садибі в гончарному селі. Глинське, Полтавщина. 02.09.2005. *Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше*

Фрагмент тину на одній із занедбаних садиб гончарного села. Глинське, Полтавщина. 02.09.2005.

Мить однієї з керамологічних експедицій до малих осередків гончарства. Глинське, Полтавщина. 02.09.2005.

Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

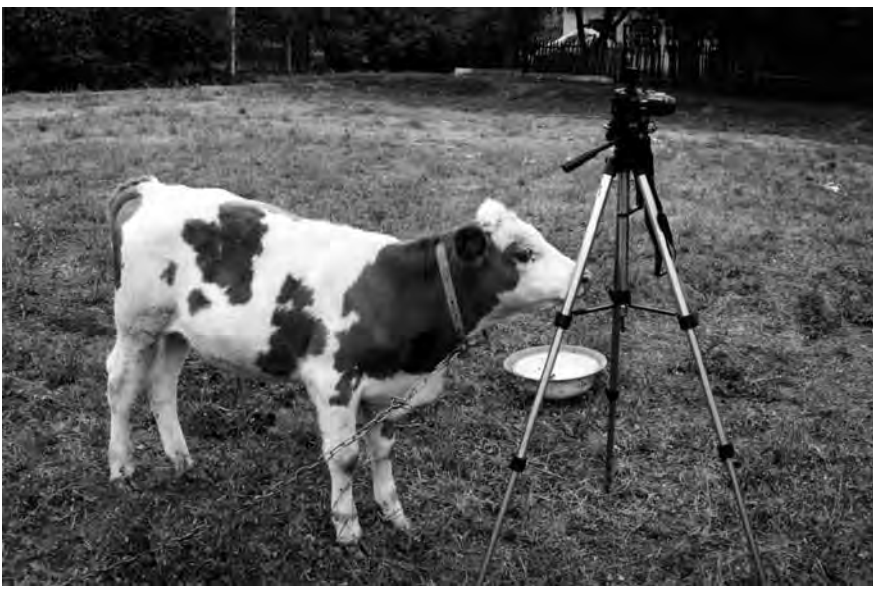

Одна із вулиць низинної частини гончарного села. Глинське, Полтавщина. 02.09.2005.
Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше

Алексі. Останній, прийнявши християнську віру та ім'я Олександр, став родоначальником князів Глинських, осередком вотчини яких стало Глинське [101, с.464, 465, 468].

У 1498 році Глинське, як частина спадку, перейшло до Григорія Глинського, який був овручським намісником. У 1506 році поселення згадується в ярлиці хана Менглі-Гірея. Близько 1537 року село успадкувала сестра Юрія Глинського, яка вийшла заміж за Байбузу. В 1579 році Байбуза сперечався за Глинське і Більськ з Келбовським. А в 1590 році Глинське, як і Більськ, перейшло до землевласників Проскур [28, с.226-227]. На карті Гійома-Левассера Боплана село Глинське позначено разом з іншими населеними пунктами сучасної Зіньківщини: Зіньковом, Опішним, Бірками [28, с.226].

У «Генеральном следствии о маетностях Гадяцкого полка 1729-1730 гг.» значиться село Глинське, в якому на той час гетьман Іван Самойлович надав чотири двори опішненському сотнику, а згодом обозному Якову Корицькому. Після смерті Якова Корицького його двори відійшли до Гадяцького замку, якому вони належали й раніше [26, с.7]. За даними ревізії 1726 року, в Глинському було 6 дворів посполитих, що належали «до замку Гадяцького гетьману на булаву» [26, с.3].

Упродовж XVIII століття село було в складі другої Опішненської сотні Гадяцького

Напис крейдою на дверях однієї із занедбаних хат гончарного села. Глинське, Полтавщина. 02.09.2005

Сволок з хрестом та написом "29 марта 1907" у колишній хаті Авраменків у гончарному селі. Глинське, Полтавщина. 02.09.2005.

Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

Глинські гончарі Тит Ткаченко (перший ряд, перший ліворуч) **та Тихін Ткаченко** (другий ряд, другий ліворуч). **Степне, Полтавщина. Кінець 1960-х років.** *Автор фото невідомий. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№606*

Глинський гончар Мусій Солов'ян з дружиною Єфросинією. Сватове, Луганщина. 1978. *Автор фото невідомий. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№564*

полку. За даними військового товариша Дмитра Пащенка в 1779-1781 роках воно було таким: «Село Глинське розташування має при річці Ворсклі і річечці Глинці, на їх правому березі. Глинка початок свій бере вище цього села за 1 версту з річки Ворскли і впадає в тому ж селі, у цю ж річку, на якій гребель — 2, млинових комор — 4 із 10 колами; розташоване біля путівця, частково на низьких болотистих, а частково на гористих місцях. З лівого боку — річками, а з правого — садами і на дрова придатним лісом оточується. Розташоване за 6 верст у правий бік від села Лазьки. У ньому дерев'яна церква — 1. Лісу на

Один із кутків низинної частини гончарного села. Глинське, Полтавщина. 02.09.2005. *Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше*

будівництво і дрова придатного, до цього села належного, достатньо, землі орної і сінокісної посередньо достатньо» [14, арк.453-454].

За становою належністю мешканці Глинського на межі 70-х–80-х років XVIII століття розподілялися так: 1 священик; 1 церковник; вдова, священикова жінка; козаків: виборних — 56 дворів, 85 господарів; підпомічників — 55 дворів, 59 господарів, бездвірних — 2; козачих підсусідків бездвірних — 2; посполитих замку Гадяцького — 2 двори, 2 господарі; різночинських підсусідків — 1 двір, 1 господар; бездвірних підсусідків — 5; усього козачих, посполитих і підсусідських — 120 дворів, 165 господарів; обивателів — 168 господарів [14, арк.453-454]. За свідченням Дмитра Пащенка, «жителі на прожиття мають

від заробітків у містечку Опішному, а прибуток мають від продажу там само садових плодів» [14, арк.454].

Відомий дослідник Микола Арандаренко у своїх «Записках о Полтавской губернии» подав дані про кількісний і соціальний склад населення Глинського в середині 1840-х років. На той час тут жили 542 козаки, 14 казенних і 21 поміщицьких селян [21, с.98].

До 1781 року в Глинському була дерев'яна церква, яку знесли того ж року через ветхість будівлі, що не підлягала реконструкції. Відсутні будь-які дані про те, коли було збудовано цей храм і чи був він першим у даному селі. За дозволом митрополита Гавриїла 1782 року на місці старої церкви збудували нову [28, с.227]. А 28 жовтня 1900 року відбулося освячення головного Престолу на честь Преображення Господнього в новій Преображенській мурованій церкві, збудованій завдяки зусиллям місцевого священика Гермогена Луб'яного [98, с.79-80]. Старий храм розібрали й продали на хутір Флорівку Полтавського повіту [28, с.227].

Під час польових керамологічних досліджень улітку 1996 року мені вдалося віднайти унікальну фотографію, на якій зображено нову й стару церкви. На фотокартці видно, що територію навкруг церкви обнесено дерев'яним тином, який згодом було замінено на цегляну огорожу. Цеглу для церкви й огорожі випалювали, за спогадами старожилів, місцеві гончарі-цегельники на глинському кутку «Звагольщина» [103]. Саме там знаходився цегельний завод, збудований за розпорядженням Гермогена Луб'яного [35, с.827].

Глинська церква, що була гордістю села й до будівництва якої долучилися і місцеві гончарі-цегельники, простояла до середини 1930-х років. З початком колективізації і продовженням нещадної боротьби влади з релігією, її пограбували, а згодом розібрали — як саме приміщення церкви, так і огорожу навколо неї. З церковної цегли побудували «в Опішному приміщення райвиконкому і в'язниці. А то, в основному, цеглу брав, хто куди хотів. А фундамент розбирали люди вже після війни, будували собі грубки. Цегла така була, що віку їй не було б» [150].

У другій половині XIX століття населення Глинського продовжувало зростати швидкими темпами. Так, у 1859 році в селі було 198 дворів; населення складало 1200 осіб, із них 580 чоловіків і 620 жінок [74, с.54]. Через чотири роки (1863) там налічувалося вже 225 дворів, а населення становило 1430 осіб: 710 чоловіків і 720 жінок [22, с.22-23]. На початку 1880-х років у Глинському було: козацьких дворів — 302, дворів державних селян — 8, дворів колишніх поміщицьких селян і дворових людей — 10, дворів міщан та інших сторонніх — 4, число будинків — 343, сімей безпритульних — 5, чоловіків — 801, жінок — 791, населення — 1592 особи [71, с.42]. На 1900 рік у селі статисти зафіксували 326 козацьких дворів і 16 дворів державних селян; населення становило 2062 особи козаків, із них 1045 чоловіків і 1017 жінок; а також 99 осіб державних селян, із них 49 чоловіків і 50 жінок. На той час у Глинському діяла сільська община, була одна земська і одна церковно-парафіяльна школи

Преображенська церква (ліворуч); **праворуч — церква, збудована в 1782 році. Глинське, Полтавщина. Кінець XIX століття.**
Автор фото невідомий. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№ 621

«Цвинтар» – місце, де стояли глинські церкви. Глинське, Полтавщина. 02.09.2005.
Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше

Глинський гончар Федір Грисенко (сидить праворуч) **із синами: Йосипом** (сидить ліворуч), **Іваном** (стоїть праворуч), **Василем** (стоїть ліворуч).
Глинське, Полтавщина. 1954.
Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№560

[91, с.122-123]. Як бачимо, від середини 1840-х років до кінця XIX століття населення села зросло більше, аніж у три з половиною рази. І на початку XX століття населення Глинського продовжувало збільшуватися, хоча земельні площі в його користуванні залишалися без змін. Більша частина землі знаходилась у власності заможних господарів. За кількісним складом серед жителів села переважали бідні люди. Напередодні 1917 року земельна площа, якою користувалися поселяни, становила близько 2400 га. З цієї кількості майже половина належала 28 господарям села. Зокрема, Андрій Галушка — 45 га, Яків Галушка — 46 га, Тихін Кошман — 48 га, Володимир Ростовський — 52 га, поміщиця Подольська мала 58 га, Іван Ожог — 70 га, Григорій Бей — 71 га, Омелян Бей — 78 га, Герасим Ожог — 80 га. Частина заможних господарств

мали у своєму користуванні від 10 до 30 га землі. Інша частина населення (середняки) мала в користуванні від 3 до 8 гектарів. Три чверті населення села були незаможними. Із них третина мала у своєму користуванні від 1 до 3 га, а решта — лише невеликі садиби, де розташовувались хати поселян [2, арк.12].

Заможні господарства великий прибуток мали від продажу зерна, соломи, худоби. Господарства середняків володіли тяглом: конем, парою корів чи волів. Ними вони обробляли земельні ділянки свої та в бідняків, які не мали свого тягла (за половину врожаю з обробленої площі). Частина працювала своїм тяглом на сезонних роботах у поміщиків. Бідняки, щоб заробити на хліб, розходилися по багатьох губерніях Російської імперії. Частина з них у пошуках кращої долі залишали своє рідне село і їхали в Сибір. Інші, хто мав коня (а таких було небагато), добували з його допомогою засоби для прожиття, візникуючи по селах і хуторах гончарним посудом, сушеними фруктами, вимінюючи їх на хліб. Улітку працювали в поміщицьких маєтках на вивезенні гною, скиртуванні соломи, сіна, підвезенні снопів до молотарки. Восени ж перевозили цукрові буряки із ланів до найближчого цукрового заводу [2, арк.12-14].

Малоземелля було однією з причин того, що жителі Глинського змушені були займатися різноманітними ремеслами. Наприклад, у 1910 році займалися: теслярством — 7 осіб, кравцюванням — 5 осіб, чоботарством — 8 осіб, ковальством — 2 особи, ткацтвом — 2 чоловіки і 36 жінок, візництвом — 5 осіб, ходили на поденщину — 130 чоловіків і 154 жінки, інтелігентними заняттями — 2 особи, іншими — 170 чоловіків і 24 жінки [90, с.6]. Помітного розвитку набуло й гончарство. Цьому значною мірою сприяли значні запаси високоякісної пластичної і вогнетривкої глини в селі та його околицях. У різний час кількість гончарів у Глинському була неоднаковою. За свідченням Івана Зарецького, у 1893 році там налічувалося 27 гончарських господарств. За становою належністю господарі-гончарі розподілялися так: 25 — козаки, 1 — селянин-власник, 1 — державний селянин [31, додаток 1, с.II]. Усі вони були горщечниками [31, с.98].

Глинський гончар Тимофій Піщаленко (праворуч) із сином Григорієм. Глинське, Полтавщина. 1956. *Автор фото невідомий. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№791*

На межі XIX-XX століть кількість гончарів у селі сягнула найбільшої чисельності — 30 чоловік [38, с.16-17], що свідчило про найвищий розвиток місцевого гончарства. Згодом, за даними подвірно-господарського перепису 1910 року, у Глинському вже відзначено тенденцію до поступового занепаду кустарного гончарного промислу. Передовсім це виявилося в неухильному скороченні кількості гончарів. Зокрема, у 1910 році чисельність майстрів зменшилася на 9 осіб і становила 21 чоловік [90, с.64]. У середині 1920-х років гончарюванням займалися в 19 господарствах села [82, с.266].

Василь Міщенко (в центрі) розповідає керамологу Віктору Міщанину про свого дядька — глинського цегельника Дмитра Міщенка. Праворуч – мати Василя Міщенка, Оксана Міщенко. Глинське, Полтавщина. 01.09.2005.
Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше

До 1923 року Глинське належало до Більської волості Зіньківського повіту. Село було не єдиним місцем виробництва глиняного посуду у волості. Окрім нього, давніми гончарними осередками в ній були Більськ і Лазьки. Усього ж наприкінці XIX століття у волості налічувалося 76 гончарів [38, с.30]. Із них: у Глинському — 30, у Більську — 38 і в Лазьках — 8 майстрів [38, с.16-17].

Скорочення чисельності гончарів у Глинському в першій третині XX століття спостерігалося на фоні збільшення загальної кількості жителів села. Так, за даними подвірно-господарського перепису 1910 року, в Глинському проживали 1874 особи [90, с.6]. За всесоюзним переписом, станом на 17 грудня 1926 року, в Глинському налічувалося 436 господарств з 2125 мешканцями, із

них: 1004 чоловіки і 1121 жінка. За національним складом усі поселяни були українцями. На той час до Глинської сільської ради, окрім самого села, належали ще хутори: Гармаші, Горовщина, Новомиколаївський, Сені, Старі, з яких тільки в останньому зафіксовано гончарство [88, с.90].

Найповніші відомості про побутові умови заняття гончарством у Глинському наприкінці XIX століття зафіксовано в книзі Івана Зарецького. Від перебування в селі у 1893 році в дослідника залишилися такі спостереження: «Ще грубіші й непоказніші гончарі виявилися в с.Глинському: вони просто як дикуни хова-

Краєвид гончарного села. Глинське, Полтавщина. 02.09.2005. *Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше*

лися й упиралися розповісти що-небудь про своє життя і справу. Хати і двори тут занедбані і брудні; тіснота дворів разюча... Придивляючись до тутешнього гончарства, доводиться зізнатися, що доля його не настільки турботлива, як у гончарів Опішного чи Млинів. І все тут немовби підібрано: самі гончарі низького зросту, худорляві, некрасиві і грубуваті; житла у них непоказні.., а про вироби нічого й казати, вони дуже погані» [31, с.122].

Проте з часом якість місцевих виробів дещо поліпшилася, збагатився асортимент виробів. Якщо в час перебування в селі Івана Зарецького (1893) там були самі горщечники, які виробляли неполив'яні вироби, то пізніше гончарі стали більше застосовувати поливу. Змінилася і якість посуду — він став

Садиба Василя Міщенка в гончарному селі. Глинське, Полтавщина. 01.09.2005. *Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше*

значно кращим. Гончарі виготовляли також вогнетривку цеглу і кахлі. У 1995 і 1997 роках мені вдалося знайти в Глинському вироби тамтешніх гончарів, виготовлені переважно наприкінці 1940-х років. Так, наприклад, посуд одного з майстрів — Василя Івановича Бея — ні в чому не поступався тогочасним виробам з інших навколишніх осередків гончарства. Про зростання майстерності місцевих ремісників упродовж 1930-х років свідчить розповідь гончарівни із сусіднього х.Хижняківка Ольги Опанасівни Даціньки (1914 р.н.): «Там (*у Глинському.* — В.М.) були гончарі Школярі: батько і два сини. Так вони, було, як виїдуть на базар у Котельву, то вже люди знають, що то глинські — було в них багато своїх покупців» [120].

Глинські гончарі мешкали в основному на кутках «Звагольщина», «Горобіївка» і «Ткаченківка». Назва останнього кутка походить від гончарського роду Ткаченків, відомого впродовж трьох поколінь. Так, Андрій Ткаченко гончарював там ще в останній чверті XIX століття. Справу батька продовжили сини — Митрофан і Тит. Представниками третього покоління династії стали сини Митрофана Ткаченка: Нестір, Тихін, Федот і Яків. З-поміж гончарських династій Глинського слід згадати також рід Школярів. Дуже відомим у Глинському й навколишніх селах був Порфирій Корнійович Школяр. Його справу продовжили сини Оврам і Ананій. З інших династій збереглися імена батька

Якова Лугового та його сина Михайла. Гончарями були також Корній Солов'ян і його син Мусій.

Як і для інших навколишніх гончарних сіл, 1920-ті роки були останнім десятиліттям вільного розвитку кустарного гончарства в Глинському. На початку 1930-х років промисел у селі почав поступово занепадати. Чимало гончарів, як і їх односельців, померли від голодомору 1932-1933 років. Інші, вступивши примусово до новоствореного місцевими активістами колгоспу, назавжди полишили роботу за кругом. Дехто в пошуках кращої долі виїхав із села. Тих поодиноких майстрів, які, незважаючи на всі перешкоди, продовжували гончарювати, влада обкладала непомірними податками, примушувала брати патент, тобто робила все можливе, щоб промисел припинив своє існування. Про ті часи житель Глинського Макар Титович Ткаченко згадував так: «Гончарював батько, поки були ми одноосібниками. Перед колективізацією батько збудував будинок хороший під черепицею, на три кімнати. Була красива огорожа навколо двору, ворота. Батько дуже любив музику. А оскільки хата наша стояла над дорогою, то біля огорожі він поставив велику лавку. Раніше молодь на кутках збиралася. І ото вони коло нашого двору грають, співають, а батько слухає. Це до колективізації було. А з початком її постало питання — що робити? Батько не йде в колгосп. І не тільки батько, а й низ отой увесь *(низинна частина Глинського.* — В.М.*)*. Там такі люди жили — і небагаті, і небідні — хазяїни. От у батька було чотири десятини землі, корова, кінь, кобила, вісім овець, свиноматка, кабана держали. Господарство було. Жили непогано. Ну, рішили нас таки в колгосп загнати. Уже нагорі був організований колгосп імені Горького, а низяни не були в колгоспі. Застали батька раз вдома і кажуть, щоб приходив на сходку щодо колгоспу. Зібралися мужики та й кажуть: «Ми ж на всіх не наробим, що пішли туди в колгосп». А там такі були люди, що робить не хотіли, а поки розбирали багатих, доки й гребли, а коли кинулись робить самі — не хотять. «Якщо вже така наша доля, що в колгосп іти, то ми не проти колгоспу. Але туди ми не підем ні один. Давайте організуємо свій колгосп, на низу». І в 1934 році організували колгосп імені Холоші. Ще до колективізації батько наробив повну комору посуду. Так вони (*активісти.* — В.М.) прийшли, забрали той посуд з комори, так, ні за що, забрали, і продавали той посуд у магазині. Одного разу викликають батька у сільраду і кажуть: «Продай хату сільраді, бо так заберем». Прийшов батько додому. Довго думав-думав, що робити? А тоді змирився: «Що ж, — каже, — проти вітру піском не посиплеш». І продав хату за 400 рублів, а нам продали поганеньку за 100 рублів на Кукушівці, під горою. У нашій колишній хаті після цього квартири учителів були, пекарня, школа. Нас спочатку зробили середняками, потім міцними середняками. Ну, де ти дінешся?! Такий час був» [150].

У роки Другої світової війни на фронт були мобілізовані й глинські гончарі. Деякі з них були нагороджені бойовими орденами й медалями. На війні загинуло багато жителів села і серед них гончарі — Лука Дзюбка, Михайло Карпович Дзюбка, Федот і Яків Ткаченки, Ананій Порфирович Школяр [33, с.544-550]. Повернувшись після війни додому, щоб вижити в скрутні повоєнні роки, зга-

дали старе ремесло колишні фронтовики — Федір Петрович Грисенко і Тимофій Федорович Піщаленко. Проте через кілька років і вони назавжди розпрощалися з гончарством, оскільки місцева влада негативно ставилася до кустарного виробництва, а у зв'язку з відбудовою зруйнованого народного господарства різко звузилася сфера побутового застосування глиняного посуду. Останніми глинськими гончарями були Василь Іванович Бей і Порфирій Корнійович Школяр, котрі працювали за кругом до початку 1950-х років.

Одночасно із занепадом гончарства почало вироджуватися й саме село Глинське. Упродовж 1930-х–1940-х років сталося значне скорочення населення: сотні людей померли в роки голодомору (1932-1933); багато глинщан не повернулися з фронтів Другої світової війни та сталінських концтаборів. Негативним був і вплив так званої політики «неперспективних сіл», що здійснювалася в СРСР упродовж 1960-х–1980-х років. Зокрема, тодішнє керівництво колгоспу не дозволяло людям будуватись у Глинському, що спричинило масовий відтік звідти молоді. Тільки в середині 1970-х років влада поступово приходила до усвідомлення хибності обраного шляху економічного занепаду малих сіл. До Глинського почали прокладати кам'янку, будувати одно- і двоповерхові будинки для колгоспників, відкрили початкову школу, але всі ці зусилля були марними: село, яке наприкінці 1920-х років мало більше двох тисяч населення, на початку третього тисячоліття перетворилося у великий хутір, де нині проживають трохи більше 200 осіб, причому четверта частина з них — переселенці, турки-месхетинці, які теж поступово залишають Глинське, виїжджаючи на інші місця проживання.

© Олесь Пошивайло, 2005

Лазьки

Село Лазьки було одним із найбільш самобутніх гончарних осередків на території колишнього Зіньківського повіту Полтавської губернії. Час його заснування невідомий. Як стверджував у «Полтавских епархиальных ведомостях» за 1872 рік тодішній лазьківський священик Петро Курдиновський, існувало дві версії походження назви: «Це село отримало назву свою Лазьки, за розповідями одних, від важкого, навіть і тепер, в'їзду в село, особливо зі східного та південно-східного боку, де оточує село велика гора; так що, ймовірно, першим лазьківським жителям доводилося важкувато «лазити» по горі, щоб пробратися в село до своїх будівель або ж із села в поле. Інші ж, переважно місцеві старожили, на основі переказу, стверджують, що на початку XVII століття, у часи польського свавілля, якийсь Лазько, виходець із-за Дніпра, знаменитий завзятістю й відвагою, з ватагою подібних до себе молодців та сміливців жив у місцях, зайнятих нині Лазьками, здійснюючи грабунки і

В'їзд у гончарне село та дорожній знак з боку села Батьки. Лазьки, Полтавщина. 09.09.2005.
Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

Ганна Пиніс — донька лазьківського глинокопа Кузьми Куца. Лазьки, Полтавщина. 06.09.2005

В'їзд у гончарне село зі східного боку. Лазьки, Полтавщина. 06.09.2005.

Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

Харченкова гора, на якій видобували гончарну глину. Лазьки, Полтавщина. 06.09.2005.
Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше

розбої в навколишніх місцях, і тому від імені Лазька й місцевість отримала назву Лазьки» [37, с.7-8].

На карті французького інженера Боплана село ще не позначено, з чого можна гадати, що поселення на той час було невеликим хутором, якого, як і багато інших малих населених пунктів, Боплан не позначив на своїй карті, або ж воно взагалі виникло тільки в другій половині XVII століття, як більшість навколишніх населених пунктів.

Відсутні також і будь-які відомості про кількість населення в Лазьках на початковому етапі існування поселення. Так, у «Генеральном следствии о маетностях Гадяцкого полка 1729-1730 гг.» загальну чисельність населення не зазначено. Відомо лишень, що, згідно з ревізією 1726 року, в Лазьках було 4 двори посполитих [26, с.3], а за ревізією 1730 року — 8 дворів посполитих, які належали «до замку Гадяцького гетьману на булаву» [26, с.7].

Динаміку населення в Лазьках від кінця XVIII століття до 1870-х років можна прослідкувати за наведеними нижче даними. Так, у 1798 році там проживала 791 особа, із них 391 чоловіків, а жінок — 400. Через 10 років, у 1808 році, населення було майже незмінним — 787 осіб (385 чоловіків і 402 жінки).

Одна із колишніх вулиць на гончарному кутку Бурдівка. Лазьки, Полтавщина. 07.09.2005

Мисківка – один із гончарних кутків села. Лазьки, Полтавщина. 09.09.2005.

Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше

Наступні 20 років кількість населення зменшувалася: у 1828 році зафіксовано 686 жителів, після чого, з невідомих мені причин, протягом 1828-1843 років кількість жителів різко зросла до 990 осіб, а за 1843-1862 роки знову зменшилася майже на третину (до 624 чоловік) [37, с.10-11].

За «Описом Чернігівського намісництва 1779-1781 рр.», село Лазьки «лежить з обох боків річки Сухої Груньки, вершина якої в селі Батьках із Довгої Криниці, а впадає в річку Шилівку, на пагорбах, поміж садами і лісом, на будівництво придатним, на путівці від села Заїченець за 6 верст. У ньому церква дерев'яна — 1. До цього села лісу на будівництво придатного достатньо, землі орної і сінокісної мало, і отримують із скіпщини у жителів села Заїченець. Шляхетства — 1; різночинець — 1; священик — 1; вдова, священикова жінка — 1. Козаків: виборних — 33 двори, 80 господарів; підпомічників — 19 дворів, 24 господарі; підсусідків козачих — 2 двори, 2 господарі; посполитих замку Гадяцького — 1 двір, 3 господарі; різночинських підсусідків — 8 дворів, 10 господарів; усього козачих, посполитих й підсусідських — 63 двори, 119 господарів; обивателів — 123 господарі. Ці обивателі користуються з лісів продажею даних жителям містечка Опішного, а садові плоди, крім містечка Опішного, продають приїжджим туди великоросійським купцям» [14, арк.453].

Керамолог Віктор Міщанин (ліворуч) записує спогади Василя Семешка про місцеве гончарство. Лазьки, Полтавщина. 09.09.2005. *Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше*

Ділянка дороги з гончарного Глинського до гончарних Лазьків, розбита автомобілями місцевого газодобувного підприємства. Полтавщина. 07.09.2005

Одна із занедбаних вулиць на гончарному кутку Бурдівка. Лазьки, Полтавщина. 07.09.2005

Будівля колишньої земської школи. Лазьки, Полтавщина. 06.09.2005

Один із занедбаних виїздів із гончарного села. Лазьки, Полтавщина. 07.09.2005.

Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

За становою належністю жителі Лазьків на початку 1870-х років поділялися таким чином: духовних — 7 чоловіків і 7 жінок; військових — 40 чоловіків і 29 жінок; дворян — 1 чоловік і 1 жінка; міщан — 2 чоловіки і 7 жінок; тимчасовозобов'язаних селян — 22 чоловіки і 27 жінок; козаків і казенних селян — 291 чоловік і 281 жінка [37, с.7-8].

За час існування села тут було три церкви, які почергово змінювали одна одну. Цегляну Троїцьку церкву було збудовано і освячено в 1821 році. Проіснувала вона до 1930-х років, коли була зруйнована сільськими активістами. Цій будівлі передували дві дерев'яні: першу було збудовано ще в XVII столітті. Точна дата її будівництва невідома. Наявність церкви в Лазьках у XVII столітті свідчить про те, що вже тоді це був не хутір, а село. Другий храм лазьківці збудували на початку 1720-х років; він проіснував до початку 1820-х років [37, с.13].

За переписом 1882 року, в Лазьках налічувалося: дворів козаків — 139, дворів державних селян — 2, дворів колишніх поміщицьких селян і дворових людей — 8, дворів міщан та інших сторонніх — 1, число будинків — 159, сімей безпритульних — 13. Населення становило 735 осіб (чоловіків — 396, жінок — 339) [71, с.43].

Одна із занедбаних хат на гончарному кутку Харченківка. Лазьки, Полтавщина. 06.09.2005.
Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше

Лазьківське кладовище – одне з найстаріших в окрузі. На ньому збереглося чимало давніх хрестів – свідків початку XX століття. Лазьки, Полтавщина. 09.09.2005.
Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

Лазьківське кладовище, на якому збереглося чимало давніх поховань.
Лазьки, Полтавщина. 09.09.2005.
Фото Олеся Пошивайла.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Національний архів українського гончарства.
Публікуються вперше

Про основні господарські заняття лазьківчан у другій половині XIX століття найповніші спогади залишив місцевий священик Петро Курдиновський. Він, зокрема, писав: «Жителі села — небагаті землевласники, а тому перше заняття їх, головним чином, землеробство і хліборобство. Незважаючи, між іншим, на виняткове заняття жителів хліборобством, є між ними достатньо і ремісників, а саме: ткачі, бондарі, ковалі, чоботарі, кравці і навіть гончарі — «все своє; у чуже село не підемо кланятися». Щоправда увесь цей ремісничий люд вишукано не зробить вашого замовлення, але не будьте лишень дуже вимогливими

Вал Великого Більського городища. Північно-східні околиці гончарного села Лазьки. Лазьки, Полтавщина. 06.09.2005. *Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше*

— пройде; знайте, що «на безриб'ї і рак — риба», що, іншими словами, «на селі пройде і так» [37, с.13].

Як бачимо, заодно з іншими ремеслами, на початку 1870-х років у Лазьках розвивалося й гончарство, що цілком закономірно з огляду на місцеві запаси високоякісної глини. Коли з'явилося там гончарювання, точно не відомо; на мою думку, не пізніше кінця XVII–початку XVIII століття. На той час там уже була церква, отже, в селі мешкала значна кількість населення, зростаючі потреби якого в різних ремісничих виробах, у тому числі й у гончарному посуді, спричинили розвиток місцевого гончарства.

Перші статистичні відомості про гончарів с.Лазьки відносяться до 1893

Кахлі роботи лазьківського гончаря Пилипа Явдака. 1887

Кахляна піч роботи лазьківського гончаря Пилипа Явдака. 1891

Місце зйомки невідоме. Фото Івана Зарецького 1893 року. *Фонди Полтавського краєзнавчого музею. Копії — Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства*

Озеро в гончарному селі. Лазьки, Полтавщина. 06.09.2005.
Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше

Городи гончарного села.
Лазьки, Полтавщина. 09.09.2005

Могутній горіх біля місця, де знаходилася хата видатного лазьківського гончаря Пилипа Явдака.
Лазьки, Полтавщина. 07.09.2005.

Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

Річка Суха (Гнила) Грунь. Лазьки, Полтавщина. 07.09.2005.
Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше

Старий міст через річку Суха (Гнила) Грунь у гончарному селі. Лазьки, Полтавщина. 07.09.2005.

Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

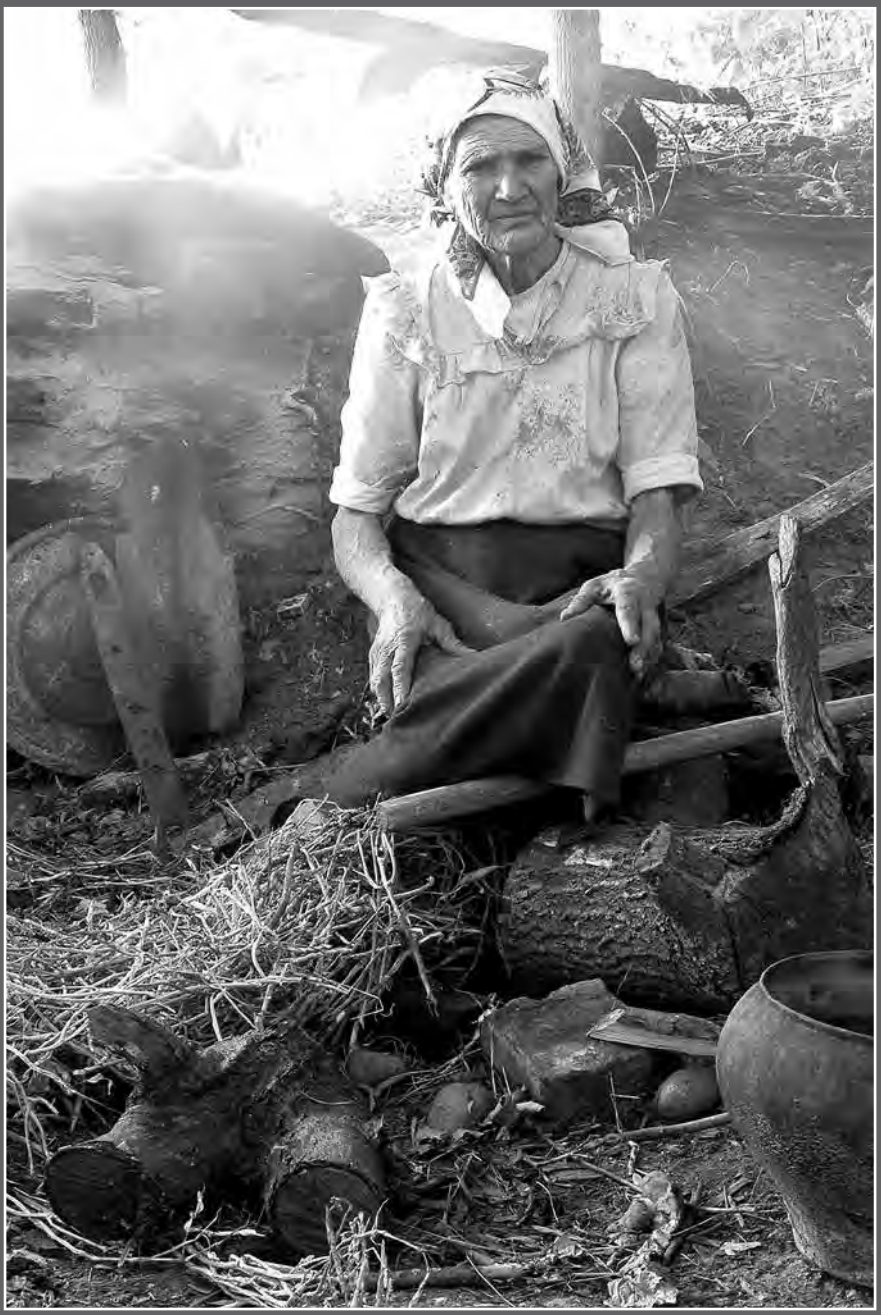

Жителька гончарного села біля сушні. Лазьки, Полтавщина. 06.09.2005.
Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше

Найстаріша жителька села Уляна Багрій (1914 р.н.) розповідає про лазьківських гончарів. Лазьки, Полтавщина. 09.09.2005

Уляна Клюйвода – одна із небагатьох нинішніх мешканців села, яка пам'ятає лазьківських гончарів. Лазьки, Полтавщина. 07.09.2005

Олена Ясько, донька лазьківського гончаря Миколи Яська, показує учасникам керамологічної експедиції одну з колишніх вулиць кутка Бурдівка, де мешкали брати-гончарі Яськи та гончар Пилип Явдак. Лазьки, Полтавщина. 07.09.2005

Один із нинішніх мешканців гончарного села. Лазьки, Полтавщина. 07.09.2005.

Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

Уляна Багрій розповідає керамологу Віктору Міщанину про лазьківських гончарів; у центрі – житель гончарного села Василь Семешок.
Лазьки, Полтавщина. 09.09.2005

Керамолог Віктор Міщанин записує спогади Ганни Пиніс – доньки лазьківського глинокопа Кузьми Куца.
Лазьки, Полтавщина. 06.09.2005

Гончарівна Олена Ясько та керамолог Віктор Міщанин біля місця, де знаходилася перша хата лазьківського гончаря Пилипа Явдака.
Лазьки, Полтавщина. 07.09.2005.

Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

Залишки колишньої хати Федора Куца, обплетені диким виноградом. Лазьки, Полтавщина. 07.09.2005

Фрагмент сволока з хрестом та написом «1914г МАЯ 19» з колишньої хати Федора Куца. Лазьки, Полтавщина. 07.09.2005.

Горщик і фрагменти кахель, знайдені на хатищі лазьківського гончаря Панаса Явдака. Лазьки, Полтавщина. 07.09.2005.

Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

Місце (вдалині, ліворуч лісу) на березі озера, де в 1930–1940-ві роки знаходилася колгоспна цегельня. Лазьки, Полтавщина. 06.09.2005.

Одна із занедбаних хат на гончарному кутку Жирівка. Лазьки, Полтавщина. 09.09.2005.

Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше

Занедбаний колодязь у гончарному селі. Лазьки, Полтавщина. 06.09.2005

Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше

Житель села Василь Семешок та керамолог Віктор Міщанин на місці, де колись стояла хата гончаря Никифора Омельченка

Місце, де колись знаходилося подвір'я гончаря Кирила Омельченка.

Лазьки, Полтавщина. 09.09.2005. *Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше*

року: саме тоді там побував Іван Зарецький, досліджуючи кустарне гончарне виробництво Полтавської губернії. Відомий керамолог нарахував у селі 12 гончарських господарств [31, с.98]. За соціальним становищем усі гончарі були козаками, а за гончарською спеціалізацією розподілялися так: горщечників — 3, мисочників — 3, посудників — 6 [31, с.98]. Івану Зарецькому вдалося зібрати докладні дані про вісім господарств із 12 (4 посудники не були охоплені анкетуванням).

Директор Інституту керамології Олесь Пошивайло (праворуч) та молодший науковий співробітник Інституту керамології Віктор Міщанин під час керамологічної експедиції до гончарного села. Лазьки, Полтавщина. 07.09.2005. *Фото Людмили Пошивайло. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше*

Наприкінці XIX–на початку XX століття з-поміж місцевих гончарів своєю майстерністю вирізнялися брати Пилип і Панас Максимовичі Явдаки. У асортименті їхніх виробів переважали полив'яні миски. Перший із них, зокрема, прославився тим, що був єдиним на той час у Зіньківському повіті гончарем, який, за висловом Івана Зарецького, «уміє робити синій посуд окуром», а також виготовляв «полив'яні й сині кахлі» [31, с.98]. Кахляні печі, викладені із Явдакових кахель, можна було зустріти в багатьох оселях як лазьківців, так і жителів навколишніх поселень. Одну із них у 1986 році було знайдено в смт.Котельва керамологічною експедицією Музею гончарства

Лазьківський гончар Кирило Омельченко з дружиною (сидить) та донькою.
Лазьки, Полтавщина. Перша половина 1950-х років. *Автор фото невідомий. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№633*

в Опішному. Цей унікальний комплекс мальованих кахель, датований 1885 роком, нині зберігається в Національному музеї-заповіднику українського гончарства в Опішному.

З гончарів пізнішого часу слід назвати імена братів Кирила та Никифора Івановичів Омельченків, які також спеціалізувалися на виготовленні мисок. Перший із них своїми виробами прославився так, що до нього додому приїжджали скупники з різних регіонів України і навіть із Росії [114].

Село Лазьки здавна поділялося на чотири кутки: Бурдівку, Жирівку, Мисківку і Харченківку. Кожний із них був у тій чи іншій мірі пов'язаний з місцевим гончарством. Так, на Бурдівці жили брати Явдаки. Окрім них, на тому ж кутку мешкав ще один гончар — Петро Федорович Ясько та його рідні брати (Микола та Іван). Він мав своє власне глинище, з якого брали глину Пилип і Панас Явдаки, а також приїздили за сировиною гончарі з Опішного і Малих Будищ [121; 128; 158]. На Бурдівці в 1910-х–першій третині 1930-х років жив ще один гончар — Ємець, який вирізнявся з-поміж місцевих кустарів тим, що для свого гончарного виробництва їздив по глину в Хижняківку, хоча в самих Лазьках було достатньо високоякісної глини [121]. Цей, на перший погляд, малопримітний факт дозволяє висловити здогад, що родом Ємець був із Хижняківки; там навчився гончарювати, звик до місцевої глини. Коли ж став

Могила дружини лазьківського гончаря Кирила Омельченка. Лазьки, Полтавщина. 09.09.2005

Могила лазьківського гончаря Кирила Омельченка. Лазьки, Полтавщина. 9.09.2005

Могила Івана Яська — кавалера трьох Георгіївських хрестів. Лазьки, Полтавщина. 09.09.2005.

Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

жити в Лазьках, то, за звичкою, брав глину в Хижняківці. Підтвердженням цієї гіпотези може слугувати те, що в Хижняківці було багато гончарів на прізвище Ємець (принаймні від середини XIX–до середини XX століття) [57, с.80].

На Жирівці жили брати-гончарі Кирило і Никифор Омельченки, а також Йосип Костенко і ще один гончар на ім'я Оврам. Усі вони брали глину на кутку Мисківка [114]. Назва цього кутка походить від того, що, можливо, тут колись жили гончарі, які робили миски, а може, назва ця пішла від того, що тут брали глину гончарі-мисочники.

За спогадами старожилів, до початку 1920-х років у Лазьках була своя цегельня, яка розміщувалася на Мисківці. З настанням більшовицьких «історичних» перетворень і неспокійних у економічному плані часів, власник цегельні невідомо куди зник. Цегельня ж стала належати місцевому колгоспу «Паризька комуна». Розташовувалася вона спочатку на старому місці, а потім її перенесли на нове, «поближче до води». У ній випалювали цеглу і робили цеглу-сирець. Цегельня припинила свою роботу на межі 1940-х–1950-х років, у час приєднання місцевого колгоспу до сусіднього, в с.Батьки [121].

На Харченківці («на Харченковій горі»), за свідченням лазьківського священика Петра Курдиновського, місцеві жителі ще в 1860-х роках видобували гончарну глину і для них це було своєрідним допоміжним промислом [37, с.13-15].

На межі XIX-XX століть у Лазьках налічувалося 680 жителів (348 чоловіків і 332 жінки). Кількість гончарів, порівняно з 1893 роком, зменшилася і становила 8 господарств. Усі вони гончарювали протягом року. Окрім роботи за кругом, п'ять із них займалися ще й землеробством. Також в одній сім'ї, окрім господаря, гончарював і один з її членів [38, с.18-19].

За даними подвірно-господарського перепису 1910 року, в Лазьках було 156 господарств. Із них: 142 — козацькі, 11 — селян різних найменувань, 2 — привілейовані, 1 — непривілейоване. У селі проживали 888 осіб. Придатної землі в усіх господарствах було 744 десятини, у тому числі орної — 499 десятин, під посівами — 454 десятини. Чисельність гончарів на цей час знову зросла і становила 10 чоловік. Серед інших неземлеробських занять статистами зафіксовано такі промисли: кравцювання (1 чоловік і 1 жінка), чоботарство (4 особи), ковальство (10 осіб), ткацтво (41 жінка), візництво (1 особа), поденщина (15 чоловіків і 3 жінки), «інтелігентні» заняття (3 особи), інші (78 чоловіків і 20 жінок) [90, с.14].

У 1926 році в Лазьках було створено Лазьківську сільську раду, до якої ще належали хутори Грушівський, Павлівський і Пискуни. У 1920-х роках населення Лазьків сягнуло своєї найбільшої чисельності за всю історію села. Так, за станом на 17 грудня 1926 року, згідно з даними всесоюзного перепису, там знаходилося 203 господарства, в яких мешкали 472 чоловіки і 522 жінки. Усі вони були українцями [88, с.92]. Пізніше населення села поступово зменшувалося, особливо ж у трагічні роки голодомору (1932-1933), репресій (1930-1940), німецько-совєтської війни (1941-1945) і втілення державної політики непер-

спективних сіл (1960-1970). До кінця XX століття старі мешканці повмирали, молодь виїхала із села, багато лазьківців перебралися на нове місце проживання в більші навколишні села, містечко Опішне та в міста. У селі закрилася школа, магазин. Нині там проживають близько 50 осіб, переважно пенсійного віку.

З початком колективізації в селі почало занепадати і гончарство аж до повного зникнення в 1930-х роках. Цей завершальний етап в історії лазьківського гончарства можна простежити на прикладі гончаря Кирила Івановича Омельченка (1875-1964). Впродовж 1900-х–1920-х років він був добре знаним в окрузі мисковим майстром, який випалював за рік не одну тисячу мисок. Мав власне горно, коня, кучу, якими возив миски по навколишніх ярмарках і торгах. Приїздили до нього навіть скупники з південноросійських губерній, які оптом забирали добротні миски. З настанням 1930-х років гончарювати йому доводилося крадькома й потроху; виготовляв переважно горщики, які носив на плечах продавати на базар у сусідньому селі Батьки. Під час голодомору 1932-1933 років, щоб вижити, Кирило Омельченко обмінював глиняний посуд у довколишніх хуторах на картоплю, зерно та інші продукти. Вироби доводилося возити тачкою, бо коня на той час сільські активісти вже забрали в колгосп. Невдовзі він був змушений полишити улюблене ремесло [114].

З Кирилом Омельченком завершився літопис ще одного колись відомого малого гончарного осередку Полтавщини. Нині вже не кожен житель села й пригадає, що там колись жили і творили свої гончарі.

© Олесь Пошивайло, 2005

Малі Будища

Село Малі Будища розташоване на північній околиці містечка Опішного. Воно зливається як із самим Опішним, так і з сусіднім селом Попівка. «Для незнайомця буває майже непомітним, що він проїжджає м.Опішнє і села Попівку та Будищечки, вдало минаючи повороти вулиць, і йому буде здаватися, що він здіснює шлях одним і тим же селом. Такий тісний зв'язок с.Будищечок з с.Попівкою і м.Опішнею виник, як говорять старожили, уже згодом. А раніше все це були невеликі поселення. Деякі з них, а саме — Прогоня і Липівці, увійшли до складу Опішного і дали назву вулицям, а решта поселень зберегли свою незалежність і утворили с.Попівку і с.Малі Будищечки, зберігши свої старовинні назви» [45, с.443].

Звідки походить назва села, сказати достовірно не можна, оскільки про це немає жодних писемних свідчень. В історичному нарисові про містечко Опішне В.Ю.Чубенко подав таку версію походження назви села: «Є багато сіл і містечок, що мають назву Будищ, Буд, Будищечок. Це від того назва така поширена, що було багато місць, де виробляли поташ. Ці місця звалися будами. Можна

Дорожній знак при в'їзді в гончарне село. Малі Будища, Полтавщина. 29.09.2005.
Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше

Одна із сучасних вулиць гончарного села. Малі Будища, Полтавщина. 29.09.2005.
Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше

гадати, що назва с.Малих Будищ, що під Опішнєм, має таке ж походження» [18, арк.45]. Для виробництва поташу, лудженої солі, яку виварювали з деревного і трав'яного попелу, спалювали дуже багато дерева. На той час навколо Будищ росли дорідні ліси, в яких і виникали «буди» — місця, де виварювали поташ.

Селітряні заводи також називалися будами. На них виготовляли селітру — основний компонент для виробництва пороху. Як згадка про ті далекі часи в селі й досі збереглася назва однієї місцевості — бурти (саме так звалися земляні насипи, виготовлені для вилуджування селітри). У 1737 році власники місцевих селітряних підприємств об'єдналися в найбільшу не тільки в Україні, а й у Російській імперії, Опішненську селітряну компанію, на заводах якої здебільшого працювали вільнонаймані майстри [75, с.861]. До неї належало і селітряне виробництво в Малих Будищах.

З покоління в покоління передається легенда про походження села, яка живе на вустах місцевих жителів і понині. Ось як записав її на початку 1880-х

Церква Різдва Пресвятої Богородиці. Малі Будища, Полтавщина. 1887. Фото 1970-х років.
Автор фото невідомий. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№625

Церква Різдва Пресвятої Богородиці, старостами якої були й малобудищанські гончарі. Малі Будища, Полтавщина. 1887.
Фото Олеся Пошивайла 29.09.2005. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше

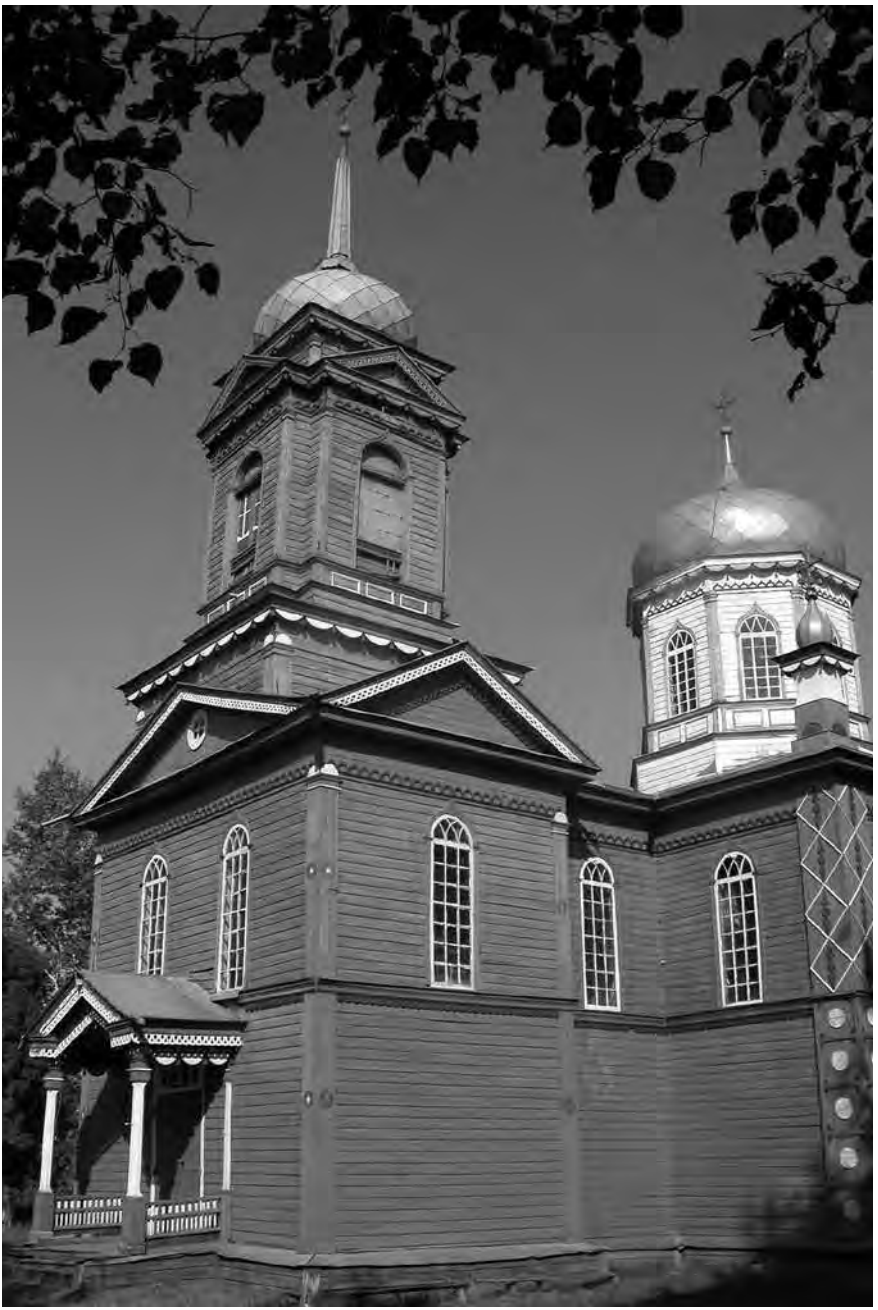

Малобудищанський гончар Атанас Дацінька (стоїть праворуч). **Роки Першої світової війни (1914-1917).**
Місце зйомки та автор фото невідомі.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№565

Малобудищанський гончар Іван Дубинка (праворуч). **Середина 1930-х років.** *Місце зйомки та автор фото невідомі. Приватна збірка Зінаїди Мосієць (Малі Будища). Копія – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№635*

років священик з Малих Будищ Іоанн Михайлець: «Наші старожили згадують, що начебто сюди приїхали вихідці з півдня кибитками, які вміщували три сім'ї. Прибулі, за розповідями тих же старожилів, були люди мирні і вірували в одного Триєдиного Бога, як і ми. Вони оселилися на одному з пагорбів — там, де тепер живуть Лисенки, і розкинули своє шатро чи намет, який називали будкою. Наші корінні жителі називали прибулих «будянами». Сторонні ж жителі і наших корінних мешканців з цього часу стали прозивати «будянами», а село назвали «Мала Будочка», інші — «Мала Будичечка», «Мала Будищечка» і нарешті «Малі Будищечки», як називається це село й нині. Якщо вірити цьому народному переказу, як такому, що має історичну основу, то цілком зрозуміло, чому в даний час у ділових паперах назва села пишеться неоднаково: і «Мала Будищечка», і «Малі Будищечки», ці назви вживаються як однозначні (остання, між іншим, більш уживана)» [45, с.443-444].

Наприкінці 1880-х років найбільш поширеною була назва «Малі Будищечки». Зберігалася вона і на початку XX століття. Одночасно, наприкінці

XIX століття, з'явилася в ужитку і сучасна назва «Малі Будища», яка остаточно усталилася впродовж 1920-х–1930-х років. Так, у книзі Івана Зарецького «Гончарный промысел в Полтавской губернии» (1894) використано назву «Малі Будища» [31, с.19]. У той же час у книзі «Кустари и ремесленники Полтавской губернии. По сведениям, собранным в 1898 и 1900 гг.» (1901) подано давнішу назву «Малі Будищечки» [38, с.36]. Отже, деякий час паралельно співіснували два варіанти назви; згодом, як уже зазначалося вище, перша витіснила другу. Проте й донині в розмовах про Будища, особливо ж від жителів навколишніх сіл, можна почути: «Будищечки», «на Будищечках», що нагадує про давніший варіант назви «Малі Будищечки».

Як неможливо достовірно з'ясувати походження назви села Малі Будища, так невідома й точна дата його заснування. На мою думку, село було засновано наприкінці XVI–на початку XVII століття. На географічній карті Боплана (1648-1650) воно не позначене, оскільки було незначним за чисельністю жителів, власне, хутором.

Однією з перших писемних згадок про Малі Будища є повідомлення в «Генеральном следствии о маетностях Гадяцкого полка 1729-1730 гг.», де зазначено, що в селі Будищечка налічується 17 дворів посполитих, які нікому не належали, окрім замку, і нині належать до замку Гадяцького, гетьману на булаву

Малобудищанські гончарі серед «активу» села: Василь Свищ (перший ряд, праворуч), **Іван Пошивайло** (другий ряд, перший праворуч), **Тимофій Педченко** (третій ряд, другий ліворуч). **Малі Будища, Полтавщина. 1930-ті роки.** *Автор фото невідомий. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№580*

Малобудищанський гончар
Арсен Бордун.
Кінець 1960-х–початок 1970-х рр.
Місце зйомки та автор фото невідомі.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№574

Малобудищанський гончар
Захар Жирко (перший ряд, перший праворуч) **з родиною.**
Малі Будища, Полтавщина. 1950-ті роки.
Автор фото невідомий.
Приватна збірка Ніни Мокляк (Полтава)

[26, с.7]. На жаль, інших відомостей про поселення, зокрема, про загальну кількість дворів у селі та час його заснування, це історичне джерело не подає.

В описові Чернігівського намісництва (1779-1781) Дмитра Пащенка зазначено такі відомості про село: «Село Будищечка, сотні першої Опошанської, розташування має на гористих місцях, між садами, з обох боків протоку, званого Шкурпелівка, який початок має в середині цього села, а впадає в річку Шилівку, і на ньому невеликих гребель 5 з 5 колами. З правого боку з'єднується з містечком Опішним путівцем. У ньому дерев'яна церква — 1, заїжджий двір військового товариша Івана Андрійовича Тимченка — 1 з 3 покоями.

Біля цього села лісів, придатних для будівництва, немає, а купують в обивателів слободи Котельва, на дрова ж придатних помірна кількість, землі орної і сінокосної достатньо.

Відставний значковий товариш — 1; звільнений хорунжий сотенний — 1; відставний капрал — 1; священик — 1; вдова, священикова дружина — 1; диякон — 1; церковник — 1. Козаків: виборних — 86 дворів, 142 господарі, 9 бездвірних; підпомічників — 61 двір, 74 господарі, 3 бездвірних. Козачих підсусідків — 1 двір, 1 господар. Посполитих замку Гадяцького — 3 двори, 5

Малобудищанські гончарі Олексій Клименко (перший ряд, другий ліворуч), **Хома Сакун** (другий ряд, перший ліворуч), **Тимофій Педченко** (другий ряд, третій ліворуч) **серед учасників сільського аматорського драмгуртка. Малі Будища, Полтавщина. 1920-ті роки.** *Автор фото невідомий. Український центр народної культури «Музей Івана Гончара», історико-етнографічний альбом Івана Гончара «Україна і Українці», том «Полтавщина», КН-2246*

Малобудищанські гончарі серед учасників художньої самодіяльності: Олексій Клименко (третій ряд, сьомий праворуч) **і Андрій Цюрюпа** (третій ряд, шостий праворуч). **Малі Будища, Полтавщина. 26.01.1936.** *Автор фото невідомий. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№ 613*

Малобудищанські гончарі Андрій Мокляк (ліворуч) **і Андрій Лисенко** (у центрі). **1929.** *Місце зйомки та автор фото невідомі. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№559*

Малобудищанський гончар Хома Сакун з дружиною Настею (стоїть) **та матір'ю Ганною** (сидить). **Малі Будища, Полтавщина. 1920-ті роки.** *Автор фото невідомий. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№697*

Малобудищанський гончар Кирило Індибера. 1930-ті роки. *Місце зйомки та автор фото невідомі. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№573*

Малобудищанський гончар Андрій Никифорович Герасименко. Малі Будища, Полтавщина. 1980-ті роки. *Автор фото невідомий. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№711. Публікується вперше*

Малобудищанський гончар Василь Герасименко з дружиною Марією. Друга половина 1930-х років. *Місце зйомки та автор фото невідомі. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№586*

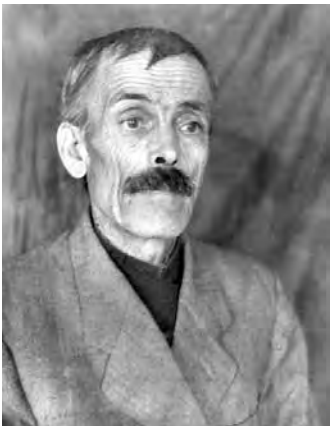

Малобудищанський гончар Омелян Герасименко. Опішне, Полтавщина. 1930-ті роки. *Автор фото невідомий. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№570*

Малобудищанські гончарі Кирило Цюрюпа (ліворуч) **і Тихін Бордун. 1930-ті роки.** Місце зйомки та автор фото невідомі. *Приватна збірка Якилини Бордун (Малі Будища). Копія — Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№622*

Гончар Андрій Іванович Герасименко. Малі Будища, Полтавщина. 1920-ті роки. *Автор фото невідомий. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№610*

Малобудищанський гончар Дмитро Бордун з дружиною Федорою. Малі Будища, Полтавщина. 1930-ті роки. *Автор фото невідомий. Приватна збірка Дмитра Гетала (Малі Будища). Копія — Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№600*

Малобудищанський гончар Андрій Фесик. Кінець 1970-х років. *Місце зйомки та автор фото невідомі. Приватна збірка Катерини Мотрій (Попівка). Копія — Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№557*

Малобудищанський гончар Пилип Тараненко. 1930-ті роки. *Місце зйомки та автор фото невідомі. Приватна збірка Марії Тараненко (Малі Будища)*

Малобудищанський гончар Григорій Ширай. 1970-ті роки. *Місце зйомки та автор фото невідомі. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№695*

Малобудищанська гончарська династія Громових: Костянтин Громовий (другий ряд, перший ліворуч), **Тимофій Громовий** (перший ряд, перший ліворуч), **Іван Громовий** (перший ряд, другий ліворуч). **Опішне, Полтавщина. Початок 1950-х років.** *Автор фото невідомий. Приватна збірка Василя Громового (Опішне)*

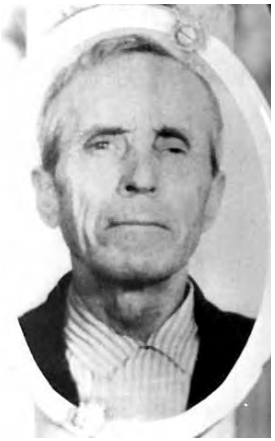

Малобудищанський гончар Мефодій Пічка в діючій армії в роки Першої світової війни. 1914-1917.
Місце зйомки та автор фото невідомі.
Приватна збірка Ольги Личагіної (Дніпродзержинськ)

Малобудищанський гончар Іван Тараненко.
Малі Будища, Полтавщина. 1980-ті роки. *Автор фото невідомий.*
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№673

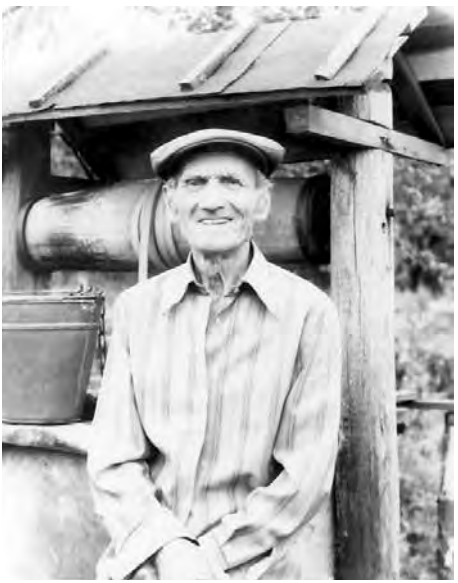

господарів. Різночинський підсусідок — 1 господар бездвірний. Усього козачих, посполитих і підсусідських — 151 двір, 235 господарів. Обивателів — 242 господарі. Ці обивателі живуть з хліборобства, скотарства, також прибуток отримують із садів, плоди яких, як і хліб та худобу, продають у містечку Опішному на ярмарках і торгах» [14, арк.450-451].

За даними, зібраними 1859 року, в Малих Будищечках було 216 дворів. Населення складалося з 640 чоловіків і 655 жінок [74, с.51].

Про рівень життя малобудищанців в останній чверті XIX століття переконливо свідчать такі рядки з опису села Іоанна Михайлиця: «Село Малі Будищечки в матеріальному відношенні вельми бідне і за чисельністю жителів небагатолюдне. Кількість землі, яка належить йому, дуже незначна і ґрунт не всюди родючий. У бідності села наочно переконує нас скромна цифра, виписана нами із «Подвірного опису Будищечок», проведеного в 1882 році. У цьому описові значиться: чисельність козаків чоловічої статі — 521 душа, жіночої — 551 душа, будинків — 209; військових чоловічої статі — 54 душ, жіночої — 57 душ, будинків — 28; державних селян — 10 душ чоловічої статі і 12 душ жіночої статі, будинків — 6; козаків із інших громад — 110 душ чоловічої статі і 106 — жіночої, будинків — 49; тимчасовозобов'язаних селян — 13 душ чоловічої статі і 8 жіночої, будинків — 3. Усього 698 душ чоловічої статі і 734 душі жіночої статі, будинків — 295. Вітряних млинів козацьких — 8 і один солдатський, усього — 9. Робочої рогатої худоби — 187 голів, гульової — 126; робочих коней — 63, гульових зовсім немає; овець — 907, свиней — 273. Землі присадибної, огородньої і садової — 238,5 дес., орної — 615,5 дес., лугової — 80 десятин. Лісу належить селу будівельного і напівбудівельного 6 десятин; хмизового — 111 десятин; зрубаного — 18,25 десятин; громадських і казенних угідь, що належать селу, зовсім немає; навіть немає громадського вигону, а також і громадської площі.

Люди тут живуть дуже бідно. Заможних господарів зовсім немає. Землеробів дуже мало; не більше 15 домогосподарів знайдеться таких, які володіють від 10 до 15 десятин, та чотири домогосподарі, які володіють 30 десятинами. Усі інші власники мають по одній десятині і навіть менше десятини...

...Будь-який домогосподар поспішає з лантухом у м.Опішнє на базар за купівлею борошна або печеного хліба та інших предметів першої необхідності. Рідко побачиш у кого-небудь в коморі хлібне зерно.

На подвір'ї домогосподарів де-не-де зустрічається кінь або пара волів. При цій разючій бідності жителів села у них помітно непомірний потяг до вбрання. І заможний господар, і бідняк-боржник, щоденно чужий працівник — кожний прагне похизуватися перед іншими суконним сіряком, смушевою гарною шапкою, франтуватими чоботями з високими підборами на трьохповерхових підковах, а молодиці і дівчата — гарними спідницями, кофтами, коштовним кораловим намистом і червоними чобітками» [45, с.484-485].

За час існування села в ньому були три церкви. Дата появи першої церкви невідома. У 1785 році її було розібрано «за ветхістю». А в 1791 році на кошти

Малобудищанський гончар Степан Зубань. Середина 1960-х років.
Місце зйомки та автор фото невідомі. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№569

Малобудищанський гончар Іван Пошивайло з дружиною Євдокією (праворуч) та жінкою гончаря-пічника Овксентія Пошивайла — Катериною. Малі Будища, Полтавщина. 1980-ті роки.
Автор фото невідомий. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№733. Публікується вперше

Колишня «Адаменкова» хата, перебудована новими господарями. У ній колись мешкав малобудищанський гончар Іван Адамович Герасименко. Малі Будища, Полтавщина. 29.09.2005

Колишня хата малобудищанського гончаря Дем'яна Клименка. Малі Будища, Полтавщина. 29.09.2005

Колишня хата малобудищанського гончаря Омелька Герасименка. Малі Будища, Полтавщина. 29.09.2005.

Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

Фрагмент стелі в колишній хаті малобудищанського гончаря Якова Герасименка. Малі Будища, Полтавщина. 29.09.2005

Печище в колишній хаті малобудищанського гончаря Якова Герасименка. Малі Будища, Полтавщина. 29.09.2005

Глиняна труба, вмонтована в бовдур. Колишня хата малобудищанського гончаря Якова Герасименка. Малі Будища, Полтавщина. 29.09.2005.

Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

Колодязь на колишній садибі малобудищанського гончаря Омелька Герасименка. Малі Будища, Полтавщина. 29.09.2005

Залишки хати малобудищанського гончаря Якова Герасименка. Малі Будища, Полтавщина. 29.09.2005.

Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

Анастасія Індибера – дочка малобудищанського гончаря Кирила Індибери – розповідає про свого батька. Малі Будища, Полтавщина. 29.09.2005

місцевих парафіян збудовано нову церкву з однією банею [45, с.485-486]. Обидві вони знаходилися неподалік від садиби відомого малобудищанського гончаря Івана Андрійовича Герасименка (Баранчика). Церкву, яка й донині стоїть у селі, збудовано в 1887 році [75, с.510].

Поява гончарів у Малих Будищечках пов'язана в часі з виникненням села. Цьому сприяло вдале місцезнаходження поселення: поблизу, в Опішному, в Хижняківці та їх окраїнах, знаходилися значні поклади високоякісної гончарної глини.

Одним із перших згадав про малобудищанське гончарство місцевий священик Іоанн Михайлець в історико-статистичному нарисі «Село Малые Будищечки», надрукованому в «Полтавских епархиальных ведомостях» за

Керамолог Віктор Міщанин з віднайденою кутового кахлею на печищі колишнього будинку малобудищанського гончаря Якова Герасименка. Малі Будища, Полтавщина. 29.09.2005.

Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

Малобудищанські гончарі серед ветеранів Другої світової війни: Іван Пошивайло (другий ряд, третій ліворуч), Микола Шулик (другий ряд, четвертий ліворуч), Хома Жилавець (другий ряд, шостий праворуч).
Малі Будища, Полтавщина. 09.05.1975. *Фото Івана Литвиненка. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№581*

1887 рік: «Велика частина жителів села добуває собі шматок хліба кустарною промисловістю (виробництвом горшків), але, із знищенням і дороговизною лісів, і ця промисловість тут рік від року приходить у занепад...» [45, с.484]. Він також подав опис внутрішнього вигляду тогочасних гончарських хат.

За даними Івана Зарецького, у 1893 році в Малих Будищах налічувалося 63 гончарські господарства, із них горщечників — 24, мисочників — 4, посудників — 35 [31, с.98]. Це найбільша кількість гончарів з усіх малих гончарних осередків досліджуваного району.

Зважаючи на зауваження Іоанна Михайлеця, що промисел з року в рік занепадає, можна зробити висновок, що в 1860-ті–1870-ті роки кількість гончарів у Малих Будищах була більшою.

У 1899 році на сільськогосподарській і кустарно-промисловій виставці у Ромнах за експоновані там вироби малобудищанського гончаря Адама Герасименка було нагороджено бронзовою медаллю [89].

За статистичними даними 1898 і 1900 років, у Малих Будищах налічувалися 32 кустарні гончарські господарства. У них гончарством займалися, окрім 32 господарів, ще й 10 членів сімей та 7 робітників. Тобто всього 49 осіб. Усі господарства працювали протягом року [38, с.20-21]. Але слід зазначити, що цифра 49 не відображає загальної кількості гончарів у селі на той час. Оскільки, за задумом організаторів дослідження, збір інформації проводився за двома категоріями (кустарі й ремісники), сюди ввійшли лише кустарі, тобто ті майстри, які виготовляли вироби на невизначений ринок і збували їх на ярмарках або базарах скупникам, або ж уроздріб споживачам [38, с.I-II]. Погосподарські дані по іншій категорії майстрів-ремісників, тобто тих, які виготовляли свої вироби на замовлення, відсутні. Усього ж, за даними 1900 року, в Малих Будищах налічувалося 320 дворів; населення складало 1509 осіб; із них 736 чоловіків і 773 жінки [91, с.90-91].

Упродовж 1910-х–1920-х років населення села продовжувало збільшуватися, незважаючи на незначне зменшення кількості домоволодінь. Відповідно зростала й чисельність кустарів, ремісників, передовсім гончарів. За даними подвірно-господарського перепису 1910 року, в селі налічувалося 312 господарств. Із них: 291 — козацьке; 17 — селян різних найменувань; 4 — привілейованих. Населення складало 1726 осіб. Придатної землі в усіх господарствах налічувалося 996 десятин, у тому числі орної — 632 десятини. Посіви в господарствах становили 517 десятин. Основним неземлеробським заняттям населення, як і раніше, було гончарство. У ньому було зайнято 76 осіб. Окрім цього, розвивалися й інші ремесла; зокрема, теслярством займалися 16 осіб; кравцюванням — 19 чоловіків і 3 жінки; чоботарством — 103 чоловіки і 1 жінка; колісництвом — 12 осіб; столярством — 1 особа; ковальством — 1 особа; чинбарством — 1 особа; ткацтвом — 1 чоловік і 41 жінка; візникуванням — 44 особи; поденщиною — 44 чоловіки і 72 жінки; інтелігентними заняттями — 8 чоловіків і 1 жінка; іншими — 82 чоловіки і 39 жінок [90, с.15].

1920-ті роки стали періодом найвищого розквитку гончарства в Малих Будищах: у 1926 році у ньому було задіяно 73 господарства [82, с.266]. Про цей час місцевий гончар Андрій Никифорович Герасименко (1914-1995) свідчив: «Було, малими, як женемо вівці з пасьби, то дими по всіх Будищах курять — то гончарі випалюють у горнах свої вироби. Гончарів у Будищах було багато. Зараз важко всіх згадати, та і неможливо. Крім гончарів, були й інші кустарі: шевці, бондарі, кравці і т.д. Традиції передавалися з покоління в покоління. Батько передавав ремесло сину, той — своєму сину і так далі. Усі гончарі були кустарями до колективізації, коли почали забороняти гончарювати і стали обкладати великими податками» [112].

Упродовж 1920-х років і кількість населення сягнула свого піку. За даними книги «Подвірного реєстру Малобудищанської Земельної Громади, Малобудищанської сільради, Опішнянського району Полтавської округи», у 1926 році там було 1935 їдоків, із них 1054 працездатних. У фактичному користуванні громадян Малих Будищ були 171 десятина 1419 квадратних

Могила малобудищанського гончаря Івана Андрійовича Герасименка. Малі Будища, Полтавщина. 29.09.2005

Давні поховання на малобудищанському кладовищі. Малі Будища, Полтавщина. 29.09.2005.

Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

Хрест на могилі малобудищанського гончаря Костянтина Громового (фрагмент). Малі Будища, Полтавщина. 29.09.2005

Хрест на могилі малобудищанського гончаря Івана Даціньки (фрагмент). Малі Будища, Полтавщина. 29.09.2005

Хрест на могилі малобудищанського гончаря Тимофія Громового (фрагмент). Малі Будища, Полтавщина. 29.09.2005

Хрест на могилі Катерини Громової – дружини малобудищанського гончаря Тимофія Громового (фрагмент). Малі Будища, Полтавщина. 29.09.2005.

Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

Надгробок на могилі малобудищанського пічника і гончаря Овксентія Пошивайла (фрагмент)

Хрест на могилі малобудищанського гончаря Олександра Пошивайла (фрагмент)

Хрест на могилі Феодосії Пошивайло – дружини малобудищанського гончаря Олександра Пошивайла (фрагмент)

Хрести на могилах малобудищанського гончаря Івана Пошивайла та його дружини Вустини Пошивайло (фрагменти).

Малі Будища, Полтавщина. 29.09.2005. *Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше*

Стела на могилі малобудищанського гончаря Миколи Шулика

Хрест на могилі малобудищанського гончаря Івана Тараненка (фрагмент)

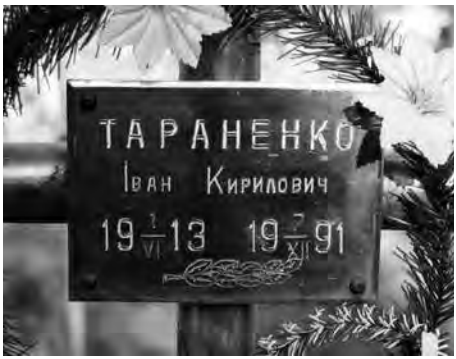

Хрест на могилі хижняківського гончаря Лаврентія Процика. Малі Будища, Полтавщина. 29.09.2005.

Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

Могила малобудищанського гончаря Григорія Ширая

сажнів присадибної землі, 589 десятин 2296 квадратних сажнів орної землі і 26 десятин 650 квадратних сажнів сінокосу в Малобудищанській земельній громаді. Жителі села користувалися в інших громадах 2 десятинами 750 квадратними сажнями присадибної землі, 30 десятинами 300 квадратними сажнями орної землі і 5 десятинами 650 квадратними сажнями сінокосу [16, арк.165-166].

Внаслідок соціальних потрясінь наступних десятиліть населення села зменшилося майже наполовину. Тільки за роки голодомору 1932-1933 років голодною смертю померли 932 особи, серед яких чимало гончарів та членів їх сімей [75, с.510]. Тільки протягом 1937-1939 років було незаконно репресовано 68 жителів Малих Будищ [75, с.510], у тому числі таких відомих гончарів, як Івана Павловича Пічку, Лаврентія Андрійовича Онищенка та Феоктиста Семеновича Мокляка [6; 58, с.158; 59, с.153; 60, с.304]; з фронтів Другої світової війни не повернулися 235 воїнів-малобудищан [75, с.510], серед них гончарі: Бордун Тихін Михайлович, Герасименко Андрій Іванович, Герасименко Василь Іванович, Гетало Андрій Іванович, Гетало Данило Іванович, Громовий Яків Харитонович, Дацінька Яків Демидович, Дубинка Іван Трохимович, Індибера Кирило Вікторович, Клименко Корній Дем'янович, Лисенко Андрій Єлисейович, Лисенко Степан Андріянович, Мокляк Тимофій Петрович, Овсій Іван Іванович, Онищенко Гаврило Пилипович, Пічка Михайло Мефодійович, Педченко Тимофій Павлович, Сакун Хома Мусійович, Свищ Михайло Степанович, Сердюк Володимир Филонович, Тараненко Пилип Кирилович, Федоша Іван Кузьмич, Чуприна Володимир Лукич, Чуприна Мусій Хомич, Ширай Артем Семенович, Ширай Іван Онуфрійович [33, с.535-543]. Дехто з гончарів прийшов додому з пораненнями і каліцтвами.

Упродовж 1930-х років малобудищанське гончарство зазнало впливу численних негативних факторів, після чого воно вже не змогло піднятися. До згаданих вище соціальних потрясінь загальнонаціонального масштабу в наступні десятиліття додалися: примусова колективізація, розкуркулення й непомірні податки. І все ж таки, незважаючи на всі перешкоди, гончарі продовжували займатися своєю справою, тяга до глини була сильнішою за тиск тоталітарної системи. Дехто з гончарів, вступивши до місцевого колгоспу «XI-річчя КНС», у вільний від роботи час гончарював, часто крадькома, пізніми вечорами, при світлі «блимуна». Інші вперто трималися за свою мізерну десятину землі, конячину і гончарний круг, не вступаючи до колгоспу. Їхні господарства за це розтягувалися й розпродувалися своїми ж односельцями-активістами. Наслідком цього «розкуркулення» став повністю вимерлий майже десяток родин малобудищанських гончарів.

Дехто з гончарів у пошуках кращої долі змушений був виїхати з Малих Будищ, що також призводило до зменшення обсягів гончарного виробництва в селі. Так, на початку 1930-х років у Апшеронськ (до 1947 року — станиця) Краснодарського краю виїхала родина гончаря Івана Даниловича Чуприни [151]. Тоді ж на Кубань виїхали гончарі, батько і син Петро та Андрій Мокляки (по-вуличному їх прозивали «Сичами») [104]. Ще один малобудищанський

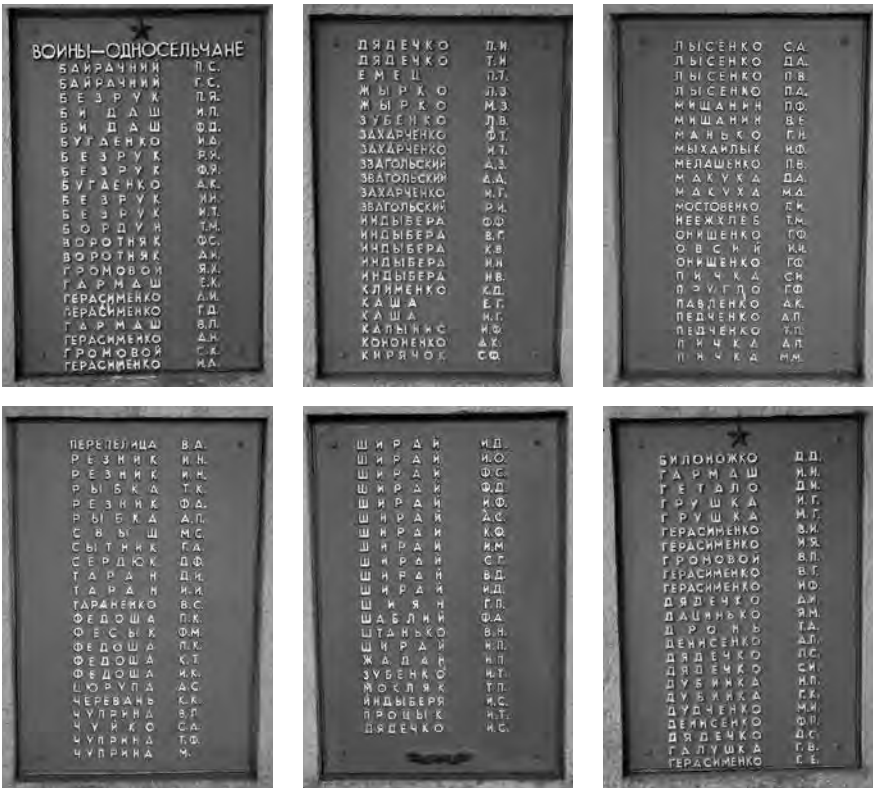

Меморіальні плити з прізвищами жителів гончарних поселень (Малих Будищ, Безруків і Хижняківки), які загинули в роки війни 1941-1945 років. З-поміж них зазначено й прізвища місцевих гончарів. Малі Будища, Полтавщина. 29.09.2005. *Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше*

гончар, Трохим Корнійович Федоша, після смерті дружини й сина під час голодомору 1932-1933 років, виїхав на Північний Кавказ. На новому місці проживання він знову зайнявся виготовленням глиняного посуду, навчив цьому свою другу дружину. Загинув на фронті в роки Другої світової війни [151]. У 1940-му році по оргнабору в Алтайський край виїхав з родиною малобудищанський гончар Іван Пилипович Остроушко (по-вуличному «Чирва») [5].

У 1930-х роках у Малих Будищах працювала філія Опішненської артілі «Червоний гончар». Знаходилася вона в будівлях розкуркуленого Данила Івановича Капиніса. Багато гончарів з Малих Будищ і Опішного (з кутка «Прогоні») працювали там. У ті ж роки місцевий колгосп «XI-річчя КНС» також мав гончарню, яка розміщувалася в хаті та господарських будівлях репресованого Юхима Денисовича Мокляка. Там також працювали місцеві

гончарі. Незважаючи на нелегкі часи, весела українська вдача не полишала людей. Працюючи за кругом, гончарі «так співали, що аж стекла тряслися» [122]. Прийшовши додому з гончарні, вони ввечері сідали за власний круг, щоб якось прогодувати свою сім'ю. Коли в 1929 році в Опішному організувалася артіль «Художній керамік», дехто з будянських гончарів (особливо ж із молодих) пішов туди працювати. Гончарі старшого покоління переважно копали для артілі глину та палили свинець.

У роки Другої світової війни гончарі, які за віком не були мобілізовані на фронт, відновили гончарний промисел у себе вдома. Глиняний посуд обмінювали в селах і хуторах на харчі. Окупаційна німецька влада не чинила перепон для заняття населення гончарством. Про її ставлення до ремісників свідчила дочка малобудищанського гончаря-мисочника Омеляна Герасименка — Єфросинія Омелянівна. Її сім'я мала добротну хату, збудовану за непівських часів. Будівля сподобалася німецькому коменданту, який обрав її для свого помешкання. Зайшовши в приміщення, він побачив бунти мисок, виготовлених батьком-гончарем, якими було заставлено всі кімнати. Німецький офіцер міг розпорядитися, щоб їх повикидали з хати, але не став цього робити й пішов шукати інше помешкання. Сім'я Омеляна Герасименка ще довго згадувала цей факт, порівнюючи його з тим свавіллям, що чинили в роки колективізації свої ж односельці-активісти [48, с.147; 113].

Після переможного закінчення Другої світової війни гончарі з Малих Будищ, які лишилися живими, поверталися до рідного села, де їх чекала нелегка доля: потрібно було відновлювати розбиті і спалені хати, підіймати господарство місцевого колгоспу. Там на них чекав і третій за часи совєтської влади голод 1946-1947 років. Саме життя примушувало згадувати старі навички й сідати за гончарний круг. Це був останній, завершальний період існування малобудищанського гончарства. Для гончарювання майстри змушені були брати патент. Їх обкладали великими податками, майже щодня шастали фінагенти, які обміряли горни й намагалися зафіксувати кількість випаленого посуду; гончарів примушували також підписуватися на великі державні позички.

За таких несприятливих умов ремісники протрималися до кінця 1940-х–початку 1950-х років. Лише Степан Зубань потроху продовжував гончарювати до середини 1960-х років. На замовлення односельців, ще на початку 1970-х років, у незначній кількості виготовляв і випалював вогнетривку цеглу останній місцевий гончар-цегельник Хома Іванович Жилавець. Дехто з будянських гончарів-кустарів, представників старшого покоління, упродовж 1950-х–1960-х років гончарювали в опішненських артілях «Червоний гончар» і «Художній керамік». У другій половині 1940-х років у артілі «Художній керамік» почали працювати молоді гончарі з Малих Будищ. Кожний із них пропрацював там від 2 до 40 років. Останній із них — Семен Григорович Зелиб — пішов на пенсію в 1989 році. У 1990-ті роки вже не працював жоден гончар із Малих Будищ. І нині в селі ніхто не займається гончарством.

Старі Млини

Хутір Старі Млини знаходиться на південно-східній околиці гончарного села Глинське. Точна дата його заснування невідома. Так, у довіднику «Полтавская губерния. Список населенных мест по сведениям 1859 года» хутір ще не значиться, хоча вже згадано розташований неподалік хутір Безруків, у якому на той час було лише три двори [74, с.54]. З огляду на це, можна стверджувати, що Старих Млинів тоді ще не було і засновані вони пізніше, приблизно в 1860-ті–1870-ті роки, після розкріпачення селянства.

У 1882 році хутір уже відносився до Більської волості Зіньківського повіту Полтавської губернії. Податне населення Старих Млинів було зараховано до Глинської громади козаків і державних селян. На хуторі були 4 двори козацькі і 2 двори державних селян; 6 будинків; населення складалося з 41 особи, із них: 17 чоловіків і 24 жінки [71, с.42].

Керамолог Віктор Міщанин біля занедбаного колодязя в гончарному хуторі.
Старі Млини, Полтавщина. 02.09.2005. *Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше*

Стіл та лава – німі свідки минулого життя на садибах гончарного хутора. Ще кілька десятків років тому на лаві сиділи хуторяни.
Старі Млини, Полтавщина. 01.09.2005

Вулиця гончарного хутора.
Старі Млини, Полтавщина. 01.09.2005.

Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

Вхід до однієї із занедбаних хат у гончарному хуторі.
Старі Млини, Полтавщина. 01.09.2005

Призьба однієї з хат гончарного хутора.
Старі Млини, Полтавщина. 01.09.2005

Колишнє подвір'я Павла Рокити в гончарному хуторі.
Старі Млини, Полтавщина. 01.09.2005.

Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

Родина старомлинського гончаря Михайла Єфремовича Голенка.
Зліва направо: 1 ряд — Григорій Голенко, Михайло Пилипович Голенко, Михайло Єфремович Голенко, Петро Голенко, Віктор Голенко; 2 ряд — Антоніна Кругляк, Іван Кругляк, Катерина Кругляк.
Старі Млини, Полтавщина. Кінець 1950-х—початок 1960-х років.
Фото Миколи Чорновіла. Приватна збірка Катерини Голенко (Опішне). Публікується вперше

Старомлинський гончар Пилип Михайлович Голенко. Фотомонтаж і ретуш 1950-х років за фотографією 1930-х років.
Місце зйомки та автор фото невідомі. Приватна збірка Катерини Кругляк (Опішне). Публікується вперше

Якщо на початковому етапі існування Старих Млинів населення його зростало швидкими темпами, то в наступні два десятиліття цей процес сповільнився. Так, у 1900 році, на хуторі налічувалося 6 домогосподарів і 8 дворів, у яких жили 44 особи, із них 25 чоловіків і 19 жінок [91, с.122-123].

Населення хутора займалося як землеробством, так і різноманітними промислами, у тому числі й гончарством. Згідно з переписом 1910 року, на хуторі працювали 2 ковалі, 2 жінки-ткалі, поденщиною займалися 3 чоловіки і 2 жінки, в інших неземлеробських заняттях — 6 чоловіків і 2 жінки (очевидячки, серед «інших» були й старомлинські гончарі). На той час на хуторі проживали

Глиняні й дерев'яні вироби, віднайдені в одній із хат гончарного хутора. Старі Млини, Полтавщина. 01.09.2005. *Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше*

Занедбаний човен у гончарному хуторі. Старі Млини, Полтавщина. 01.09.2005

Колишня хата родини Кущіїв знаходиться на колишньому дворищі старомлинських гончарів Байбузів. Старі Млини, Полтавщина. 01.09.2005

Вулиця гончарного хутора (вигляд з південного боку). **Старі Млини, Полтавщина. 01.09.2005.**

Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

65 осіб. Придатної землі в усіх господарствах було 34 десятини, у тому числі орної — 15 десятин. Під посівами в усіх господарствах було зайнято 18 десятин. У хуторі налічувалося 11 господарств, із них — 9 козачих, 1 — селян різних найменувань, 1 — привілейоване [90, с.24].

У 1926 році хутір відносився до Глинської сільради Опішненського району Полтавської округи. На той час кількість господарств у ньому зросла до 16, у яких проживали 79 осіб (із них 40 чоловіків і 39 жінок). За національною належністю всі вони були українцями [88, с.90].

Час появи перших гончарів у Старих Млинах точно невідомий. На мою думку, це сталося невдовзі після заснування хутора, чому сприяло його розташування поміж двома гончарними осередками — Глинським і Хижняківкою. Поряд знаходилися чималі масиви доброякісної гончарної глини.

У тривалих польових керамологічних експедиціях мені вдалося з'ясувати тільки 7 імен старомлинських гончарів. Із них особливий інтерес становить гончарська династія Байбузів (батько і два сини). Можливо, вони були далекими нащадками тих Байбузів, які ще в XVI столітті володіли сусіднім селом Глинським. До цього часу на довколишніх давніх печищах можна віднайти білу вогнетривку цеглу з тавром «Климентi Байбуза». Тоненьку («вершкову») цеглу також робили його сини — Калістрат і Петро, які ставили на ній ініціали: відповідно «К.Б.» і «П.Б.» [56, с.93; 141]. Окрім цегли, Байбузи, за свідченнями старожилів, виготовляли також різноманітний полив'яний і теракотовий посуд (влітку робили цеглу, а взимку — посуд).

Гончарство в Старих Млинах існувало до голодомору 1932-1933 років, коли померли Калістрат і Петро Байбузи, а також два інші старомлинські гончарі-брати Данило і Кирило Маслії (три інші їхні брати були «горшковозами»). Климентій Байбуза після смерті дружини в 1933 році, перейшов жити в прийми в Опішне. Чи займався він там гончарством — невідомо [103]. Ще кілька років після 1933-го продовжували вдома гончарювати батько і син Голенки: Михайло Єфремович і Пилип Михайлович. Лише наприкінці 1930-х років вони вступили до місцевого колгоспу [129].

Свою назву хутір отримав від старих млинів, що були тут колись на старому руслі річки Ворскла, що протікає поруч. Пізніше, у 1930-ті роки, він злився з селом Глинським, перетворившись на один із кутків цього села, ще раніше втративши частину назви: з 1920-х років його вже називали одним словом «Ста́рі» [88, с.90]. Колись мальовничий і багатолюдний хутір нині, на кінець 2005 року, повністю обезлюднів — жителів тут не залишилося; лише бовваніють порожні, пограбовані хати.

Хижняківка

Праворуч від дороги із містечка Опішного в село Більськ, на північний схід від Малих Будищ, знаходиться стародавнє козацьке поселення Хижняківка. Час його виникнення точно невідомий. В описові Чернігівського намісництва 1781 року, де перелічено всі населені пункти навіть козацьких хуторів з одиницею двома хатами, Хижняківка не згадується. У списку населених пунктів Зіньківського повіту Малоросійської губернії за 1799-1801 роки значиться хутір Хижняковий, в якому 9 душ чоловічої статі, що сплачують податки [92, с.183].

У середині XIX століття Хижняківка вже була козачим хутором біля річки Ворскла, в якому налічувалося 20 дворів. Населення складало 98 осіб, із яких: 53 чоловіки і 45 жінок [74, с.54].

За весь час існування, як у народі, так і в писемних документах, хутір звали по-різному: хутір Хижняковий [92, с.183], Хижняківка [88, с.93], Кижняківка [53, с.129], Хижняки [44, с.8], Кижняки [29, с.148]. На даний час частіше вживаними є назви Хижняківка і Кижняківка.

За переказами, хутір отримав назву від свого першого поселенця — козака

Дорожній знак при в'їзді в гончарний хутір. Хижняківка, Полтавщина. 04.05.2005.
Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше

Східна околиця гончарного хутора. Хижняківка, Полтавщина. 04.05.2005

Знак-схема ботанічного заказника місцевого значення «Котове», розташованого на південно-східній околиці гончарного хутора. Хижняківка, Полтавщина. 04.05.2005.

Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

Хижняка. Спочатку поселення називалося як хутір козака Хижняка, або Хижняків хутір. Пізніше козацькі сини стали жити окремо від батька. Уже жив не один Хижняк, а ціле поселення Хижняків. Тож, відповідно, було уточнено й назву хутора — Хижняки, яке вже згодом трансформувалося в Хижняківку. Протягом наступних років тут стали поселятися люди й з іншими прізвищами. Подану версію походження назви хутора мені доводилося чути і під час польових керамологічних експедицій: «Казали старі люди, що жив якийсь Хижняк, від якого й пішла назва хутора» [152].

Станом на 1882 рік у хуторі Хижняківці, який знаходився за 35 верст від повітового міста Зінькова і за 12 верст від волосного центру Більська, налічувалося: дворів козаків — 29; дворів державних селян — 2; дворів колишніх поміщицьких селян і дворових людей — 1; дворів міщан та інших

сторонніх —1; число будинків — 36; сімей безпритульних — 3; чоловіків — 68; жінок — 72; населення — 140 осіб. Податне населення хутора відносилося до Глинської сільської громади козаків і державних селян [71, с.43].

На кінець XIX століття в Хижняківці мешкав 131 житель. Переважну частину населення складали козаки: 111 осіб, із них 50 чоловіків і 61 жінка. Державних селян було 20 осіб: 10 чоловіків і 10 жінок [91, с.122-123].

Протягом наступних років кількість населення в хуторі продовжувала збільшуватися. Так, згідно з даними подвірно-господарського перепису 1910 року, у Хижняківці налічувалося 41 господарство, із них: 35 — козацьких, 4 — селянських, 1— непривілейоване, 1 — привілейоване. Населення було 191 особа. Придатної землі в усіх господарствах налічувалося 87 десятин, із них орної — 43 десятини. Усього під посівами в господарствах було зайнято 38 десятин землі. Окрім землеробства, жителі хутора займалися різними ремеслами. Основними неземлеробськими заняттями були: теслярство (1 особа), чоботарство (6 осіб), гончарство (9 осіб), ткацтво (1 жінка), поденщина (3 чоловіки і 13 жінок), іншими — 16 чоловіків і 4 жінки [90, с.26].

У 1920-х роках населення Хижняківки досягло своєї найбільшої чисельності. За переписом від 17 грудня 1926 року там налічувалося 47 господарств, з населенням у 236 осіб, із них: 107 чоловіків і 129 жінок. За національним складом усі були українцями [88, с.93].

Гончарі в Хижняківці з'явилися, очевидячки, невдовзі після заснування хутора. Їх кількість збільшувалася одночасно зі зростанням чисельності населення. Цьому, перш за все, сприяло саме географічне розташування Хижняківки і місцеві значні поклади доброякісної гончарної глини, яку використовували як хижняківські, так і безруківські, глинські, старомлинські, лазьківські, малобудищанські та опішненські гончарі. Одним із сприятливих факторів розвитку в хуторі різних ремесел, у тому числі й гончарства, були незначні земельні наділи, якими володіли місцеві жителі.

Уже на межі XIX і XX століть Хижняківка стала відомим осередком

Яків Пічка. Глечик.
Глина, гончарний круг, ангоби, малювання, полива.
Хижняківка, Полтавщина. 1920-ті роки.
Автор фото невідомий. Зберігається в приватній збірці Ольги Личагіної (Дніпродзержинськ)

Хижняківські гончарі Макар Макуха (сидить) та Іван Каша (стоїть третій праворуч). Хижняківка, Полтавщина. Початок 1930-х років. *Автор фото невідомий. Приватна збірка Ганни Шкурпели (Малі Будища)*

виробництва глиняного посуду. Підтвердженням цього може бути хоча б таке свідчення одного з дослідників кустарних промислів: «У Зіньківському повіті центральним пунктом розвитку гончарного промислу є жваве містечко Опішне, а також сусідні поселення: Кижняки, Лазьки, Куземине та ін.» [69, с.187].

Згідно з подвірно-господарським переписом, у Хижняківці, станом на 1910 рік, було 9 гончарів. Вважаю, що ця цифра не відображає реальної кількості людей, що займалися там виготовленням гончарних виробів. У ті роки їх було більше. Під час польових керамологічних досліджень 1995-1998 років мені вдалося встановити імена 14 місцевих майстрів, які в 1910 році були у віці не менше 18 років, тобто самостійно гончарювали. Серед них: Андріян Петрович Ємець, Єлисей Петрович Ємець, Матвій Жадан, Захар Корнійович Звагольський, Овксентій Корнійович Звагольський, Опанас Овксентійович Звагольський, Самсон Терентійович Лисак, Терентій Лисак, Петро Іванович Макуха, Антон Васильович Неїжхліб, Макар Васильович Неїжхліб, Яків Павлович Пічка, Трохим Федотович Федоша, Давид Чугуєвець.

У роки громадянської війни виробництво посуду в Хижняківці дещо скоротилося. Чергове піднесення гончарний промисел пережив у 1920-х роках, що пояснюється збільшенням попиту на глиняний посуд у післявоєнні роки, і деяким тимчасовим сприянням розвитку підприємництва, характерними для часів

НЕПу. На той час (1920-ті роки) там заявила про себе чимала група молодих гончарів, які в наступні десятиліття, внаслідок різних історичних причин, так і не змогли вповні розкрити свої ремісничі таланти.

Серед хижняківських гончарів першої третини XX століття майстерністю вирізнявся Яків Павлович Пічка. Він був єдиним із тогочасних місцевих майстрів, хто виготовляв «мальовку» (глиняні вироби, оздоблені підполивним розписом). Свідченням його високої професійної майстерності була робота в Опішненській гончарній майстерні Полтавського губернського земства, куди його у другій половині 1910-х років запросив її завідувач — Юрко Лебіщак, який приїхав до Опішного з Галичини на запрошення Полтавського губернського земства [108; 64, с.115]. У звіті земської управи про Юрка Лебіщака говорилося як про досвідченого фахівця, «...який не лише швидко призвичаївся до місцевої глини, але й зміг завоювати довір'я кустарів і здобути серед них великий авторитет» [3, арк.41]. Той факт, що до земської гончарної майстерні було запрошено Якова Пічку, свідчить про те, що він як вправний майстер був відомий не лише в навколишніх селах і хуторах, а й серед опішненських гончарів, а також про те, що Юрко Лебіщак налагоджував творчу співпрацю з кустарями не лише в Опішному, а і в інших осередках регіону. За штатним розписом земської майстерні

Хижняківський гончар Макар Макуха з дружиною. Хижняківка, Полтавщина.
Фотомонтаж і ретуш 1950-х років за фотографією 1930-х років.
Автор фото невідомий. Приватна збірка Анастасії Макухи (Опішне). Копія – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№558

Хижняківська гончарка Векла Макуха. 1950-ті роки.

Хижняківський гончар Прокіп Федоша. Початок 1980-х років.

Хижняківський гончар Василь Ємець. Початок 1980-х років.

Місця зйомок та автори фото невідомі. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№ 602, 552, 699

Хижняківський гончар Лаврентій Процик з дружиною Анастасією та онуком Віктором Педченком. Малі Будища, Полтавщина. 1982.

Автор фото невідомий. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№600

на 1916 рік, окрім інших, було передбачено дві посади гончарних майстрів [3, арк.41]. На одну із них і було запрошено талановитого хижняківського майстра. З Хижняківкою, з іменем Якова Павловича Пічки, пов'язане становлення як мистця знаменитого опішненського гончаря, лауреата Державної премії України імені Тараса Шевченка Івана Архиповича Білика (1910-1999). Саме в Хижняківці Іван Білик протягом трьох років, у середині 1920-х років, навчався і працював у свого дядька Якова Пічки [65, с.30].

З початком насильницької колективізації (1929-1930) гончарство в Хижняківці почало занепадати. Окремі гончарі, вступивши до колгоспу, невдовзі остаточно полишили ремесло, інші продовжували виготовляти глиняний посуд, але його кількість різко скоротилася. Багато гончарів і членів їх сімей померли від голоду в 1932-1933 роках. Деякі з них стали жертвами репресій наприкінці 1930-х років. Зокрема, у 1938 році, за необґрунтованими звинуваченнями в спекуляції, було засуджено Михайла Трохимовича Федошу. У роки Другої світової війни його було направлено в штрафбат на фронт, де він і загинув [152]. Наступного, 1939 року, було засуджено Тараса Яковича Макуху, безпідставно звинуваченого в ухиленні від сплати податків [9].

В останній чверті XIX–першій чверті XX століття в Хижняківці жив і працював досвідчений гончар-цегельник Матвій Жадан, відомий за прізвиськом «Оверченко». Його тонку вогнетривку цеглу з тавром «М.Ж.» й досі можна зустріти на старих печищах по навколишніх селах і хуторах. Якість її така, що з неї можна робити нові грубки й печі, незважаючи на те, що вона стільки років була у вжитку.

Після проведення колективізації в Хижняківці функціонував невеликий сезонний колгоспний завод з виробництва тоненької вогнетривкої цегли. На ній ставили тавро «XI р КНС» («XI-річчя комітету незаможних селян») — саме таку назву мав колгосп у Малих Будищах, з яким невдовзі після свого створення

Цегла з тавром «XI р. КНС». Глина, формування, таврування, теракота. 19,5х9,5х3,6 см. Хижняківка, Полтавщина. 1930-ті роки.
Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, інв.№МГО НД-4034

Колишня хата Харитини Денисенко в гончарному хуторі. Хижняківка, Полтавщина. 04.05.2005

Сушня на садибі Карпенків у гончарному хуторі. Хижняківка, Полтавщина. 04.05.2005.

Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

Керамолог Віктор Міщанин біля колишнього магазину гончарного хутора. Хижняківка, Полтавщина. 04.05.2005

Колишня бригадна контора в гончарному хуторі. Хижняківка, Полтавщина. 04.05.2005

Для однорічної Мар'яни Пошивайло це була перша подорож до гончарного хутора з Віктором Міщанином. Можливо, через два десятки років вона вже сама стане представником новітнього покоління українських керамологів. Хижняківка, Полтавщина. 04.05.2005.

Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

Стара хата родини Кононенків у гончарному хуторі, яка використовувалася під хлів. Хижняківка, Полтавщина. 04.05.2005

Залишки хліва на колишній садибі хижняківського гончаря Василя Ємця. Хижняківка, Полтавщина. 04.05.2005.

Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

Хата, в якій у другій половині 1960-х–першій половині 1990-х років мешкав хижняківський гончар Прокіп Федоша. Хижняківка, Полтавщина. 04.05.2005

Найбільший у гончарному хуторі будинок родини Карпенків. Хижняківка, Полтавщина. 04.05.2005.

Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

Садиба Галини Ширай в гончарному хуторі. Хижняківка, Полтавщина. 04.05.2005

Залишки колишнього телятника в гончарному хуторі. Хижняківка, Полтавщина. 04.05.2005.

Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

Дорога до садиби Карпенків, де відбуваються щорічні зустрічі хуторян. Хижняківка, Полтавщина. 04.05.2005

Куток гончарного хутора, де знаходилася садиба гончаря Оверченка. Хижняківка, Полтавщина. 04.05.2005.

Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

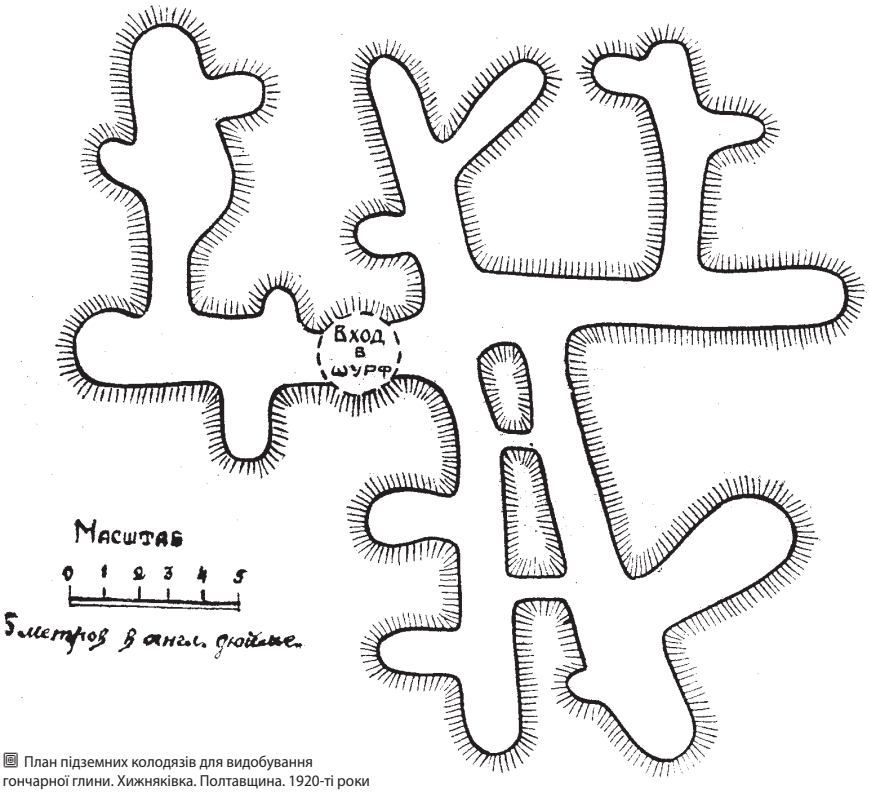

План підземних колодязів для видобування гончарної глини. Хижняківка. Полтавщина. 1920-ті роки
[36, с.44]

об'єднався хижняківський колгосп «Культурний хлібороб», до якого входили жителі двох сусідніх хуторів: Безруків і Хижняківки.

Місцева гончарівна Ольга Дацінька пропрацювала на цегельні майже 15 років. Вона свідчила:«Робили цеглу, я оправщицею була. Працювало багато людей з Будищечок. Атанас Дацінька бригадиром був. Кость Косяк у глиномісці був і на коні робив. Цеглу наробимо, пересушимо, поскладаємо в бунти, тоді кладемо в горен. Випалимо. Опісля приїздять люди звідусіль. І людям продавали, і в колгоспи» [120].

Упродовж 1930-х років виробництво колгоспної цегли відбувалося на місці Оверченкової садиби. Випалювання проводили в горнах колишнього господаря. Формуванням цегли займалися переважно жінки. За день виробляли возів зо два глини. На той час там була кінна глиноміска. Глину викидав Порфирій Денисенко, батько хижняківських гончарів Івана і Федора Денисенків [107].

З початком німецько-совєтської війни 1941-1945 років виробництво цегли

Колишній кар'єр глини в гончарному хуторі (вигляд зі східного боку). Хижняківка, Полтавщина. 04.05.2005

Один із краєвидів гончарного хутора. Хижняківка, Полтавщина. 04.05.2005.

Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше

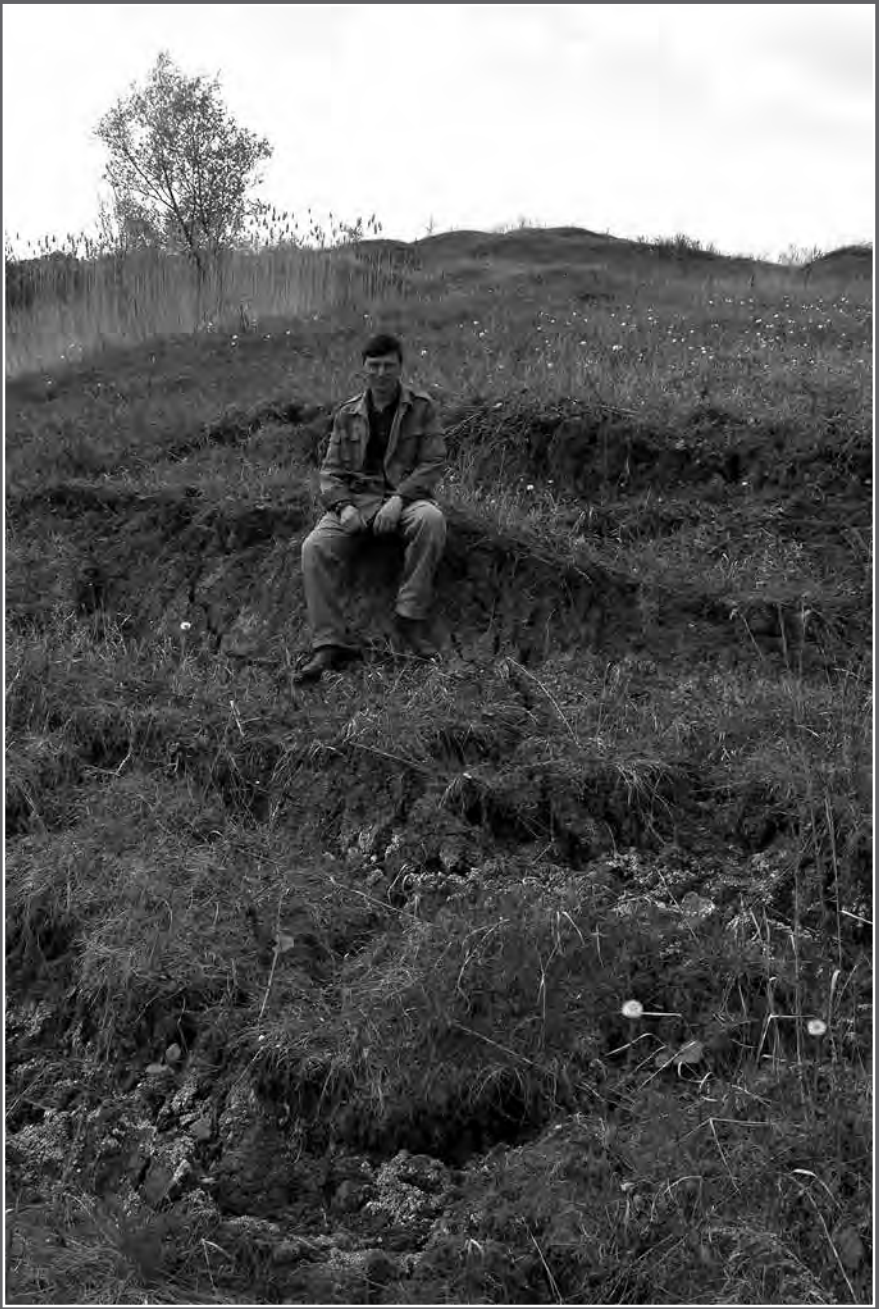

Керамолог Віктор Міщанин оглядає зсуви землі – наслідок розробки кар'єру глини в гончарному хуторі. Хижняківка, Полтавщина. 04.05.2005. *Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше*

Учасники сьомої зустрічі хуторян на садибі Карпенків у гончарному поселенні. Хижняківка, Полтавщина. 07.08.2004.
Фото Віктора Міщанина. Приватна збірка Віктора Міщанина. Публікується вперше

Учасники п'ятої зустрічі хуторян на садибі Карпенків у гончарному поселенні. Хижняківка, Полтавщина. 03.08.2002.
Фото Катерини Піщаленко. Приватна збірка Віктора Міщанина. Публікується вперше

в Хижняківці припинилося й було відновлено тільки після її закінчення. Оверченкові горни в роки війни було зруйновано, тому довелося будувати два нових, на іншому місці. Для просушування цегли було збудовано також хлів. Виробництво цегли в Хижняківці продовжувалося до початку 1950-х років. У різні періоди там працювали жителі Безруків, Малих Будищ, Опішного, Хижняківки. Були серед них і малобудищанські гончарі: Тимофій Громовий, Іван Дацінька, Атанас Дацінька, Хома Жилавець, Іван Свищ, Лука Чуприна.

З фронтів Другої світової війни не повернулися в хутір семеро місцевих

Одна із занедбаних доріг гончарного хутора. Хижняківка, Полтавщина. 04.05.2005.
Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше

гончарів: Матвій Воловик, Федір Денисенко, Іван Каша, Макар Макуха, Кузьма Федоша, Михайло Федоша, Федір Шаблій [33, с.535-543].

Окремі гончарі в тяжкі повоєнні роки відновили заняття гончарством. Дехто з них гончарював усього два-три роки й тільки поодинокі з них працювали до початку 1950-х років. Одним із хижняківських гончарів того часу була Векла Антонівна Макуха — єдина жінка-гончар у хуторі за всю історію хижняківського гончарства. Перебравшись пізніше жити до Опішного, вона в 1950-х роках працювала в місцевій артілі «Червоний гончар».

Під тиском великих податків і переслідувань з боку місцевої влади кустарне

Могила хижняківського гончаря Василя Ємця.
Хижняківка, Полтавщина. 04.05.2005

Хрест на могилі хижняківського гончаря Опанаса Звагольського (фрагмент)

Хрест на могилі хижняківського гончаря Микити Макухи (фрагмент).
Хижняківка, Полтавщина. 04.05.2005.

Могила хижняківського гончаря Василя Даціньки.
Хижняківка, Полтавщина. 04.05.2005.

Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

виробництво глиняного посуду в Хижняківці поступово зникло. Лише один гончар, Василь Андріянович Ємець, незважаючи на всі перепони, залишався кустарем-одноосібником до початку 1980-х років. Про умови, в яких доводилося йому жити й працювати свідчила його донька — Тамара Василівна Різник: «Багатим від своєї справи в той час стати він не міг, тому що на його вироби накладали великі податки з фінвідділу, через сільраду. Через ці великі податки в сім'ї не було на хліб. Через те, що він був кустарем, влада ставила йому значні перепони. Мало того, що не давали працювати, його ще хотіли знищити. Під час роботи у горно було підкладено снаряд. Під час вибуху батька було тяжко поранено. Після того він зробив перерву і не працював півроку» [13, арк.52-54].

Окрім заняття гончарством, чимало мешканців хутора займалися копанням гончарної глини, з наступним її продажем. Ще в 1903 році в «Полном географическом описании нашего Отечества» зазначалося про «село Кижняки, частина населення якого добуває тут у невеликих розмірах горшечну глину» [68, с.427].

Керамолог Яків Риженко, досліджуючи осередки Опішненського гончарного району в другій половині 20-х років минулого століття, зазначав: «В районі м.Опішні високоякісна гончарна глина добувається в урочищах: Кардашева гора і Хижняківка. В обох урочищах глина залягає настільки товстими пластами, що за умови правильної експлуатації вони могли б забезпечувати гончарів багато десятків років. На жаль, добування глини тут проводиться настільки примітивним способом, що її не вибириють навіть наполовину, не кажучи вже про те, що таке добування пов'язано з відомим ризиком і для здоров'я, і для життя робітників» [83, с.19].

За словами Якова Риженка: «До революції, коли глинища переважно знаходились у приватному користуванні, власники добували глину найманою силою і продавали її гончарям» [83, с.19]. На час дослідження ним Опішненського гончарного району в другій половині 1920-х років і глинища, і добування глини знаходилися в руках місцевого «Промкооперативу». Водночас учений зазначав, що в Хижняківці зустрічалися, «як рідкісне явище випадки оренди глинищ приватними особами» [83, с.19].

Високоякісна глина залягала в Хижняківці на понад десятиметровій глибині. Щоб дістатися до неї, доводилося прокопувати шурфи (колодязі) діаметром до 1 метра. Зображення типового для Хижняківки шурфу з розгалуженнями подано на малюнку до статті В.К.Крюкова «Профвредности гончарного производства» (1929) [36, с.44].

Кілька десятиліть XX століття хижняківську глину застосовували для виробництва гончарних виробів на заводах «Художній керамік» і «Керамік» в Опішному. В 1930-х роках її копали вручну в глибоких колодязях. У середині 1950-х років для заготівлі глини почали частково використовувати техніку. Верхній шар ґрунту, товщиною до двох метрів, знімали бульдозером, а потім глинокопи копали лопатами глину і скидали на купи. Цією роботою займалися на той час три чоловіки. Серед них були Семен Жилавець — син опішненського гончаря-цегельника Федота Андрійовича Жилавця, Олексій Гергуль — онук хижняківського гончаря Захарія Корнійовича Звагольського і прав-

Вироби останнього хижняківського гончаря Василя Ємця, віднайдені на його колишній садибі. Хижняківка, Полтавщина. 04.05.2005.

Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше

нук хижняківського гончаря Корнія Звагольського. Ці ж люди займалися і навантаженням глини на підводи або автомашину (іноді глину «полуторкою» возив Василь Михайлик), якими доставляли її на завод. Гончарна глина в тих місцях залягала тонким шаром (до 0,5 м), а тому «Художній керамік» припинив її видобування в Хижняківці й почав видобувати глину на Кардашевому кутку [116].

Пізніше в Хижняківці було відкрито кар'єр. Побувавши влітку 1986 року з керамологічною експедицією в хуторі, нинішній директор Інституту керамології Олесь Пошивайло побачив таку картину: «Поблизу села Хижняківки промкомбінат «Керамік» (Опішне) розробляє кар'єр гончарної глини. Видобуток її ведеться відкритим способом — бульдозером знімається верхній шар ґрунту і непотрібні нашарування легкоплавких глин, а далі той же бульдозер згрібає на велику купу глину для підприємства. Пласти високоякісної глини залягають нерівномірно, окремими плямами, товщина шарів різна. Тому відділити кращу глину від гіршої бульдозером неможливо. Внаслідок цього сировина, яка надходить до підприємства, складається із суміші кількох глин, різних за фізичними властивостями, що робить її майже непридатною для керамічного виробництва. Окрім того, в ній часто трапляються вапнякові вкраплення — небажаний компонент глиняної маси» [76, с.122].

Тамтешні жителі до подібного способу добування сировини ставилися з іронією: «Колись тут брали глину тільки цегельники, бо ні на що інше вона не годилася. А тепер он, бачте, з неї посуд навчилися робити!» [76, с.122]. Такі методи добування глини в кар'єрі свідчили про «...досить-таки хижацьке ставлення керівництва профкомбінату до одного з найбільших природних багатств Полтавщини — гончарної глини. Використовується не більше половини розритої глини — решта перемішується, засмічується» [76, с.122-123].

За статистичними даними, за тридцять років (1950-1980) населення Хижняківки зменшилося майже вчетверо, з 131 особи до 35 осіб. Нині в хуторі постійно проживають два мешканці, одна з яких — жінка пенсійного віку; ще

кілька хат використовуються як дачі.

Зміну кількості населення Хижняківки від середини 1940-х до початку 2000-х років можна прослідкувати за таблицею №2.

Таблиця 2
Динаміка демографічного стану хутора Хижняківка впродовж 1944–2005 років [15]

Рік	Господарств	Населення (осіб)	Чоловіків	Жінок
01.01.1944	39	137	51	86
01.01.1950	37	131	44	87
01.01.1955	36	112	40	72
01.01.1961	39	124	46	78
01.01.1967	35	83	30	53
01.01.1974	30	68	23	45
01.01.1980	21	35	11	24
01.01.1986	14	20	5	15
01.01.1991	12	15	3	12
01.01.1995	6	8	3	5
01.01.2001	2	3	1	2
01.01.2005	2	2	1	1

З 1998 року в Хижняківці, кожної першої суботи серпня, відбувається День хутора — щорічна зустріч хуторян: хижняківців і безруківців. На неї з різних куточків України збираються колишні хуторяни або ж їхні нащадки, у тому числі й вихідці з гончарських родин [47, с.102].

© Олесь Пошивайло, 2005

Фрагмент декору на глечику малобудищанського гончаря Павла Пічки. Малі Будища. Полтавщина. Перша чверть XX століття. *Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше*

Професійні знання гончарів

Кожний гончарний регіон (район) України мав спільні ознаки, притаманні гончарному виробництву українських етнічних територій, і водночас особливості, характерні лише для нього. Останні фіксуються в різних виявах побутування ремесла: добуванні та підготовці сировини; пристроях та інструментах гончарного виробництва; технології виготовлення та оздоблення виробів; їх асортименті та способах побутового застосування. Усі ці аспекти, тісно пов'язані між собою, загалом формували своєрідний стиль не лише певного гончарного регіону, а й окремо кожного гончарного осередку.

Гончарні глини

У гончарстві, незалежно від чисельності майстрів у тому чи іншому осередку, значна увага зверталася на якість глини. Від цього значною мірою залежав успішний розвиток гончарного виробництва в регіоні, місті чи селі. Ремісники малих гончарних осередків з досліджуваної території (Безруки, Глинське, Лазьки, Малі Будища, Старі Млини, Хижняківка) не мали клопоту з пошуками високоякісних глин, оскільки під ними та навкруг залягає найбільший у Полтавській області пласт глин, що тягнеться вздовж річки Ворскла, від с.Куземин Охтирського району Сумської області до с.Великі Будища Диканського району Полтавської області. Ця смуга займає площу понад 200 квадратних кілометрів [82, с.265].

Місцеві гончарі використовували чимало сортів глини, які різнилися за своїми властивостями. Проте найбільше цінувалися вогнетривкі глини, які гончарі поміж собою часто називали «горшковою глиною», і з яких виготовляли найрізноманітніші вироби. Легкоплавкі глини, які майстри застосовували в основному для виготовлення мисок, цегли, кустарі називали «гончарним, або червоним глеєм». Ставлення до глин самих майстрів було різне. За спостереженням Івана Зарецького, «до строкатих глин гончарі ставляться з більшою повагою, аніж до глин пізніших утворень, про які говорять, що то «казна-що» [31, с.7].

Із вогнетривких глин кращими в Полтавській губернії були ті, поклади яких залягали в Зіньківському повіті, зокрема в таких населених пунктах, як Глинське, Лазьки, Хижняківка та Опішне. Кращі легкоплавкі глини були в Лазьках, дещо гірші — в Опішному, Міських Млинах і Більську, а найгірші — у Малих Будищах.

«Горщечна» глина, яку видобували в Лазьках, мала жовто-сірий і сіро-попелястий кольори; після випалювання ставала майже білою з мутним відтінком. У Глинському видобували світло-сіру глину. Легкоплавка глина з Лазьків у сирому вигляді мала коричнево-бурий колір, була значно чистішою й пластичнішою, аніж у сусідніх селах. Однотипна глина в Малих Будищах була переповнена вапняковими кульками; у природному стані мала червоно-бурий колір, але після висихання ставала жовтою [31, с.13-14].

Глини, які добувалися в Лазьках, Глинському, Хижняківці, Старих Млинах і в Малих Будищах, використовувалися не тільки місцевими майстрами, а й розвозилися по навколишніх селах і хуторах Зіньківського повіту. По лазьківську і глинську глини приїздили навіть гончарі з Котельви — сусіднього гончарного осередку Слобожанщини, оскільки своєї гончарної глини там не було. Дослідник гончарного промислу Охтирського повіту О.Д.Твердохлібов зазначав ще в 1881 році: «Здавна і по цей день її (*глину.* — В.М.) привозять у Котельву із Лазьків і Глинська Зіньківського повіту» [94, с.31].

Гончарі досліджуваних осередків застосовували в роботі не лише глину, добуту в їхньому хуторі чи селі, а й із навколишніх поселень. Причин цього було кілька: 1) погана якість глини у своєму населеному пункті; 2) гончар, призвичаївшись працювати з однією глиною, перебирався жити в сусіднє поселення, де продовжував, за звичкою, використовувати глину з попереднього місця проживання, хоча на новому місці й була глина не гіршої якості; 3) у селі чи хуторі, наприклад, була глина, придатна для виготовлення тільки мисок, а для вогнетривкого посуду сировини не було.

Гончарі Безруків використовували глину із сусідньої Хижняківки. По лазьківську глину приїздили гончарі Глинського, Більська, Котельви, Опішного, Малих Будищ, Попівки. Глинські кустарі, окрім місцевої та лазьківської сировини, їздили по глину ще й у Хижняківку («на Котове»). Малобудищанці глей для мисок брали на «Вовчишиній горі» у своєму селі, а вогнетривкі глини привозили з Лазьків, Хижняківки та Опішного. Мисковий глей з Малих Будищ використовували також майстри із сусідньої Попівки. Старомлиняни брали глину в Глинському, Хижняківці та в лісі поряд з хутором (у «Маслієвому ярку» та в «Мотрущиному глинищі»). Хижняківські гончарі використовували місцеву глину, яка славилася навіть серед гончарів Опішного. Так, опішненський гончар Демид Антонович Різник (1900-1990) пригадував, що він із батьком, як і всі «яранські» гончарі («Ярами» називали один із гончарних кутків Опішного), брали глину «на Кижняківці»: «Це там була найкраща глина в Бородая. І робить вона хороша була і вобще у випалці. І черепок крєпкий був» [53, с.129]. У середовищі гончарів її часто називали «бородайкою». Назва походила від прізвища власника землі (Бородай), на якій знаходилося глинище.

Видобуток сировини

У досліджуваних гончарних осередках видобутком глини займалися як самі гончарі, так і окремі поселяни, для яких ця робота була своєрідним промислом, можливістю заробити на прожиття.

Мені вдалося віднайти один із найдавніших описів процесу видобутку глини в Лазьках, зроблений на початку 1870-х років місцевим священиком Петром Курдиновським: «Є також у селі і промисловий люд, але промисел той їх дуже і дуже важкий. Кажучи це, я маю на увазі добувачів або копачів гончарної глини, яка знаходиться в Лазьках, по Харченківській горі, від 3-х до 6-ти сажнів у землі. Тому для копання цієї глини, ще з осені, або зразу ж після збору хліба, складаються товариства, чоловік по чотири або шість, і потім, на певних умовах, приступають до діла, тобто до копання гончарної глини. Але так як глина ця знаходиться в землі на глибині від 3-х до 6-ти сажнів, то спочатку копають у ній дуже широку яму, потім, коли докопалися, копають ще в глибину цієї глини сажень або і більше, а потім ідуть печерами в різні сторони сажнів від 7-ми і до 12-ти. Вся ця нелегка робота проводиться вдень і вночі при свічках, тому що в печерах страшна темнота, і не одними лише чоловіками, а часто дітьми і жінками. Чоловіки копають, діти накладають у коробки, а жінки, стоячи зверху, тягнуть коробки з глиною наверх. З цією роботою, незважаючи на її тяжкість і трудність, багато хто так звикся, що з нетерпінням чекають приходу осені або зими, щоб скоріше почати копати глину. Влітку ж копанням цієї глини не займаються, тому що тоді дуже неприємне повітря в ямах, та й, окрім того, влітку є робота і без глини, та ще притому літом бувають часті обриви і обвали в печерах. Звичайно, і взимку не без обвалів, і зимою часто виносять із ями напівживих, з перебитими від обривів землі, частинами тіла, але що ж робити? — Злидні. Так і тут, хоч і важко, і небезпечно порпатись у землі, але потреба в насущному переборює будь-який страх і всяку небезпеку, особливо коли немає під руками інших засобів, які б могли задовольняти ці насущні потреби.

І самі копачі зізнаються, що тільки велика нужда змушує їх так ризикувати життям і йти добровільно на «каторгу», тоді як цей ризик, ця каторга не зовсім достатньо нагороджує працю, оскільки всього може заробити людина, працюючи тут день і ніч, від 8-ми до 12-ти карбованців сріблом, а коли яма не валиться довго і дорога тримається добре, то й до 15-ти карбованців сріблом у місяць.

У перших числах грудня-місяця, коли вже бувають значні запаси глини, з'їздяться в Лазьки гончарі з м.Котельви (Харківської губернії), сіл Більська, Глинського та інших, де займаються гончарством, і закуповують глину або оптом, або від возу, але більшість від возу — плата в останній час за віз 40 копійок сріблом без доставки, а доставляють її потім інші, переважно лазьківці

ж, які мають робочу скотину, отримуючи від воза за доставку 50 копійок сріблом, у Котельву і Більськ, які знаходяться від Лазьків на 7-верстній віддалі» [37, с.14-15]. А років за 40 до цього, у першій третині XIX століття, котелевці купували віз глини в Лазьках «по копі з шагом» — 15 копійок сріблом. Перевезення коштувало стільки ж, «а то і за могорич» [94, с.31].

Під час керамологічної експедиції 2005 року мені вдалося зафіксувати ім'я лазьківського глинокопа Кузьми Даниловича Лоха, який ще в другій половині 1920-х років копав глину на Харченковій горі для продажу котелевським гончарям [140].

Видобутком глини на продаж займалася й частина мешканців Хижняківки [17, 84; с.427]. Опішненці купували хижняківську глину «по 20 чи 30 копійок за ящик» [53, с.129].

Траплялися випадки, коли продажем глини займалася й сім'я гончаря. Такий випадок мені вдалося зафіксувати в хуторі Безруки. Наприкінці XIX–першій чверті XX століття там мешкав Микита Різник. Основне заняття його родини було пов'язане з деревом: чоловіки теслярували, робили вози, колеса тощо. Окрім цього, Микита Різник займався також і гончарством та видобуванням глини в Хижняківці — як для власних потреб, так і на продаж. Мав власне колесо для витягування глини з глибокої ями [144].

Одиницею міри при купівлі-продажу накопаної глини було відро (містило близько 30 кг глини) і віз (розрізняли кінський віз — близько 25 пудів глини, і воловий — близько 50 пудів глини) [79, с.159].

В Опішному та в досліджуваних селах і хуторах гончарі добували глину двома способами: відкритим (неглибокі пласти) і закритим – у глибоких колодязях — «дудках» (глибиною 10-15 метрів). Траплялися випадки, коли під час копання глина обвалювалася, а гончарі-копачі отримували каліцтво або й зовсім гинули. Під час польових керамологічних експедицій 1995 року мені ще вдалося зафіксувати дві згадки про такі випадки: одну — у Глинському, а другу — у Малих Будищах. Зокрема, у Глинському, копаючи глину, загинув гончар Радивон Бородавка [49, с.266; 109]. За подібних обставин, проте дещо пізніше, глиною придавило й малобудищанського гончаря Мусія Шулика. При цьому йому травмувало ногу, і в подальшому він ходив, кульгаючи [49, с.266; 157]. У Малих Будищах побутувала навіть приказка, яка попереджувала про небезпеку видобування глини в глибоких ямах-колодязях: «Попа глина не уб'є, бо він туди не лазить» [62, с.81; 10].

При добуванні легкоплавких глин не потрібно було ніяких спеціальних пристосувань. За допомогою звичайної лопати знімали нетовстий верхній шар землі (дерен), а далі копали глину, накидаючи її зразу на воза чи на купи. На схилах урвищ чи крутих доріг такі глини іноді виходили на поверхню.

Глини залягали, здебільшого, пластом до одного метра завтовшки. Місцеві майстри вважали найкращою ту глину, яка знаходилася посередині пласта. Це пояснювали тим, що до верха пласта у глині з'являється все більше землистих грудок, а до низу — вапнякових кульок. Тому гончарі частіше змішували різні глини.

Лазьківський глинокоп Кузьма Данилович Лох з онукою. Лазьки, Полтавщина. Початок 1950-х років.
Автор фото невідомий. Приватна збірка Ганни Пиніс (Лазьки). Публікується вперше

Свідоцтво про народження лазьківського глинокопа Кузьми Лоха.
Автор фото невідомий. Приватна збірка Ганни Пиніс (Лазьки). Публікується вперше

СВІДОЦТВО ПРО НАРОДЖЕННЯ
СВИДЕТЕЛЬСТВО О РОЖДЕНИИ

Лох Кузьма Данилович 1 ноября тысяча восемьсот семьдесят седьмого года. 1.11.1877 года. Лазьки. Опошнянский. Полтавская. 57 апреля 14 № 380

Восстановлено.
БАТЬКИ. РОДИТЕЛИ
Лох Данил Кондратьевич украинец
Лох Ксения Сергеевна украинка
Опошнянский Дом Бюро ЗАГС Полтавской области
14 апреля 1957 г.
ЮО № 328662

Щоб дістатися до вогнетривких глин, глинокопи змушені були робити глибокі ями («дудки»). Вони мали циліндричну (іноді чотирикутну) форму, діаметром близько одного метра, й копалися від поверхні землі до місця залягання пласта необхідної глини. Над дудкою встановлювали спеціальний барабанний пристрій простої конструкції. З боків ями забивали два кілки-рогачі. На них клали міцну жердину, товщиною 5-10 см. На неї надівали велике колесо, як у возі. Від останнього воно відрізнялося своїми значно більшими розмірами, довшою ступицею і круглим ободом. За одну зі шпиць цього колеса кріпилася довга міцна мотузка, а до другого кінця прив'язувалося дерев'яне відро — «шаплик». Глинокопа опускали в дудку на мотузці, а коли яма була не дуже глибокою, то він опускався сам по маленьких заглибленнях, що робили в бічних

стінках з таким розрахунком, щоб туди можна було поставити ногу. Дійшовши до пласта глини, починали копати вбік. Висота печер залежала від товщини пласта глини. Щоб зменшити вірогідність обвалів, стелі в ямах іноді підпирали дерев'яними опорами, а частіше залишали смужки невибраної глини в ямі, які звалися «биками». Щоб підняти на поверхню накидану у відро глину, той, хто стояв біля колеса, обертав його за обід, намотуючи на ступицю мотузку, до якої був прив'язаний «шаплик».

Видобутком глини починали займатися в основному пізно восени, з першими морозами. На це було кілька причин: 1) влітку були зайняті іншою роботою; 2) влітку в ямах стояла сильна задуха й працювати було неможливо; 3) майстри прагнули запастися сировиною на весь рік, оскільки глина ставала кращою, полежавши довгий час просто неба і зазнавши впливу атмосферних процесів (мокнення під дощем і снігом, перемерзання, вивітрювання тощо); 4) взимку меншою була вірогідність обвалювання.

Гончарські господарства здобували собі глину для роботи різними шляхами. Зокрема, на початку 1890-х років у особистому глинищі брали глину 2 мисочники і 1 посудник у Лазьках; у громадському глинищі безкоштовно: 3 горщечники в Лазьках і 4 мисочники в Малих Будищах; добували в глинищі власника з половини: 6 горщечників у Глинському і 24 горщечники в Малих Будищах , один мисочник у Лазьках і 9 посудників у Малих Будищах; купували возом: 12 горщечників у Глинському; різними способами: 6 горщечників у Глинському і по одному посуднику в Лазьках та Малих Будищах [31, додаток 1, с.VII, XIII, XIX].

Про різні шляхи придбання глини малобудищанськими гончарями ще й у 1920-х–1930-х роках засвідчив і місцевий гончар Андрій Герасименко: «Глину малобудищанські гончарі брали в багатьох місцях: у Хижняківці, в Опішному, за валом (де завод бере глину), на Птухівці та інших місцях. Були копачі, які копали за певну плату глину. За певну плату можна було привезти глину додому. А якщо була можливість і охота, то гончар сам копав і привозив глину додому» [112].

Заможні гончарі привозили накопану глину додому власним конем, а бідні вдавалися до послуг «глиновозів» — людей, які займалися перевезенням глини, накопаної самим гончарем чи купленої, до садиби гончаря. За радянського тоталітарного режиму, коли гончарювати доводилося часто напівлегально, гончарі вже не могли робити великих запасів глини, а тому возили глину візком чи носили клунками на плечах. Про це старі гончарі неодноразово розповідали мені під час польових керамологічних експедицій (1994-1999). Так, малобудищанський гончар Степан Лисенко (1909-1941) носив глину аж із Хижняківки, за 4 км від його домівки [131]. Сім'я іншого гончаря — Івана Капиніса — у 1920-х–1930-х роках брала глину в лісі за Кардашевим валом. «Отам, де Яцинова криниця, там була яма велика. І колесом отак зверху впустять нас малих, ми там надовбаємо глини, тоді клуночками несемо додому. Коня не наймали. Все ж, щоб було дешевше» [122].

Приготування формувальної маси

Одним із визначальних етапів у процесі виготовлення гончарних виробів було приготування глини до роботи. Весь цей процес відбувався вручну, а тому гончареві необхідно було мати фізичну силу, певні навички і вміння, а також наполегливість і терпіння.

Щойно видобуту й привезену на подвір'я глину складали в «купи», у яких вона довгий час «вилежувалася»: вивітрювалася, перемерзала. Чим довше вона вилежиться (не менше 2-х—3-х місяців), тим легше її було обробляти. Достатньо вилежану глину (за необхідності, і щойно видобуту) розсікали «заступом» і розбивали «довбнею» на дрібні шматочки. Після цього заливали водою: влітку — посеред двору, а взимку — в хаті, у спеціально обладнаній ямі («грубці»). Зверху накривали старим рядном чи одежиною, щоб вона краще «перепріла». Гончарі вважали, що чим довше триватиме цей процес, тим краще. Під час замочування глини її декілька разів перевертали і, за потреби, знову поливали водою.

Коли глина добре розмокала, її ще раз перевертали лопатою і починали перебирати руками. При цьому відділялася м'яка, добре розмокла глина від твердих грудок, а також викидалися різні сторонні домішки. Перебрану сировину збивали в «кулі» — великі шматки вагою 15-30 кг — і заносили до хати (влітку). Далі кожну кулю клали на дерев'яний поміст посеред хати і били довбнею, доки не розплющували в тоненькі пласти. На розпластану глину клали наступну кулю, далі — інші, аж поки не наб'ють велику округлу чи кубоподібну купу, яку називали «кобилою» або «бабою». Містила вона в собі до 500 кг глини. Набивання баби було дуже тривалим за часом процесом (не менше 5 годин) і вимагало чималих затрат фізичної сили. Оброблену таким чином глину можна було зберігати скільки необхідно, прикривши зверху чим-небудь, щоб не засихала. Але приготування формувальної маси на цьому не завершувалося. Далі гончар брав у руки «струг» — інструмент у вигляді невеликого шматка широкого залізного леза, зігнутого дугою, з двома ручками, і за його допомогою «стругав» глину з кобили. Виготовлявся струг здебільшого зі старої коси. Стругали глину зверху вниз. При цьому виходили стружки товщиною з палець. Настругану глину клали під лаву або в грубку і знову заливали водою. Глина лежала там не менше півдоби. Після того гончарі посипали лаву піском і починали качати глину, як тісто. Посипання піском мало запобігти прилипанню

до лави й робило дуже «жирну» глину дещо «худішою». Під час закачування, з глини вибирали камінці, корінці та інші сторонні домішки.

Деякі гончарі, дбаючи про дотримання високої якості своїх виробів, намагалися до мінімуму звести наявність піску в глині, оскільки це призводило до пропускання посудом води. Знаменитий малобудищанський гончар середини XX століття Іван Демидович Дацінька (1906-1992) пригадував: «Колись глину ми копали самі вручну. Одкидали, де яка була погана. Уся вона не годилася. То щоб усю її змішати, то вона вся не годиться. Бо там є в'язка, є мастка, є й піскувата. Ту одкидали, то пісок. Бо батько не давав під глину підтрушувати піску; не то в глину мішати, а під глину. Глина вона сама піскувата, а вмішати його, піску, то крізь неї буде вода йти. А з теперішньої шо ото роблять (*у заводі «Художній керамік»* — В.М.), отак помнеш — слід» [19].

Достатньо викачану глину пересікали за допомогою «дротика» — інструмента у вигляді шматка мідного дроту, довжиною 35-55 см. До його кінців, для зручності, прив'язували невеликі стрічки з ганчірки. Цей інструмент мав іще одне застосування в гончарстві: ним зрізали з гончарного круга щойно сформовані вироби, а також обрізали кахлі. Під час пересікання глини дротиком, з неї вибирали тонкі корінці, траву тощо. Пересікати доводилося кілька разів. Після останньої операції з підготовки гончарної сировини, з неї формували кулі — «грудки», величина яких відповідала потребі у виготовленні тих чи інших виробів. Підготовлена формувальна маса мала не прилипати до рук, бути майже однорідною на дотик, м'якою, пластичною й одноманітною за кольором. Готувати глину гончарям нерідко допомагали сини, дружина.

Приготування глини для виготовлення кахель і цегли відбувалося подібним чином. Іноді для кахель масу робили густішою, а для цегли — не пересікали дротиком.

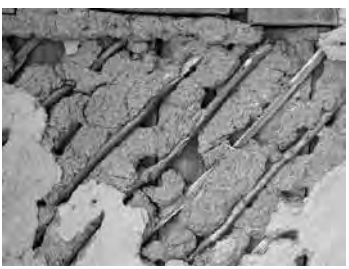

© Олесь Пошивайло, 2005

Виготовлення гончарних виробів

Формування посуду відбувалося на гончарному крузі, який був головним знаряддям гончарської праці. У другій половині XIX століття в досліджуваних малих осередках гончарства одночасно побутували два типи кругів: «шльонський» (інші назви — «головатий», «шестерня») і «волоський» (у Опішному та в навколишніх селах його ще називали «машиною»).

За висновком українських керамологів, до середини XIX століття основним типом гончарного круга на Полтавщині був шльонський, а з 1850-х років почав поширюватися волоський круг, який до початку XX століття витіснив свого попередника в усіх досліджуваних осередках гончарства.

На 1893-й рік шльонський круг інколи ще траплявся лише в Зінькові, Великих Будищах, Глинську (Роменського повіту) і Комишні, але й там, за свідченням Івана Зарецького, «ці круги вважаються самими гончарями віджилою стариною; у таких же місцях, як Опішня і Міс. Млини, ці круги самими гончарями осміюються, хоча ті ж гончарі говорять, що і тут вони недавно ще зустрічалися де-не-де, а один гончар показував нам такий круг у себе під коморою. Дійсно, достатньо подивитися на такий круг і можна скласти собі уявлення про його несучасність» [31, с.33].

Шльонський круг складався з трьох основних частин: двох дерев'яних кругів та осі — «веретена». Верхній круг («верхняк») виготовлявся з дерева твердих порід, зокрема, із дуба. Товщина його сягала 20 см, за діаметра верхньої частини 33 см. Нижній круг («спідняк») мав у діаметрі 62-71 см, за товщини 9 см. Його також виготовляли переважно з дуба. Верхняк і спідняк з'єднували між собою за допомогою 6 дерев'яних шпиць, які по колу вставляли кінцями у верхній і нижній диски. Шпиці, у більшості випадків, були округлі. Для їх виготовлення брали дерево двох порід: дуб або ясен. Шльонський круг обертався на осі, товщиною 6-7 см, яку вкопували нерухомо нижнім краєм у долівку.

Волоський круг, як і шльонський, мав «верхняк» і «спідняк». Верхняк виготовляли, як правило, з м'яких і легких порід дерева (берези чи тополі) діаметром 25-40 см, а товщиною — 4-10 см. Спідняк, навпаки, робили з твердих порід дерева, діаметром — 60-95 см, а висотою — 4-9 см. Поєднанням легкого верхняка з важким спідняком гончарі добивалися тривалої інерційності обертання гончарного круга, що було надто важливим у роботі. Вісь, що нерухомо з'єднувала між собою верхняк і спідняк, — «веретено» — робили довжиною 80-90 см, а діаметром — 4-6 см, з дуба, ясена чи в'яза. На відміну від шльонського круга, волоський не можна було довільно переставляти з місця на місце, оскільки він був стаціонарним: за допомогою дерев'яного бруска — «коника» — він кріпився до лави, на якій сидів гончар під час роботи.

Наприкінці XIX століття дерев'яну вісь волоських кругів гончарі почали

Гончарний круг старомлинських гончарів – батька та сина Михайла і Пилипа Голенків. Дерево, залізо. **Старі Млини, Полтавщина. 1920-ті роки.**
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, інв.№ тимчасово відсутній. Фото Олеся Пошивайла. Публікуються вперше

Гончарські ножики гончаря Миколи Шулика.
Дерево, 14,5х10, 13,5х8 см. **Малі Будища, Полтавщина. 1940–1950-ті роки.** *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, інв.№МГО кн-7435/д-233, кн-7436/д-234. Фото Олеся Пошивайла*

Гончарські ножики гончаря Омеляна Герасименка.
Дерево, 12,7х9,3, 11х9 см. **Малі Будища, Полтавщина. 1940-ві роки.** *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, інв.№МГО кн-7635/д-245, кн-7636/д-246. Фото Олеся Пошивайла*

Відомий малобудищанський гончар Павло Іванович Пічка із сином Мефодієм.
Малі Будища, Полтавщина. 08.11.1899.
Фото Соколова. Приватна збірка Віктора Міщанина (Малі Будища)

замінювати на металеву, яка поступово поширилася по всіх осередках губернії. На час же дослідження Івана Зарецького (1893) металеві осі в кругах мали лише три гончарі: два в Зіньківському повіті і один у Глинську Роменського повіту.

На Зіньківщині їх мали Федір Чирвенко з Опішного та Павло Пічка з Малих Будищ [31, с.34]. Перший із них запозичив це нововведення на заводі Фока в Новгородській губернії, куди його восени 1890 року направляло на навчання Зіньківське повітове земство [77, с.182]. Згаданий вище малобудищанський майстер Павло Пічка був найзаможнішим гончарем Зіньківського повіту, а тому мав не тільки бажання, а й фінансові можливості запозичати різні нововведення в гончарному виробництві.

Сформувавши достатню кількість «грудок», майстер сідав за гончарний круг. До початку виготовлення посуду він випробовував верстат, щоб його «не кидало», тобто круг мав обертатися легко й симетрично навкруг своєї осі і не хитатися з боку на бік. Перевіривши круг, гончар змочував у воді, яка стояла в посудині праворуч, обидві руки, а також верхній диск («головку», «верхняк») круга. Далі брав грудку і, розірвавши її надвоє, кидав одну частину в другу, повторюючи так кілька разів (це робилося для того, щоб ущільнити глину). Після цього грудку з силою кидав у центр головки круга. Змочивши знову руки, гончар обхвачував грудку руками і натискував на неї з усіх боків, надаючи їй півкулеподібної форми, обертаючи при цьому круг за допомогою штовхань ногою його нижнього диску. У процесі роботи майстер час від часу змочував руки у воді і виводив з грудки високий зрізаний конус («зводив»); далі, всадивши обидва великі пальці в його вершину, «осаджував», перетворюючи на фігуру чашкоподібної форми. Потім «тягнув цугом», збільшуючи висоту порожнистої глиняної фігури, одночасно здавлюючи її стінки зовні і зсередини пальцями обох рук. Звідси майстер починав формувати, власне, форму посудини, витягуючи спершу невеликий циліндр («пускав глину на тачанку»). Опісля «закладався край» — загинався або потовщувався верхній край циліндричної фігури з метою формування вінець посуду, і «зводилася пелюстка» — формувалася частина посудини між вінцями і «пуком»: таку назву мала найбільша точка випуклості гончарної посудини [31, с.53-54].

Посуд виготовляли і вигладжували за допомогою гончарного ножика — спеціального дерев'яного інструмента, що виготовлявся переважно з груші або клена; міг мати різну форму та величину. Для зручності під час роботи посередині його прорізався невеликий круглий, напівкруглий або ж чотирикутний отвір.

До сформованої посудини ще на крузі приробляли «вушко». Гончарі Глинського, Безруків, Лазьків, Старих Млинів, Хижняківки, Малих Будищ називали цей процес «вушити посуд». Готовий виріб обережно знімали з верхняка, попередньо підрізавши його за допомогою дротика.

Формування за кругом мисок відрізнялося від виготовлення іншого посуду тим, що після процесу осаджування, коли утворювалася фігура чашкоподібної форми, «чашка» не завужувалася, як це робили для горщиків і глечиків, а навпаки, розширювалася. Коли майстер виготовляв «просту» миску чи «шльонку», то нижче вінець «закладав риску», тобто намічав нижче вінець злам на мисці. Миску-«кандійку» ж тягли до краю, а далі «закладали край».

Сушіння

Наступним етапом виготовлення глиняних виробів, після формування, було їх сушіння. Сформований посуд підрізали за допомогою мідної дротини понад головкою круга, а далі, взявши легенько з обох боків руками, переставляли на «п'ятра» — довгі соснові дошки, закріплені попід стелею хати в один або декілька ярусів за допомогою дерев'яних брусків і жердин, прибитих до протилежних стін. «П'ятра» були «зимові» й «літні», які різнилися між собою за довжиною. Задля економного витрачання простору хати взимку «п'ятра» робили на всю довжину кімнати, а літні «п'ятра» були значно коротшими. Місцеві гончарі пояснювали цю особливість необхідністю виносити дошки з хати на подвір'я: влітку вироби часто сушили надворі, наприклад, виставляючи на призьбі хати. Основною вимогою при цьому була відсутність протягів і прямого попадання на вироби сонячних променів. При нехтуванні цими елементарними правилами, посуд висихав нерівномірно і, як наслідок, коробився й тріскався.

П'ятра також відігравали роль своєрідної міри в системі народної гончарської метрології. Майстри знали скільки штук того чи іншого посуду може розміститися на сосновій дошці. Так, на літній п'ятрині гончарі Зіньківського повіту ставили 9 штук «одиначки», або 10 штук «двійника», або 11 штук «трійника», або 12 штук «четверика», або 13 штук «п'ятерика» [31, с.65].

Певних правил дотримувалися гончарі в процесі сушіння мисок. Їх спочатку просушували кожну окремо, а потім «парували», тобто складали попарно одну на одну, вінцями до вінець. Це необхідно було для вирівнювання незначної кривизни, яка утворювалася під час знімання мисок із «верхняка» круга. При цьому гончарі завжди слідкували за тим, щоб висота кривизни однієї миски була навпроти кривизни іншої. Склавши так миски, їх легенько придавлювали руками — кособокість зникала. До парування миски сушили не менше 4 годин улітку і добу, а інколи й більше, взимку. Опісля парування, миски сушили ще стільки ж, після чого розмальовували і вже висушували остаточно.

Простий («білий») посуд через певний час після висихання гончарі брали до рук і переглядали, вишукуючи на поверхні різні дефекти — тріщини, вм'ятини, камінці тощо. При цьому замазували глиною тріщини, що утворилися при висиханні, — «затирали стрячки». Якщо помічали сторонні тіла, обережно виймали, а щілини затирали глиною. Переглянутий посуд залишали стояти до повного висихання. Влітку посуд повністю висихав за 4-6 днів, а взимку — за 14-21 день.

Особливості мав і процес сушіння кахель і цегли. Так, сформовані кахлі знімали з форми й переносили на п'ятра. Для цього кахлю піднімали з усіх

Дерев'яний брусок з вирізом для вставляння дерев'яних жердин, на які ставили п'ятра.
Колишня хата малобудищанського гончаря Якова Герасименка. Малі Будища, Полтавщина. 29.09.2005.
Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше

країв, брали по діагоналі за два кути клубука й клали на п'ятра. Після незначного підсихання, гончарі виправляли покороблені вироби за допомогою «тріпачки» — вузенької довгої лопаточки, яку виготовляли з легкого дерева. Для остаточного висихання кахель, яке тривало від 5 до 8 днів, їх ставили на ребро (на «клубук»).

Цеглу розставляли ребром на п'ятрах і виносили на подвір'я. Коли вона трохи затугала, її поправляли, вирівнюючи покороблені, вигнуті місця, постукуючи всіма боками по п'ятрах. Опісля цеглу знімали з п'ятер, а її досушування відбувалося вже на землі.

Вироби, які повністю висохли і які не випалювалися одразу ж, гончарі складали в сінях, у коморі чи в хліві.

© Олесь Пошивайло, 2005

Декорування

У весь виготовлений посуд, який у подальшому мав бути теракотовим, гончарі Безруків, Глинського, Лазьків, Малих Будищ, Старих Млинів та Хижняківки декорували («писали»), не знімаючи з круга. Для цього у кожного гончаря-горщечника стояли поряд з водою невеликі посудини з трьома фарбами: в одній тримали чорну фарбу, в другій — білу, а в третій — червону. Два останні різновиди мінеральних природних фарб виготовляли на основі різних глин. Чорну фарбу — «описку» — робили з маленьких грудочок болотної руди, яку гончарі знаходили на берегах річок; білу («побіл») виготовляли з однойменної голубувато-попелястої глини; червону («глейок») — з вохристої глини («червіньки»).

Повільно обертаючи круг, гончар спочатку робив горизонтальні прямі «пасочки», «смужечки» і «кривульки» (чорні, білі й червоні) за допомогою «пера» — щіточки з 3-4 курячих пір'їн, або «пензлика» — щіточки зі щетини, товщиною з мізинець, перев'язаної ниткою, без ручки або з ручкою. Поверх пасочків, смужок робили ще й широкі, короткі мазки і крапочки як горизонтальні, так і вертикальні. Для цього використовували тільки описку й побіл.

За свідченням Івана Зарецького, усі три види вищезазначених фарб у Зіньківському повіті наприкінці XIX століття застосовували тільки гончарі з Малих Будищ, Опішного, Міських Млинів, Попівки і Зайцевих хуторів. У Глинському червону фарбу не застосовували, проте там інколи покривали всю поверхню виробів побілом. У Лазьках також не застосовували глейок, але там ще «підсинювали» посуд «окуром» (димлення) і вигладжували, як і в Більську, камінцем [31, с.57]. Як уже зазначалося, єдиним гончарем, який виготовляв такий посуд у Лазьках, у другій половині XIX–на початку XX століття був Пилип Явдак.

За спогадами старожилів хутора Хижняківка, місцеві гончарі в 1920-х–1930-х роках також виготовляли димлений або, як його ще називали, «синій» посуд. Сіро-чорний колір черепка отримували внаслідок спалення в топці смолистих дров (гною) і створення в посудній камері безкисневого середовища. Очевидячки, місцеві майстри запозичили цей спосіб димлення посуду в гончарів сусідньої Котельви, яка була в регіоні провідним осередком виготовлення димленого посуду і водночас одним із місць збуту хижняківських виробів. 1894-го року Іван Зарецький зазначав, що тільки в с.Лазьки є «...єдиний гончар на весь Зіньківський повіт, який уміє робити синій посуд окуром» [31, с.98]. Отже, можна подумати, немовби 1893 року (час обстеження Іваном Зарецьким) димлений посуд у Хижняківці ще не виготовлявся. Але слід зважити на ту обставину, що Хижняківка, як і деякі інші навколишні малі осередки гончарства, не значиться серед поселень, які вдалося обстежити Івану Зарецькому. Отож, питання про час появи димленої кераміки в Хижняківці потребує більш

ретельного вивчення за викопними матеріалами. З місцевих майстрів першої половини XX століття такі вироби виготовляли Давид Чугуєвець, Самсон Лисак, а також брати Денисенки — Іван та Федір [55, с.75; 134; 135].

Окрім згаданих способів оздоблення виробів, гончарі досліджуваних осередків ще «крайкували» посуд — покривали поливою, переважно зеленого кольору, лише вінця виробів.

Посуд, призначений для орнаментування фарбами, спочатку трохи просушувався, а вже потім розмальовувався. Предмети, декоровані в такий спосіб, називали «мальовкою». Цей термін місцеві кустарі використовували також і для означення самого процесу оздоблення глиняних виробів.

Для малювання виробів гончарі застосовували фарби кількох кольорів, основними з яких були: білий, зелений, чорний і коричнево-червоний. Білу фарбу з ледь помітною жовтизною готували з білої глини (побілу). Її розводили водою, проціджували крізь сито і один раз перемелювали на жорнах.

Зелену фарбу готували з обрізків фольги, брухту чи старих мідних монет та побілу. Фольга легко плавилася й додана до побілу давала світло-зелену фарбу; мідний брухт дозволяв отримати зелений колір бруднуватого відтінку, його складніше було перепалювати в окис. Для приготування з міді зеленої фарби треба було перетворити її в чорний мідний окис: мідь клали в посудину, скажімо, миску, обливали розчином кухонної солі або ж розсолом з-під солоних огірків, або посипали товченою сіркою, і ставили в топку горна під час випалювання посуду. Під дією високої температури метал спочатку плавився, а далі перетворювався в окис міді. Отриману речовину розтирали в мисці чи в макітрі, просівали через рідке сито і розмелювали з водою на жорнах. Крупинки міді, що залишалися на ситові після просіювання, перепалювали повторно. Після помелу мідь, за густиною, мала бути, як рідка сметана. Побіл також мололи до такої ж консистенції, як і мідь.

Для приготування фарби на одну миску побілу брали півсклянки окису міді. Суміш перемелювали й проціджували крізь сито. Після цього фарба була готовою до застосування. Вона могла мати різні відтінки, залежно від кількості міді: від світло-зеленого і до чорного. Щойно приготовлена фарба мала попелясто-сірий колір; після першого випалювання ставала блакитко-попелястою і лише після другого випалювання, під прозорою поливою, набувала зеленого кольору.

Для приготування чорної фарби брали болотну руду, яку віднаходили на берегах річок. Вона мала вигляд невеликих камінців величиною з лісовий горіх. Після змивання піску на денці залишалася потрібна речовина.

Коричнево-червону фарбу виготовляли з вохристої, надзвичайно пластичної глини — «червіньки». Її розмочували водою й двічі пропускали через жорна.

Буро-червону фарбу виготовляли з «циндри» (шлак із кузні), перепаленого чавуну або «описки», проте, незалежно від складових частин, вона завжди називалася опискою. До її складу, окрім названих речовин, входила червінька або гончарний глей, у співвідношенні 1:3. Суміш обов'язково перемелювали на жорнах.

Малобудищанський гончар Мефодій Пічка (сидить) під час служби в армії. 1900-ті роки.
Місце зйомки та автор фото невідомі.
Приватна збірка Ольги Личагіної (Дніпродзержинськ)

З усіх типів посуду найбільш вишукано оздоблювалися миски, які займали особливе місце в селянському побуті. Вони були водночас і хатньою прикрасою, і столовим посудом, і неодмінним атрибутом різних обрядових дійств. Кожний господар прагнув прикрасити хату виставленими в миснику мисками з яскравим візерунком. Звідси й та особлива шаноба, з якою односельці ставилися до гончарів-мисковиків. Коли мені доводилося запитувати старожилів про гончарів, які виготовляли миски, то перед їхньою розповіддю доводилося чути багатозначне уточнення: «Е! То мисковий гончар був!» [50, с.342; 104].

Кожен мисковий гончар, окрім свого основного круга, мав ще один, на якому розмальовував миски. Перед малюванням підтуглих мисок, їх обточували ножиком у товстих місцях стінок, денець тощо; при цьому знімалася зайва глина й миски ставали легшими. Після цього миску поливали певною фарбою (як правило, тільки всередині), створюючи усталений у цій місцевості фон для наступного малювання. У досліджуваних осередках фон був двох кольорів: червоний і білий. За свідченням Івана Зарецького, в останньому десятиріччі XIX століття гончарі Зіньківського повіту почали застосовувати і змішану обливку, створену з поєднання обох фарб [31, с.58-59].

Малюванням мисок, переважно, займався сам гончар. Проте нерідко йому допомагали як члени сім'ї (дружина, дочка чи син), так і найняті майстри. Зокрема, миски малобудищанського мисочника Якова Герасименка (1879–кінець 1920-х) розмальовувала його дочка Олександра [115]. Інший гончар-мисочник з Малих Будищ — Овксентій Герасименко (1881-1966) — наймав для цього малювальницю [130]. Доньки та дружина малювали миски й у лазьківського гончаря Кирила Омельченка (1875-1964) [114].

Після того, як перший десяток мисок облили фарбою задля фону, їх, починаючи з першої, малювали. Малювальник, здебільшого, працював стоячи. Він брав миску і ставив її на головку круга. Обертаючи однією рукою верхняк, легкими поштовхами другої руки він виставляв миску на центр осі круга.

Кустарі досліджуваних осередків досягли неабиякого вміння в цьому, порівняно з гончарями інших регіонів Полтавщини, на що звернув увагу в 1893 році Іван Зарецький, який стверджував, що «в Лохвицькому ж повіті малювальники не володіють такою спритністю, щоб кожну миску встановлювати особисто, а для цього до круга приліпляють глиною, раз і на весь час мальовки, яку-небудь браковану миску і в неї вже вставляють миску, призначену для мальовки» [31, с.59].

Малобудищанський гончар Іван Оленич (у центрі). 1905.
Місце зйомки та автор фото невідомі. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№553

Малобудищанський гончар Мефодій Пічка (перший ряд, сидить перший праворуч) **з дружиною Олександрою Іванівною** (перший ряд, сидить друга ліворуч) **та дітьми: Дмитром** (на руках у матері), **Іллєю** (перший ряд, стоїть посередині), **Ганною** (другий ряд, перша ліворуч), **Михайлом** (другий ряд, стоїть посередині), **Іваном** (другий ряд, перший праворуч).
Малі Будища, Полтавщина.
Друга половина 1930-х років.
Автор фото невідомий. Приватна збірка Ольги Личагіної (Дніпродзержинськ)

Малобудищанський гончар Феодосій М'якоступ (перший ряд, другий праворуч) **з сім'єю; за ним стоїть гончар Михайло М'якоступ. Малі Будища, Полтавщина. 1960-ті роки.** *Автор фото невідомий. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№576*

Приступаючи до оздоблення миски, малювальник лівою рукою обертав круг, а правою брав ріжок з фарбою. Спочатку на поверхню миски наносилися вузенькі паралельні концентричні лінії, які називали «опусканням» і робили частіше побілом. Також робили «пояски»: те ж саме опускання, але з дещо ширшими лініями. Після цього наносили «кривульки» – криві, хвилясті, зиґзаґоподібні лінії, які йшли понад берегом миски та зверху вінець. Малювальниці розрізняли «кривульку дрібненьку» і «більшу кривульку»; вони також могли бути одинарними, подвійними чи потрійними. Іноді в дугах кривульок проставляли поодинокі круглі крапочки. Тоді її називали «кривулька з накапуванням». Були ще «кривульки з пальчиками» (у дугах проставляли коротенькі палички). Коли дуги «кривульок» мали велику кривизну і в них зображалися певні фігурки, то такий елемент мальовки називався «вивідцем».

Полумиски, тарелі й тарілки прикрашали також клинцями. Вибір саме цих виробів для подібного мотиву був невипадковим, оскільки саме вони мали широкі відігнуті краї, на які й наносився ряд зафарбованих сегментів

Малобудищанський гончар Іван Пічка (у центрі).
Фото періоду Першої світової війни (1914-1917).
Місце зйомки та автор фото невідомі. Копія — Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№623

(напівкругів), спрямованих вершиною до денця. Для цього в ложку набирали фарбу і потрошку виливали її, багаторазово приставляючи ложку до краю миски чи тарілки, які під час цього оберталися на крузі.

Після нанесення на миску «кривульки» і «опускання», вздовж них робили накапування «крапельок». Подібні до них крапочки, але більші за розміром, називали «яблучками». На червоному фоні вони могли бути чорними, зеленими і білими, а на білому — чорними, зеленими і червоними.

Для оздоблення миски технікою фляндрівки брали «шпильку» і водили її кінцем уздовж і впоперек «опускання» зиґзаґо- чи колоподібними рухами. При цьому фарби розтягували і зливали одна з одною, у результаті чого утворювався різнокольоровий красивий орнамент.

Іван Зарецький у гончарних осередках Опішненського гончарного району, окрім уже згаданих, зафіксував й інші народні назви елементів орнаментів:

– «шльонкова мальовка» — ряд вузеньких концентричних ліній («опускань»), які виконували побілом по червіньковому фону; поперек них, через певні проміжки, наносили зелені й чорні палички, починаючи з верхнього рядка і закінчуючи нижнім (фарба не повинна була виступати за цей нижній рядок); на одній мисці було від 6 до 8 таких затікань; цей орнамент виконували по сирій глині, не знімаючи виріб з круга; його використовували виключно для оздоблення мисок-шльонок;

– «порана мальовка» — ряд вузеньких концентричних ліній («опускань»), суцільно розтягнутих шпилькою поперечними рухами вниз-вверх, які виконували побілом на шламаччяному фоні;

– «стовпова мальовка» — дво- чи трикольорові «опускання» на побіловому фоні, розтягнені шпилькою спіралеподібними рухами;

– «доріжка» — триколірні концентричні лінії, які розтягували округлішими рухами, з накапаними на них плямами;

– «волочок» — фляндрівка, в якій різнокольорові «опускання» впоперек берегів миски розтягували концентричними рухами шпильки і утворювали замкнене коло;

– «дряпачка» — фляндрований орнамент, в якому поперечно розтягували соломинкою велику кількість близько розташованих одне біля одного різнокольорових «опускань», унаслідок чого на поверхні миски утворювався великий круг;

– «овесець» — розтягнені впоперек концентричні смужки.

Окрім фляндрівки, тогочасні майстри прикрашали миски різноманітними рослинними орнаментами. Серед них були такі головні елементи: «виноград» — стилізоване зображення грона винограду; його використовували для розпису ритуальних мисок; «сосенка» — у вигляді соснових гілочок; «фіялки» — схожі на однойменні квіти; «зірочка» — шестипелюсткова розетка з круглими краплями; «хмелик» — три різнокольорові хвилясті лінії, з яких крайні мають більшу амплітуду дуг, аніж середня; переплітаючись між собою, вони утворюють дивовижну зав'язь; «хмелева кривулька» — дві кривульки, які

переплітаються між собою, утворюючи ланцюг із видовжених кілець. Іноді на мисках зустрічалися зооморфні зображення у вигляді риб, півників [31, с.62-64; 79, с.73-99].

На початку XX століття гончарі Опішного й деяких навколишніх сіл почали оздоблювати рослинним орнаментом не лише миски, а й деякий інший гончарний посуд. При цьому традиційний рослинний орнамент було доповнено багатьма новими елементами.

Одночасно спостерігалися й деякі нововведення в техніці оздоблення глиняного посуду. Необхідні орнаменти почали прокреслювати на поверхні виробів за допомогою дерев'яної палички — «стеки», а потім уже зафарбовували потрібними кольорами. Для такого оздоблення ріжок став незручним, оскільки фарба з нього постійно витікала, а лінії виходили товстими. Тому все частіше гончарі почали застосовувати аптекарські гумові спринцівки, в які вставляли соломинку, через яку, при легкому надавлюванні, витікала фарба. Внаслідок такого нововведення, лінії орнаменту стали тоншими, а майстри вже могли регулювати інтенсивність витікання фарби.

Під час польових керамологічних експедицій мені вдалося віднайти в Малих Будищах три глечики, виготовлені Павлом Пічкою в першій чверті XX століття. На них орнамент попередньо вигравірувано стекою, з наступним заповненням фарбами. Такий спосіб оздоблення застосовував і малобудищанський гончар Феодосій М'якоступ, який виготовляв великі (на 3 літри) миски, які називали «селянськими» [137].

Окрім вищезгаданих майстрів, мальовку в Малих Будищах робили гончарі Іван Оленич, Іван та Мефодій Пічки, Адам Герасименко, Іван Адамович Герасименко, Іван Андрійович Герасименко, Овксентій Герасименко, Левко Конотопський, Корній Клименко, Омелян Герасименко, Овер'ян Герасименко, Олексій Пічка та інші [104]. У Хижняківці мальовку робив єдиний гончар — Яків Пічка [108], а в Лазьках — Пилип і Панас Явдаки, Кирило Омельченко, Петро Ясько, Йосип Костенко [114, 128, 132].

Для писання глиняних іграшок застосовували побіл, описку, червіньку, якими наносили різноманітні цяточки, кривульки, «пасочки», «пальчики». Для оздоблення іграшки також застосовували ритування.

Скління і обсипка

Одним із відповідальних моментів у виготовленні гончарного посуду було покриття його поливою. Це дозволяло зменшити пористість черепка, захистити вироби від швидкого забруднення, підвищувало їх стійкість проти дії кислот, води, лугів, робило глиняні вироби красивішими й привабливішими.

Гончарі досліджуваних осередків, як і кустарі Опішного, для приготування поливи в останній третині XIX століття використовували кварцевий (крупний) пісок і свинець, а у 1890-х роках — як крупний, так і дрібний пісок [31, с.74]. Дрібний пісок складався, окрім кварцу, майже наполовину з вапнякових, глинистих та інших зерен, тому його було значно легше розмелювати. Крупний пісок майже весь складався із зерен кварцу. Він мав своєрідний буруватий відтінок, що був результатом тонкого глинистого нальоту на зернах. Під час промивання наліт легко зникав, а пісок ставав майже прозорим. Молоти його було важче й довше, аніж дрібний. Застосовування крупного піску дозволяло зекономити на свинцю. Полива, виготовлена з такого піску, не мала кольору, була міцною, блискучою, а фарби під нею були яскравішими.

Пісок розмелювали на спеціальних жорнах, які також застосовували й для подрібнення глини та свинцю. Перший етап у підготовці поливи (розмелювання піску) вважався найважчою роботою в гончарстві.

Головними частинами жорен були два камені і верстат, виготовлений з дерева. Нижній камінь закріплювався нерухомо; зверху на нього клали рухомий, який називався «бігунцем». Камені гончарі купували в крамницях чи на ярмарках. Залежно від міцності, вони слугували кілька років. Швидше спрацьовувався нижній камінь, і бігунець починав поступово западати в нього. Кращим за міцністю вважався темно-сірий і жовтуватий камінь, а гіршим — білий і червонуватий.

Жорнові камені нанизували на вісь («веретено»), нижню частину якої виготовляли з дерева, а верхню насталювали залізом. Нижнім краєм веретено впиралося в перекладину, яку клали на дерев'яні бруски, які з'єднували ніжки верстата. Перекладину одним кінцем прибивали до середини перетину ніжок, а інший кінець лежав вільно і слугував для підклинювання каменів (за необхідності).

Бігунець насаджували на веретено за допомогою «порплиці» — залізної планки, що вставлялася поперек наскрізного отвору в центрі бігунця з нижнього його боку. Щоб під час розмелювання суміш не розтікалася в різні боки, на нижній камінь насаджували металевий обруч з таким розрахунком, щоб він виступав за краї каменя. Для збігання речовини, в обручі робили напівкруглий

отвір, куди вставляли «мушник» — жерстяний жолобок.

Бігунець обертали за допомогою «млинка» — довгої дерев'яної палиці, один кінець якої вставляли в ямку побіля краю бігунця, а другий — прив'язували до «коника» — вузенького дерев'яного бруска, прибитого до стіни чи полички хати. Під час розмелювання господар брав рукою «млин» якомога ближче до каменя, що полегшувало його обертання. Одночасно через верхній край отвору в бігунцеві підливали «полоником» (великою ложкою) нерозмелену речовину. Для кращого помелу та для збігання рідини на каменях робили спеціальні насічки у вигляді жолобків, які розходилися від центру до країв. Перемелена речовина збігала в підставлену посудину. Край мушника і дно посудини з'єднували тонесенькою паличкою, яка не дозволяла речовині розхлюпуватися.

Жорна були необхідним приладдям для гончарів, які виготовляли мальовку й полив'яний посуд. Заможні гончарі в останній чверті XIX століття не лише мали жорна, але й прагнули вдосконалювати їх. Прикладом тут може бути гончар з Малих Будищ Павло Пічка, на винахідливість якого 1893 року звернув

Жорно малобудищанського гончаря Івана Пошивайла. Малі Будища, Полтавщина. Перша третина XX століття. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства. Фото Олеся Пошивайла. Публікується вперше*

увагу Іван Зарецький: «...У гончаря П.Пічки жорна дещо кращої конструкції, вдосконалення їх полягає в тому, що брусок, який піднімає веретено для присадки каменів, не підклинюється, а піднімається за допомогою довгого залізного гвинта, вробленого головкою у вільний кінець підйомного бруска нерухомо, а верхнім кінцем продітого наскрізь дерев'яної колодочки, яка прикріплена збоку верстата жорен; для приведення в дію механізму повертали гайку-баранець, накручену на кінець гвинта зверху цієї колодочки. За допомогою такого на вид неважливого пристосування можна приганяти камені під час самої роботи якнайточніше, що за допомогою клинця зробити надто важко. Звичайно, такі жорна для більшості гончарів видаються зайвою розкішшю» [31, с.43-44].

Перед розмелюванням пісок кидали у велику макітру з водою, щоб він гарно намокнув. Потім його промивали кілька разів, після чого він, разом з водою, поступав у жорна. Воду додавали в такій пропорції, щоб після закінчення розмелювання рідина мала вигляд густих вершків. Місцеві гончарі пропускали через жорна пісок кілька разів, що залежало від виду піску: крупний перемелювали тричі, дрібніший – двічі. Кінець розмелювання піску визначали шляхом проби: спершу на дотик пальцями, а потім на язиці та зубах. Готовий для приготування поливи пісок повинен бути схожим до маслянистої рідини під час його проби пальцями, а на язиці і зубах не повинні відчуватися піщинки.

Для розмелювання піску потрібна була значна фізична сила, а тому напочатку це робили дві особи, а далі могла справитися й одна людина. Робота ця не лише була тяжкою, а й вимагала значних затрат часу (щоб розмолоти пісок для скління 6,5 сотень мисок, потрібно було затратити близько двох днів) [31, с.75].

Другою важливою складовою частиною для приготування поливи був свинець. Його гончарі купували, як правило, у крамницях. Іноді для цього брали старі «берданівські» кулі, які вони купували в заїжджих торговців. Іноді свинець привозили перекупники, які брали в гончарів посуд. Так, малобудищанському гончареві Якову Герасименку (1879–кінець 1920-х) свинець возив Сергій Рибка, мешканець сусідньої Попівки, який заодно купував у нього миски для подальшого перепродажу [115]. Інший гончар з Малих Будищ — Іван Капиніс — «свинець де мог доставав. Даже на Донбас їздив і в Харків. Там чі в комерсантів, чі де він купував?», — згадували його рідні [122].

Щоб свинець був придатним для приготування поливи, його треба було перетворити в оксид за допомогою перепалювання, яке проводили в спеціально збудованій для цього пічці, прибудованій до «кабиці» горна, «пригребиці», або ж зведеній унизу варистої печі. Для досліджуваних осередків саме третій спосіб улаштування печі для перепалювання свинцю був найбільш характерним наприкінці XIX–на початку XX століття [31, с.29-30]. Топку викопували прямо в долівці, а місце для казана влаштовували в корпусі варистої печі. Робили його на такій висоті, щоб дно казана було врівень з долівкою. Перепалювали свинець у такій пічці взимку одночасно з обігріванням самої печі, а в теплу пору року — у будь-який час. У хатніх пічках перепалювання свинцю займало набагато

більше часу, аніж у прибудованих до горна.

Літом майстри рідко користувалися хатнім способом отримання оксиду свинцю, бо на той період за грубку слугували три цеглини, поставлені на ребро, або ж три горщики, перевернуті догори дном і розставлені трикутником на дворищі.

Свинець розрубували на невеликі шматочки, які складали в казанок, під яким підтримували постійне полум'я. Коли ж метал плавився, або, як говорили кустарі в таких випадках, «ставав водою», його починали безперервно перемішувати залізною ложкою з дерев'яним держаком, довжиною близько 1 метра. Більшість лопатей ложки мали від 3 до 9 наскрізних отворів. Ложки досліджуваного району мали різні форми лопаті: грушоподібну, круглу або у вигляді столової ложки. Особливістю ложок Опішного і навколишніх поселень було також те, що їх лопаті виготовляли за напрямком площини.

Перемішуючи свинець («воду»), намагалися розсувати розплав то в один, то в інший бік, щоб під час контактування металу з повітрям швидше відбувалося окислення. Спершу свинець набував сірого з барвистими переливами кольору закису, а з часом перетворювався на зеленувато-сірий порошок, який гончарі називали «борошном». Свинець високої якості відносно швидко окислювався, а поганої — значно довше. У такому випадку, для прискорення процесу, в казанок підкидали шматочки круглих, дуже твердих куль. Одну кулю, величиною з лісовий горіх, дробили на десять, а то й більше частинок. Їх добавляли в казан з обережністю, щоб не зіпсувати свинець. Використовувати більше однієї кулі на пуд свинцю не рекомендувалося [31, с.76].

Для перепалювання пуда свинцю необхідно було затратити один день, а іноді й більше. Весь цей час треба було постійно помішувати рідину й слідкувати, щоб казанок не перегрівся і не закипів, тобто щоб чавун не вступив у реакцію з оксидом свинцю з перетворенням в буру тверду масу. При цьому також могло прогоріти і дно казанка.

Якість свинцю гончарі визначили як до, так і після його перепалювання. Гарний свинець у сирому вигляді був темнішим зверху, і його легко було дряпати нігтями. Поганий же — світлий, і дряпати його було важко. Під час перепалювання, при розгортанні розплавленого свинцю, кращий відразу ж окислювався і «красився» — ставав то синім, то червоним, то жовтим, а від поганого свинцю вода залишалася чистою, а борошно було білим.

Перепалений свинець перемелювали на жорнах з водою до густоти сметани. Щоб визначити готовність, порошок клали на руку. Якщо він не стікав, то можна було закінчувати розмелювання.

Розмелювання свинцю потребувало менших фізичних зусиль, порівняно з піском. Через нові жорнові камені достатньо було пропустити його один раз; через вироблені — двічі. З жорен перемелений свинець «спускався» в яку-небудь посудину, де відстоювався: на дно осідав непереплавлений свинець – «живець». Далі розчин, готовий для приготування поливи зливали в іншу ємкість, а свинець, який осів на дно, висушували й перепалювали повторно.

Для приготування поливи гончарі Безруків, Глинського, Лазьків, Малих Будищ, Старих Млинів, Хижняківки послуговувалися різними рецептами. Найбільш поширеним був такий: до однієї вагової частини перепаленого свинцю додавали одну вагову частину піску; все це ретельно перемішували і ще раз пропускали через жорна. Деякі місцеві гончарі застосовували й іншу пропорцію при змішуванні компонентів поливи, наприклад, на одну частину свинцю брали три частини піску, що дозволяло отримати густішу поливу, аніж приготовлену за першим рецептом.

Гончарі досліджуваних осередків готували поливу в рідкому або порошкоподібному вигляді. У випадку використання рідкої поливи, її розбавляли водою до необхідної густини (від якої залежала товщина шару поливи на гончарних виробах: густіша полива осідала товщим шаром, аніж рідка). Процес покриття виробів рідкою поливою називався «склінням». Він полягав у обливанні випалених речей над якоюсь великою посудиною поливом за допомогою ложки. Зайва рідина при цьому стікала назад у посудину. За необхідності, «склили» лише всю внутрішню поверхню виробів або ж іще й верхню частину зовнішньої поверхні. Заможні господарі іноді поливали вироби повністю всередині і ззовні (великі глечики і чайники). У Малих Будищах автору вдалося віднайти такі глечики, виготовлені місцевими гончарями Павлом Пічкою та Іваном Капинісом.

Для приготування сухої поливи застосовувалися ті ж складові частини, що й для рідкого, тільки пісок не потребував такого якісного перемелювання; свинець перепалювали не так ретельно і розмелювали його значно товстіше не на жорнах, а в мисці чи в макітрі. Спочатку робили це з кожним компонентом окремо, а після просіювання через ситечко – уже суміш піску і свинцю.

Процес покриття виробів порошкоподібною поливою називався «обсипкою». Співвідношення частин свинцю і піску не мало узвичаєних, сталих величин. Кожний гончар робив це за власними вподобаннями. Найбільш поширеною пропорцією було 2:1, тобто на дві частини піску бралася одна частина свинцю. Після випалювання полива ставала прозорою або дещо із жовтуватим відтінком.

Поливу підфарбовували за допомогою різних речовин. Окрім традиційних речовин, що завжди були під рукою («описка», «циндра»), з другої половини XIX століття майстри почали використовувати барвники, запозичені з промислового виробництва (марганець, кобальт).

Для отримання поливи жовтого кольору до звичайної суміші додавали «циндру» (на 25 ложок полива — 2 ложки циндри). Кращою вважалася полива, виготовлена з окалини з нового заліза, аніж із давнього. Тому чим старішим було залізо, тим більше додавали в суміш «циндри». Колір поливи змінювався, залежно від кількості барвника, від жовтого до світло-бурого.

Поливу темно-бурого кольору отримували домішуванням «описки». Щоб колір був красивішим і більш насиченим, до суміші додавали перекис марганцю. Це також дозволяло отримати поливу з переходом у фіолетовий і чорний колір. При використанні марганцевої поливи посуд склили «ситніше», а вогонь під час

випалювання мав бути сильнішим.

Синій колір гончарі отримували додаванням у суміш кобальту. Полива ставала ще яскравішою і чистішою, коли до неї домішували трошки побілу. Використання кобальту почалося в 1890-х роках, спершу в середовищі заможних майстрів. Рецепти його застосування трималися в суворій таємниці з метою стримування конкуренції.

Поливу зеленого кольору отримували додаванням перепаленої міді. Якість такої поливи залежала від сорту міді та її кількості. Домішуючи побіл, добивалися того, щоб поливо ставало яскравим і прозорим.

Гончарі досліджуваних осередків запозичили в майстрів Опішного способи виготовлення мармурової поливи з вкрапленнями, яке отримували за допомогою домішок марганцю. З марганцю та перепаленої міді також отримували мармурову поливу з фіолетовими і зеленими вкрапленнями.

Суху поливу гончарі застосовували частіше для покриття тільки вінець посуду, тобто для його «крайкування». Значно рідше ним покривали зовнішню чи внутрішню поверхню горщиків, глечиків чи макітер. Перед «обсипанням» поливою достатньо висохлі вироби обмазували за допомогою віхтика чи задньої заячої лапи сумішшю коломазі з березовим дьогтем або й самою коломаззю. Взимку змазували лише дьогтем. Для обсипання внутрішньої поверхні посуду поливу насипали в нього полоником. Рівномірного прилипання порошку до стінок домагалися повертанням посудини в різні боки. Зайва полива витрушувалася. Для обсипання виробу із зовнішньої сторони, його, обкачували в порошку або ж обсипали з ложки. Для «крайкування» посуду його вінця обмазували дьогтем, потім перевертали догори дном і вмочували в поливу, насипану рівномірним шаром товщиною з палець на якусь рівну поверхню, наприклад, на кришку діжі.

Як і на інших етапах виготовлення посуду, обмазувати вироби дьогтем гончареві допомагала вся родина. Подамо характерне свідчення дочки малобудищанського гончаря Горпини Дубинки: «Як уже висушиться вся ця продукція, батько саджає нас усіх гуртом: і мати, й ми усі. Тоді дьоготь такий десь він достав чі з берези, чі де. І ото ми мажем дьогтем у горшках, у глечиках, у макітрах. Попробуй оту макітряку п'ятивідерну, як я влізу сама в неї, тоді вимажу, і щоб не розбити. Тоді вимажем дьогтем, батько сидить, зав'язаний рот оце поки тряпкою, щоб свинець не курів. І отак сяде на стульчику, на низенькому, і отак кругом обходе, поки свинець усе чисто візьме. Щоб пристав свинець увесь. І так усе й далі, й далі, й далі» [104].

У досліджених населених пунктах глиняні іграшки виготовляли, у переважній більшості, теракотовими. Іноді їх частково або й повністю покривали поливою. Так, малобудищанський гончар Іван Підгорний «робив на продаж іграшку-монетку (відерця, горщечки, мисочки, кошички і т.ін.). Їх не малювали, а обливали кольоровою поливою. Це було дуже красиво» [11].

Випалювання

Випалювання гончарних виробів було одним із найвідповідальніших етапів гончарної технології. Відбувалося воно в спеціальних печах, що мали назву «горно». На Полтавщині зустрічалися горни двох типів: круглі та чотирикутні. Якщо перші з них були характерні для всієї губернії, то другі – відомі виключно в Зіньківському повіті, зокрема в семи його гончарних осередках: Опішному, Малих Будищах, Лазьках, Глинському, Міських Млинах, Попівці, Більську [31, с.19]. Круглі горни призначалися для випалювання різноманітного посуду, кахель, цегли тощо. Їх називали «горшечними». Чотирикутні горни слугували виключно для випалювання полив'яних мисок, за що й назву отримали відповідну — «мискові».

У досліджуваних гончарних осередках горно мало дві частини: верхню круглу або чотирикутну посудну камеру («кабицю»), в яку вкладали вироби для випалювання, і нижню — власне піч. Бічні стіни посудної камери викладали цеглою-сирцем. Від топки камеру відокремлювали горизонтальним перекриттям — «черінем». У мисковому горні черінь завжди проходив через усю площину посудної камери, а в горшечному міг не доходити до задньої стінки печі, утворюючи «прогони» — отвори продовгуватої чи округлої форми; за величиною вони могли бути від 35 см до половини череня. З протилежного боку череня робили два круглі або довгасті отвори («прогонні дучки»), діаметром 15-25 см.

По всій поверхні череня як у «горшечному», так і в «мисковому» горнах, завжди робили невеликі отвори-«дучки», що призначалися для проходження полум'я з топки в посудну камеру. Якогось усталеного порядку їх розміщення не було, хоча від правильного розташування «дучок» значною мірою залежали як якість випалювання, так і кількість палива, необхідного для цього. Кожен майстер, посилаючись на своє вміння й досвід, вибирав кількість «дучок», порядок їх розміщення, форму. Кількість «дучок» у круглих горнах була від 6 до 36, а в чотирикутних — від 24 до 56, їх діаметр був у межах 7-15 см. «Дучки» мали конусоподібну форму, звужуючись знизу догори. Довільне розміщення «дучок» допускалося лише в «горшечних» горнах, а в «мискових» вони розміщувалися чіткими рядами, відповідно до рядів цегли.

Черінь тримався на спеціальній опорі — «козлові», який проходив або через всю довжину нижньої частини посудної камери в «мискових» горнах, або ж, як правило, тільки до прогону в «горшечних». Аркові проходи, що утворювалися між стінками печі й «козлом», називали «дорогою», а челюсть топки — «пічкою». Аркове склепіння топочної камери горна називали «сльосами».

Під час польових керамологічних експедицій восени 2003 року мені вдалося віднайти й розкопати горно малобудищанського гончаря Івана Чуприни, випалювання в якому здійснювали до початку 1930-х років. Це перше віднайдене й

Вхід до топки горна малобудищанського гончаря Івана Чуприни. Малі Будища, Полтавщина. Перша третина XX століття. *Фото Ольги Мартищенко. Листопад 2003. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№6524. Публікується вперше*

досліджене горно малобудищанських гончарів 1920-х років. Діаметр посудної камери на черені становив 180 см. У горнові була 21 «дучка», діаметром від 3 до 7 см. Щодо «козла», який проходив через усю довжину череня, дучки розміщувалися нерівномірно: 9 знаходилися з лівого боку і 12 — з правого. У задній частині череня розміщувалися два прогони, ліворуч і праворуч від козла. Зафіксувати їх розмір не вдалося, оскільки задня частина череня обвалилася.

Поруч із горном будували «пригребицю» – чотирикутну яму, де знаходилася топка. Розміри її були довільними, у межах від 150х150х150 см і до 250х250х200 см.

У Зіньківському повіті над «мисковими» горнами гончарі обов'язково, а над «горшечними» — не завжди, будували похилий навіс, як правило, з дощок чи очерету, який прибирався під час випалювання.

Горно будували або самі гончарі, або ж місцеві пічники. Наприклад, у першій половині XX століття будував горни гончарям малобудищанський пічник Сава Бородай [157].

Кожний тип гончарних виробів потребував специфічного порядку укладання в горно. Особлива увага зверталася на посуд: його розставляли концентричними колами, йдучи від стінок до середини кабиці. При цьому вироби перевертали догори дном, щоб під час випалювання лишки розплавленого полива не зали-

Посудна камера (вигляд зі сходу) горна малобудищанського гончаря Івана Чуприни. Малі Будища, Полтавщина. Перша третина XX століття. *Фото Віктора Міщанина. Листопад 2003. Приватна збірка Віктора Міщанина (Малі Будища)*

Посудна камера (вигляд з півдня) горна малобудищанського гончаря Івана Чуприни. Малі Будища, Полтавщина. Перша третина XX століття. *Фото Ольги Мартищенко. Листопад 2003. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№6525. Публікується вперше*

шалися всередині виробів, а збігали на черінь. Спочатку ставили найбільші посудини, а чим вище — менші. Проміжки між ними заповнювали маленькими виробами: покришками, горщечками, іграшками, монеткою. Полив'яні вироби не повинні були дотикатися один до одного, щоб не злипалися і не зварювалися поливом. Для відокремлення в горні скленого посуду використовували «рачки» — глиняні фігурки у вигляді триніжка або обручика з наліпленими ніжками.

Керамолог Віктор Міщанин розкопує горно малобудищанського гончаря Івана Чуприни. Малі Будища, Полтавщина. Листопад 2003. *Фото Віри Міщанин. Приватна збірка Віктора Міщанина (Малі Будища). Публікується вперше*

Відомі випадки, коли внаслідок неправильного укладання посуду розпадався один виріб і внаслідок цього завалювалася вся гора посуду.

Миски укладали по-іншому: спершу вкладали одна в одну, а потім клали на ребро впоперек череня рядами — так званими «колодами», до 35 штук мисок. Миски ставили в кілька ярусів. У проміжки між рядами й стінами горна клали невеликі глиняні предмети та черепки. В досліджуваному регіоні миски клали прямо на черінь, а дучки дещо прикривали черепками, щоб полум'я, яке проривалося через дучки, не било постійно в одне й те ж місце, а розсіювалося в різні боки.

Цеглу й кахлі клали в горно на ребро, концентричними рядами, таким чином, щоб цеглина чи кахля верхнього ряду знаходилася дещо навскіс щодо

Залишки горна хижняківського гончаря Василя Ємця. Хижняківка, Полтавщина. 04.05.2005.
Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

Посуд у запічках горна малобудищанського гончаря Івана Чуприни. Малі Будища, Полтавщина. Початок 1930-х років. *Фото Віктора Міщанина. Листопад 2003. Приватна збірка Віктора Міщанина (Малі Будища). Публікується вперше*

Посуд, віднайдений у запічках горна малобудищанського гончаря Івана Чуприни, та цегла із конструктивних елементів топочної камери. Малі Будища, Полтавщина. Перша третина XX століття. *Фото Віктора Міщанина. Квітень 2004. Приватна збірка Віктора Міщанина (Малі Будища). Публікується вперше*

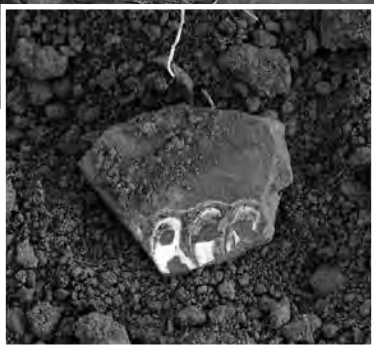

Один із численних черепків на місці горна лазьківських гончарів Яськів. Лазьки, Полтавщина. 07.09.2005

Донька лазьківського гончаря Миколи Яська — Олена Ясько (ліворуч) — показує учасникам керамологічної експедиції – Віктору Міщанину та Людмилі Пошивайло — місце, де знаходилося горно лазьківських гончарів Яськів. Лазьки, Полтавщина. 07.09.2005.

Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

Іван Капиніс. Глечик.
Глина, гончарний круг, ліплення, ритування, полива, 29х18 см. Малі Будища, Полтавщина. 1920-ті роки.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, інв.№МГО кн-7431/к-6875. Фото Олеся Пошивайла

нижньої цеглини. Цеглою-сирцем закладали також і топку горна, де порядок укладання був дещо іншим: нижній ряд цегли ставили ребром прямо на землю, вздовж топки, не одну навпроти іншої, а одну поміж двох, навпроти проміжку. На перший ряд клали цеглу впоперек топки. На вже лежачу цеглу ставили наступний ряд цеглин у такій послідовності, як і в нижньому, й так повторювалося, доки не заповнювалася вся топка під черінем.

Після укладання в горно, посуд зверху «учереплювався», тобто покривався суцільним шаром черепків. Цеглу ж обкладали бракованою цеглою. Глиняні вироби не повинні були проглядати крізь них. «Учереплення» необхідне було для захисту верхніх шарів посуду від атмосферних впливів та для збереження там сталої високої температури. Ігнорування цієї обов'язкової умови випалювання призводило до того, що посуд зверху залишався недопаленим.

Гончарі самі укладали вироби в посудну камеру, зважаючи на важливість цього етапу роботи, а допоміжними роботами (піднесенням посуду до горна та подаванням його) були зайняті всі члени родини. Для наповнення «кабиці» необхідно було затратити від 4 до 7 годин, що залежало від величини горна та від виду продукції, що ставилася для випалювання. Найшвидше вкладалася цегла, потім миски, а найбільше часу займав посуд. «Мискове» горно, як правило, вміщувало до тисячі мисок, а «горшечне» – 600-700 штук різноманітного посуду.

Спочатку гончар розводив невеликий вогонь з метою розігрівання горна, або, за професійною термінологією, робив «прокурювання» виробів, яке тривало доки топка зверху не стане гарячою (4-5 годин). Після цього вогонь поступово посилювали, підкидаючи в топку більше дров. Годин через дванадцять температура в горнові досягала необхідної величини. За свідченням гончарів, цей пік визначали за двома прикметами: «сльоси» і «козел» ставали одного кольору з вогнем, а на черепках зверху посуду «згонило» сажу, тобто зникала кіптява, яка осідала на учереплення під час початкової стадії випалювання. Для кращого спостереження за вогнем випалювання частіше проводили так, щоб пік припав на вечірній або нічний час.

Загальна тривалість випалювання залежала від типу випалюваних речей: посуд — понад 20 годин, кахлі — близько доби, а цеглу й миски — інколи й до двох діб. Довготривалість випалювання мисок пояснюється необхідністю їх вигрівання майже добу. У цей відповідальний період майстер постійно слідкував за вогнем, підкидаючи дрова та перегрібаючи жар у топці «потаскою» — інструментом у вигляді заокругленої чи прямокутної з боків металевої або дерев'яної пластини, насадженої на довгу дерев'яну палицю.

Внаслідок дуже швидкого й недостатнього нагрівання горна, глиняні вироби тріскалися й розпадалися. При цьому було чути звуки, що нагадували віддалені постріли. У таких випадках, гончарі казали, що посуд починає «пукати». Траплялися також випадки, коли нагрівання посуду в одній частині горна відбувалося швидше, аніж в іншій. Щоб зробити полум'я рівномірним, гончар підкидав більше дров у ту частину топки, яка давала найменше вогню. Коли

ж посуд нерівномірно нагрівався у верхній і в нижній частинах камери, то, піднявши залізними щипцями черепки, в проміжки між верхніми виробами вкладали товсті трісочки, які, згоряючи, дещо вирівнювали температуру в посудній камері.

«Білий» посуд і посуд, покритий сухою поливою, випалювався один раз, а мальований і покритий рідкою поливою — двічі. Перше випалювання мисок називалося «пережижкою», а випалені вироби — «пережижковими». Пережижкові миски мали приємний матовий відтінок фарб, які ще не набули свого справжнього кольору. Це відбувалося лише після їх скління і повторного випалювання. Гончарі слідкували, щоб пережижкові миски повністю не вихолоняли. Годин через п'ять після закінчення випалювання їх виймали. Оскільки горно ще було гаряче, то для цього обмотували руки й ноги ганчірками або ж брали миски за допомогою залізного гачка на дерев'яній ручці («куляс»). Вийняті миски складали одна в одну по 10 штук — «бунти». Опісля їх перебирали: непридатні для використання викидали, а в мисках з тріщинами заповнювали лінію розколу «червінькою». Влітку миски прямо ж біля горна склили, а взимку це робили в хаті. Після цього їх знову складали в «кабицю» і починали повторне випалювання («сплавка»), яке тривало майже стільки ж, як і попереднє. Після того, як миски добре «звогняться», гончар піднімав зверху кілька черепків і дивився, чи почало плавитися поливо. Випалювання ще тривало кілька годин, аж поки поливо на всіх мисках не розплавиться повністю.

Для випалювання виробів у досліджуваних осередках гончарі використовували різні породи дерев, а також пеньки, деревину з розібраних старих будівель. Іноді для випалювання неполив'яного посуду в хід ішла солома. Зокрема, в 1930-ті роки соломою «палили горшки» в колгоспній гончарні села Малі Будища [137].

Дерево для випалювання гончарних виробів мало бути сухим. Із сирих дров під час горіння виділялася пара, внаслідок чого, посуд міг потріскатися. Для першого випалювання горщиків і мисок кращими вважалися осикові, грушеві та вільхові дрова. Коли «сплавляли» миски і випалювали цеглу, добирали дубові дрова. Проте нерідко доводилося обходитися тими дровами, які вдавалося дешевше придбати. Траплялися випадки, коли гончарі, за недостачі дров, змушені були «розбирати свої сарайчики», щоб допалити горен [104]. Ось як образно описала випалювання посуду гончарем з Малих Будищ Іваном Капинісом його дочка, Горпина Дубинка: «Оце чередуємося, що кому подавати батькові в горен. А тоді вже випалюється. Пригребиця була, горен такий робився. Горен отдєльно робився з кирпичу. А в середині ще така ямка, якби ото в погрібах печеря, а то сльоси називалися. Живо сльоси він закладає оцим всим. Макітри отдєльно батько випалював. Це де хіба положи він покришку чі шось таке, шоб воно там дірочок не було. І тоді вже зверху закривали все битим. А з пригребиці він випалював дровами. А тоді вже як кинеться, вже каже батько: «Вже начина косичити», а то значить до тих пор дровами. І дрова шоб були такі, шо дуже горять: це вільхові. І вогонь шоб з тієї ями, з пригребиці, шоб

вискакував аж наверх. Отакої гори було це все черепичене. Тоді він пропорцію знає. Пале сутками, сутками не отходя од тої пригребиці. І тоді, як виймеш, як випалене, себе видно, як у дзеркалі. Ну, видно, як в дзеркалі. Береш, цокотиш, як тепер цокотить хрусталь. Отак робили колись горшки. Тепер такого нема. Тепер оце зробили тазків, колись заказала у цьому, у заводі. А воно таке, аби бахнув кого, то й не встав би. Нема такого тепер, щоб спеціаліст був. Не хотять» [122].

За матеріалами обстеження 1893 року Івана Зарецького, не кожен гончар у селах досліджуваного регіону мав власне горно. Тому, приготувавши необхідну кількість глиняного посуду, «безгорнові» майстри наймали піч в інших односельців-кустарів. За забезпеченістю горнами кустарі Глинського, Лазьків, Малих Будищ розподілялися таким чином: у Глинському з 27 горщечників 17 користувалися власними, а 10 – чужими. У Лазьках 3 горщечники, 3 мисочники і 2 посудники користувалися власними горнами. У Малих Будищах із 24 горщечників 21 мали власне горно, а 3 користувалися чужими. Усі 4 мисочники використовували власне горно. З 10 посудників 9 мали власне горно, а 1 користувався чужим [31, додаток 1, с.VII, XIII, XIX].

У більшості випадків відсутність гончарної печі пояснювалася нестатками майстрів. Проте траплялися випадки, коли господар був заможним, але гончарюванням займався лише в зимовий період року, вільний від заняття хліборобством, і не мав необхідності у власному горні. У Старих Млинах у першій третині XX століття власного горна не мав гончар Кирило Маслій, який володів майже трьома десятинами землі [76, с.124]. У Хижняківці 1920-х–початку 1930-х років горна не мали брати Денисенки: Іван та Федір. Вони випалювали посуд у Макара Неїжхліба, що жив поряд [134]. У Малих Будищах, у другій половині 1940-х–1950-х роках гончар Григорій Ширай випалював свої вироби в горні Степана Зубаня [156].

© Олесь Пошивайло, 2005

На одній із садиб гончарного села. Лазьки, Полтавщина. 07.09.2005.
Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше

Гончарство в системі традиційно-побутової культури

Професійна обрядовість

Ставлення гончарів до глини

Для повсякденної професійної діяльності гончарів досліджуваного району характерними були звичаї гончарювання, які формувалися впродовж усього періоду існування ремесла в тому чи іншому осередку. Вони були тісно пов'язані зі звичаєвою культурою місцевого населення більш давнього часу, про що свідчать окремі факти з професійної термінолексики гончарів. Так, за свідченням Івана Зарецького, пережитком прадавнього періоду в історії гончарства, коли жителі «дійсно могли робити посуд зі звичайної грязюки, служить вислів, який зберігся в с.Глинське Зіньківського повіту, яким тут характеризують погану якість місцевого виробництва; за цим висловом, гончарі глинські, порівняно з іншими, не роблять посуд, а калюжать його...» [31, с.46]. Цей вислів, на думку дослідника, походить від слів «калюжа» або «кал» — бруд. На давній спосіб виготовлення посуду з глини вказує і вислів «ліпити горшки», який доводилося чути мені в досліджуваних осередках під час польових керамологічних експедицій. Такий же вислів був зафіксований і дослідником Миколою Коекою в сусідньому осередку Слобідської України — Котельві [34, с.129].

Гончарі порівнювали природу місцевих гончарних глин з природою кам'яного вугілля. Вони вважали, що глина на вибраних місцях має властивість знову наростати. Іван Зарецький не один раз чув від гончарів, що, мовляв, «горшкова глина росте як земляне вугілля» [31, с.7]. Глина в досліджуваному регіоні могла залягати як суцільним пластом, так і окремими «гніздами» — рости «стовпами». В першому випадку її брали підряд, а в другому — її доводилося розшукувати й більш ретельно відбирати.

За народними уявленнями, здатність рости мали не тільки представники живих істот чи рослинного світу. Гончарі, зокрема, вважали, що до розвитку, росту здатні й мінерали. На підтвердження цього наведу приклад про ставлення місцевого населення до дрібних вапнякових камінців, якими була насичена глина, добута зі Штанькового глинища в Опішному. Часто камінці лишалися в недостатньо підготовленій формувальній масі, а коли опинялися у випаленому посуді, то в подальшому могли інтенсивно вбирати вологу з навколишнього середовища. Внаслідок розбухання камінців, стінки глиняних виробів випира-

лися і від них відколювалися маленькі шматочки. Гончарі ж говорили в такому випадку, що вапнякові камінці ростуть, як печериці, і пояснювали це тим, що вони «повинні були почати своє зростання тільки після страшного суду, але оскільки вони зазнали й без того вогонь, подібний до майбутнього під час страшного суду, то вже тепер почали рости» [31, с.17].

Перш ніж приступити до копання глини, гончарі обов'язково хрестилися перед спусканням у глинище або колодязь. Цим вони просили надприродні сили сприяти їм у видобуванні глини. За спостереженням етнографа Михайла Русова, робили це для того, «щоб було що не трапилося наглого» [85, с.43]. Учений пов'язував це зі «стародавніми культурними пережитками, що лишилися від давньої давнини, коли вірили, що усе, що є в землі і під нею, належить духам і охороняється від чоловіка ріжними способами і що тільки після заговору дається у руки чоловікові» [85, с.43].

Копання глини місцевими глинокопами та гончарями традиційно відбувалося в часовому проміжку від пізньої осені до ранньої весни. Це було, зокрема, викликано народними уявленнями про те, що земля взимку вагітна і в ній накопичується максимальна кількість плодотворної енергії. Тому, накопана саме в зимовий період, вона вважалася найбільш придатною для виготовлення з неї гончарних виробів [77, с.108].

Серед гончарів та людей, які професійно займалися видобуванням глини, існувало повір'я про дні, в які суворо заборонялося копати глину, головним чином, напередодні та під час Дмитрієвих субот. Починалися вони від дня святого Дмитрія (26 жовтня за старим стилем) і тривали до Михайлового дня (8 листопада за старим стилем). Побутувало ще одне повір'я, немовби в поминальні

Малобудищанський гончар Дем'ян Клименко з родиною.
Малі Будища, Полтавщина.
Кінець 1940-х років.
Автор фото невідомий. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№563

Дмитрієві суботи не можна було брати глину, щоб не сталося якесь нещастя [77, с.108].

До старих колодязів-глинищ гончарі ставилися із забобонним острахом. Перш ніж спуститися в такі ями, вони хрестилися і за допомогою ехолокації визначали настільки безпечним буде цей спуск. З цією метою глинокопи лягали на землю (до краю колодязя) й аукали в яму. Якщо відлунювання було чітким і дзвінким, то проникати в таку яму можна було сміливо. Коли ж голос немовби завмирав і лунав нечітко, то спускатися в нього вважалося справою небезпечною й ризикованою [77, с.109].

Якщо, прокопавши глибокий колодязь до шару гончарної глини, гончар натрапляв на старе глинище, де вже вибрали глину раніше, то в Опішному, де брало глину чимало малобудищанських і глинських гончарів, у таких випадках говорили: «Вовка вбив, жуки повибирали» [31, с.12]. Серед гончарів Полтавщини було поширеним ставитися із забобонним острахом до колишніх колодязів-глинищ. За словами Івана Зарецького, «...спускаючись в колодязь, глинокопи завжди хрестяться, оскільки добування глини вважається справою небезпечною, ризикованою» [31, с.12].

Серед гончарів існувало шанобливе ставлення до глини, з якою щодня доводилося мати справу. Вона вважалася чистою і святою землею, тому вимазатися нею не вважалося чимось поганим [31, с.17]. Окрім цього, майстри наділяли звичайну глину ще й смаковими якостями, що також підкреслювало їх особливе ставлення до природного мінералу. Малобудищанський гончар-мисковик Дем'ян Федорович Клименко ще в 1920-х роках так говорив про мисковий глей, який місцеві копачі брали на схилах Вовчишиної гори: «Тут така добра глина, аж солодка» [110].

Вовчишина гора (західна околиця гончарного села). Малі Будища, Полтавщина. 29.09.2005.

Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше

Звичаї, пов'язані з гончарюванням

Перед початком роботи за гончарним кругом, гончарі хрестилися і виголошували коротеньку молитву. Пояснювали це тим, що вбачали успіх своєї справи не лише у власних здібностях, а й у допомозі надприродних сил. Гончарі з особливою шанобою ставилися до своїх інструментів, особливо ж до круга і ножика. Адже зручні в роботі й досконалі, вони були однією із запорук їхнього успіху. Часто круг в сім'ї гончарів передавався від покоління до покоління, як найбільше багатство. За словами самих же гончарів, і працювати на батьківському чи дідівському крузі було значно краще, оскільки старий круг «легше йде, легший на ноги» [31, с.II; 77, с.110]. За свідченням Івана Зарецького, «гончарі вкрай неохоче розлучалися зі своїми скарбами» — інструментами, оскільки серед них побутувало переконання, що втрата чи продаж того чи іншого інструмента, зокрема й круга, могли привести до зниження їх добробуту і достатку [77, с.110].

Після завершення роботи за кругом гончарі знову зверталися до Бога зі словами подяки. Так, наприклад, у смт.Котельві зафіксовано такий гончарський вислів: «Спасибі Богу за сьогоднішній день» [34, с.133].

Виготовленням посуду за кругом гончарі досліджуваних осередків займалися в буденні дні, а в дні релігійних свят відпочивали. «Було, роблять без отдиху всі, а на празник тільки отдихають» [63, с.168; 110].

Серед гончарів досліджуваного регіону здавна існував звичай писати опискою маленький хрестик на щойно сформованих на крузі глечиках. Останній, за давніми переказами, оберігав молоко від псування відьмами. Значно рідше хрестик робили гончарним ножиком. На димленому посуді глечики мітили хрестиками виключно за допомогою дерев'яного ножика. Одним із перших звернув увагу на писання хрестиків на глиняному посуді відомий український етнограф Микола Сумцов, який зазначав: «Звичай писати хрестики на глечиках зумовлений базарним попитом. Такі глечики охоче розкуповуються бабами, які в хрестикові вбачають талісман від псування молока відьмами» [93, с.38]. Гончарі Опішного та навколишніх сіл стверджували: «Писали хрестики, бо так було заведено до нас. На базарі їх краще купували. Баби завжди надавали їм перевагу. Якщо не бачили хрестика, питали: «А чи немає такого-то» [77, с.270].

Під час польових керамологічних експедицій у середині 1990-х років мені вдалося віднайти глечик з хрестиком у селі Малі Будища, на горищі хати, де колись жив відомий гончар Павло Пічка. У науковій літературі зафіксовано такий звичай і в гончаря Демида Даціньки, який жив і гончарював у Опішному,

Малих Будищах та Хижняківці («Свекор, як робить на крузі, візьме та й напише хрестик») [76, с.122].

Відомий фрагмент миски з Малих Будищ, на якому зображено хрестик, написаний або ж як самостійний елемент, або як частина орнаментальної композиції. Писали його побілом, який після випалювання набув рожевого відтінку. Цей факт дозволяє гадати, що малобудищанські гончарі використовували хрестик для означення не лише глечиків, а й мисок, які в таких випадках, могли використовуватися в обрядових дійствах.

Українські вчені-керамологи висловлюють й інші думки щодо магічної ролі хрестиків на глиняному посуді. Так, відомі факти ухиляння від споживання вареної їжі під час першого тижня Посту. Це поширювалося також і на страви, приготовлені в глиняному посуді. За народними уявленнями, посуд у цей період був здатний на негативні щодо людини дії. Окрім того, вважалося, що посуд, в якому раніше готували скоромні страви, цими діями опоганювався і втрачав свою ритуальну чистоту. Тому в Опішному та навколишніх селах віруючі люди «для приготування страв під час релігійних постів завжди купували нові глиняні вироби — так званий пісний посуд. Можливо, нейтралізація небажаного впливу на людину опоганеного посуду, а також намагання зберегти молочні продукти, які під час постів не вживалися і яких за вимушений час зберігання

Фрагмент миски з хрестиком.
Глина, гончарний круг, ангоби, писання, теракота, 5,5х6,5 см.
Малі Будища, Полтавщина. Перша чверть ХХ століття.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, інв.№ МГО НД-4560. Фото Сергія Талахна

Павло Пічка. Глечик із хрестиком.
Глина, гончарний круг, ангоби, писання, теракота, 26х15 см.
Малі Будища, Полтавщина. Початок ХХ століття.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, інв. №НД-2211. Фото Олеся Пошивайла

Такий вигляд має нині подвір'я останнього хижняківського гончаря Василя Ємця. Хижняківка, Полтавщина. 04.05.2005

Розбитий горщик біля колишнього помешкання хижняківського гончаря Василя Ємця. Хижняківка, Полтавщина. 04.05.2005.

Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

назбирувалося надто багато, саме й здійснювалися за допомогою самобутнього звичаю гончарів. Нанесення на молочний посуд хрестика — магічний спосіб захистити його вміст, а через цей вміст і людину від негативного впливу лихої сили» [77, с.272].

Звичай мітити глечики хрестиком упродовж першої третини XX століття майже зник. На початку 1930-х років він зберігався лише в окремих гончарних осередках і застосовувався лише окремими майстрами. Зокрема, у Хижняківці це продовжував робити Демид Дацінька. На зникнення звичаю «хрещення» глечиків впливала державна політика боротьби з релігією та примусова кооперація кустарів наприкінці 1920-х років. Відтоді про використання хрестика на посуді в артілях, колгоспних гончарнях не могло бути й мови.

Окрім помітки хрестиком на шийці глечика, гончарі робили невеликий конусоподібний виступ (гузирчик) посередині внутрішнього боку денця, який називався пупом. Його виготовляли одночасно із формуванням виробу на гончарному крузі, з того шматка глини, що й глечик. За народними уявленнями, цей гузирчик наділявся магічними властивостями. Вважалося, чим більшим він буде, тим краще, бо з його наявністю і величиною пов'язували кількість і якість молочних продуктів, які зберігалися в глечиках з пупом. Жінки, перш ніж купити на базарі глечик, завжди встромляли всередину руку і пробували, чи є там пуп. Глечики без пупа купували неохоче [77, с.274].

Випалювання посуду було вкрай важливим етапом гончарної технології і відповідальним моментом у житті гончарської родини. Тому майстри нікому не доручали цієї справи, постійно перебуваючи біля горна. Перш ніж розпочати випалювання, гончар хрестився сам, хрестив горно, просив Бога допомогти, щоб було вдале випалювання. Так, учасниками керамологічної експедиції, серед яких був і я, навесні 1995 року в с.Поставмука Полтавської області від місцевого гончаря Івана Тимофійовича Курила (1923 р.н.) було записано, що тамтешні майстри під час закладання посуду в горно та при запаленні вогню казали: «Господи, поможи!» [1, арк.11; 51, с.68]. Часто в піч клали гілочку свяченої верби. Вважалося поганою прикметою, якщо під час випалювання в двір заходили сторонні люди, особливо ж якщо це були жінки. Коли ж сторонні ще й запитували: «Чи немає брачку?», то в такому випадку майстер починав страшенно хвилюватися, щоб бува не «наврочили», «не зглазили» і ще підкладав гілочку свяченої верби в піч і хрестив кілька разів посудну камеру [77, с.116].

Циклічність роботи гончарів

Асортимент продукції гончарів у досліджуваних поселеннях змінювався протягом року, залежно від календарних потреб населення. «Батько як гончарював, то знав, коли буде сезон на які вироби. Так, перед Різдвом люди обов'язково купували по два полив'яних горщика і покришки — на узвар і на кутю. Перед Пасхою наробляв багато тазків і макітер. Перед повним розтелом корів по хуторах наробляв білих глечиків і полив'яних, горщиків-сметанників. Було, беруть баби на ярмарках! Білі глечики використовувалися для збирання «вершків», у них молоко краще застоювалося» [122].

У другій половині XIX–на початку XX століття, залежно від річних хліборобських циклів, попит на вироби гончарів змінювався так: у березні-квітні найбільш «ходовими» були тазики, тикви для олії, квітники, глечики, великі миски; у травні-червні — глечики, тикви для води; в липні-вересні — тикви, банки, макітри, глечики, барила; у жовтні-лютому — макітри, горщики, чайники, куришки, ринки [77, с.177]. За спогадами Макара Ткаченка, сина глинського гончаря Тита Ткаченка, «якесь було негласне риночне відношення. Оце батько повезе, а баби: «Нам отаких макітер». Дивись, другий раз батько зробив: «Нати!» Що дужче беруть. На що дужче спрос. Чи на кушини, чи на

© Олесь Пошивайло, 2005

макітри» [150].

Гончарська спеціалізація

Залежно від спеціалізації, поміж гончарів досліджуваних осередків виділялися «горщечники», «посудники», «мисочники», «кахельники» і «цегельники». Зокрема, горщечники займалися виготовленням переважно неполив'яного посуду, а посудники — полив'яного. Мисочниками називали гончарів, які робили здебільшого полив'яні миски (у Малих Будищах їх називали «мисковими гончарями», або «мисковиками»). Кахельник виготовляв кахлі, а цегельник — цеглу для печей та груб. Така вузька спеціалізація характерна для другої половини XIX–початку XX століття. Хоча ще й у 1930-х роках у досліджуваних населених пунктах були гончарі, які робили, скажімо, тільки неполив'яні горщики. Так, у Малих Будищах таким був Степан Андріянович Лисенко [131].

У 1920-х–1950-х роках гончарі виготовляли і полив'яний, і простий посуд, залежно від наявності свинцю для поливи: якщо ремісникy вдавалося придбати свинець, то він «склив» вироби, а якщо ні — то вони лишалися неполив'яними («білими»). Спеціалізація поміж місцевих майстрів найдовше протрималася в середовищі малобудищанських мисочників (до кінця 1940-х років), та цегельників (до кінця 1960-х років). Майже у всіх гончарних осередках зафіксовано випадки сезонної роботи ремісників, коли взимку вони гончарювали, а влітку займалися хліборобством.

Гончарська спеціалізація аж ніяк не свідчила, що гончар не вмів робити інших виробів чи не виготовляв їх у незначній кількості. Так, у Старих Млинах майстри гончарської династії Байбузів вважалися цегельниками, хоча одночасно робили полив'яний і простий посуд; улітку — цеглу, а взимку — посуд [149]. У с.Лазьки мисочник Пилип Явдак виготовляв відомі в окрузі мальовані кахлі [80, с.405]. Ще один лазьківський мисочник – Кирило Омельченко – для себе робив й інший посуд, а в роки голодомору 1932-1933 років, щоб вижити, робив для обміну горщики та макітри [114]. Старожили Малих Будищ згадували, що місцевий гончар Овксентій Миронович Герасименко був мисочником, що підтвердила і його дочка Тетяна Овксентіївна Кузьменко. Проте, коли ж збирався їхати по хуторах, то виготовляв для обміну великі макітри, горщики з покришками [130].

Кахлярство

Процес формування кахель і цегли мав свої особливості, на відміну від виготовлення столового, кухонного чи господарського посуду. Кахельник мав два круги. До верхняка одного із них прикріплювалася малюнком доверху кахельна форма, а за другим кругом відбувалося формування бічних країв кахлі, які називали «клубуками». До початку виготовлення кахель майстер заготовляв необхідну кількість грудок і довгий глиняний брусок. Потім на крузі формував клубуки: як і посуд, з тією лише відмінністю, що глину всередині грудки розсував аж до поверхні верхняка, не залишаючи дна і бічних країв. Верхняк при цьому одночасно служив і міркою для величини клубуків, що були, як правило, висотою до 10 см, а товщиною 1-2 см.

За допомогою дротика гончар зрізав готові клубуки і складав по двоє. Коли їх було вже з десяток, він приступав до формування власне кахель. З цією метою кахельну форму посипав просіяним піском чи попелом, лишок яких змітав за допомогою курячого крила. Опісля дротиком відрізав плаху від заготовленого раніше бруска глини і клав його на форму, легенько надавлюючи долонями з метою кращого відбивання орнаменту на кахлі. Зайву глину з боків форми обрізав за допомогою «каблучки» (зігнута дугою гнучка дерев'яна паличка, між кінцями якої натягувалася тонка мідна дротина). До країв плахи пальцями або різними паличками примазували клубук. На цьому процес формування кахлі завершувався.

Виготовленням кахель займалися здебільшого два чоловіки. Один із них робив клубуки, а другий виготовляв, власне, кахлі. Працювали тільки в приміщенні [31, с.55-56].

До середини XIX століття теракотові кахлі виготовляли гончарі Глинського, Малих Будищ та Лазьків, але наприкінці XIX століття це ремесло занепало, і їх виготовляли лише кілька кустарів. У польових керамологічних експедиціях мені вдалося з'ясувати імена двох гончарів, які виготовляли кахлі: у Глинському — Яків Луговий (1870-1933), а в Малих Будищах — Іван Капиніс (1887-1954). Щоправда, обидва не обмежувалися тільки виготовленням кахель. У асортименті їх виробів був також різноманітний кухонний посуд і тоненька («вершкова») вогнетривка цегла. Яків Луговий, за спогадами старожилів села, ставив навіть тавро на своїй цеглі [111].

До початку XIX століття лицьову частину кахель гончарі Опішного і досліджуваних навколишніх осередків прикрашали рельєфним рослинним декором. Згодом на зміну рослинним прийшли геометричні композиції. У другій половині XIX століття в Зіньківському повіті поширеним мотивом теракотових

кахель був «хрест» «з розширеними і прямими кінцями», а також «малюнок «решіткою», тобто сітчастий візерунок» [31, с.88]. У цей же час усе більше виготовляли кахель без будь-якого оздоблення. За словами Івана Зарецького, гончарі це пояснювали тим, що «все рівно нині кахель не залишають чистими на печах, а завжди їх забілюють; тому все одно, якими б вони не були — з орнаментом чи без нього» [31, с.88].

Побувавши в 1893 році в Лазьках, Іван Зарецький зафіксував там виготовлення ще «полив'яних кахель, розмальованих, як миски; але й тут такі кахлі робляться одним гончарем, на особливе замовлення» [31, с.88]. Майстер, що виготовляв ці кахлі, був гончарем-мисочником, але, окрім того, займався ще й виробництвом кахель. В асортименті його виробів були також «сині», тобто димлені, кахлі. «Це єдиний гончар на весь Зіньківський повіт, — зазначав Іван Зарецький, — який уміє робити синій посуд окуром» [31, с.88]. Довгий час ім'я цього майстра залишалося невідомим. Лише в 1984 році керамологу Олесю Пошивайлу вдалося з'ясувати ім'я талановитого народного майстра — Пилип Максимович Явдак [80, с.405-406].

На фотознімках, зроблених Іваном Зарецьким у 1893 та 1903 роках, зафіксовано зображення кахель і цілих кахельних комплексів роботи Пилипа Явдака, а в 1986 році явдакові кахлі 1885 року виготовлення знайшов Олесь Пошивайло у селищі Котельва; нині вони зберігаються в Національному музеї-заповіднику українського гончарства в Опішному [80, с.401].

На своїх кахлях Пилип Явдак зазначав рік, а інколи місяць і число їх виготовлення. Окремі, з нині відомих кахельних комплексів, було виготовлено в 1882, 1885, 1891 роках. Одну з печей гончар закінчив 5 серпня 1887 року, а на іншій є лише місяць та день — 19 вересня. Як правило, дати ставилися в основі декоративних ніш або ж на верхніх і нижніх плитках напівколонок. Для розпису кахель Пилип Явдак використовував усього три фарби — червону, чорну і зелену, які наносив на побіловий фон. Оскільки він був гончарем-мисочником, то і на кахлі ним було перенесено деякі елементи мискового орнаменту. Однак цим майстер не обмежився, збагативши його новими лініями, квітами, композиціями. Усе це стало результатом творчого переосмислення мискового орнаменту, його творчим розвитком [80, с.407, 409].

За підрахунками Олеся Пошивайла, Пилип Явдак кожного року продавав 1-3 кахляні печі [80, с.407]. Їх можна було зустріти як у хатах лазьківчан, так і в інших населених пунктах, наприклад, у Котельві. За спогадами старожилів, які колись жили поруч з Пилипом Явдаком, у нього самого в хаті був комин із мальованих кахель.

Мені вдалося віднайти в Малих Будищах два фрагменти кахель, дуже схожих до тих, які виготовляв лазьківець Пилип Явдак. Один із них являє собою кутову частину основи кахлі, розміром 11х12 см, а другий — невелику кутову частину клубука кахлі. Як і явдаківські, знайдені фрагменти кахель виготовлено з глею; після випалювання вони набули червонуватого відтінку, проте, в цілому, вони дещо темніші, аніж кахлі Явдака, що зберігаються в

Національному музеї-заповіднику українського гончарства в Опішному. На фрагменті також добре видно, що клубук кріпився до основи кахлі не біля країв, як у кахлях, що знаходяться в музеї, а дещо зміщено до середини основи. На лицьовій частині кахлі помітні залишки побілу, яким її покрито, а також маленькі фрагменти мальовки під поливою. На них можна розрізнити зелений колір фарби.

Знайдені фрагменти кахель дозволяють зробити висновок, що їх автором теж міг бути Пилип Явдак, а піч стояла у когось із заможних малобудищанців. Фрагмент було знайдено на глибині близько 0,5 м, біля місця, де до середини 1880-х років знаходилася стара церква. То ж ця піч могла прикрашати будинок священика. Неподалік знаходилася ще одна заможна садиба, де мешкала учителька Малобудищанського початкового училища Євдокія Фесенко-Навроцька.

© Олесь Пошивайло, 2005

Цеглярство

Виготовлення цегли — дуже трудомісткий процес, який був не під силу одному гончареві-цегельнику. Зазвичай, у роботі йому допомагала сім'я або для цього наймали 2-3 чоловіків: один стругав і закачував глину, другий — готував грудки, третій — формував цеглу і час від часу виносив її на п'ятрах для просушування на повітрі. Виготовляли цеглу, як правило, на подвір'ї, під спеціальним накриттям, а в дуже рідких випадках — у хаті. Упоперек лави клали дошку довжиною 45-53 см, шириною 22 см і висотою близько 7 см. По її ширині, біля стіни, прибивали дерев'яну планку, шириною 9 см. У неї впирали покладену на дошку цегельну форму, що являла собою прямокутну рамку, довші бруски якої заодно були й ручками, за які гончар брався під час роботи. Наприкінці XIX століття зовнішню поверхню форми нерідко оббивали смужечками заліза, щоб запобігти швидкому зношенню деревини, внаслідок ковзання по ній гончарного інструмента. Перед початком виготовлення цегли дошку густо посипали чистим піском, щоб глина не прилипала. Потім у форму вкладали грудку глини і вирівнювали долонями по всій поверхні рамки. Зайву глину знімали «зчистком» — круглою або напівкруглою дерев'яною паличкою, довжиною близько 35,5 см, шириною 3,3 см. Піднявши форму за один бік, долонею руки виштовхували цеглину на дошку. Після цього лівою рукою зсували її на долоню правої і ставили ребром на п'ятра. Розставлену таким чином на п'ятрах цеглу, виносили сохнути на подвір'я [31, с.56].

Виробництво цегли кустарями значно зросло в другій половині XIX століття, що пояснюється популярністю в селянських хатах коминів, побілених крейдою. Відбувалося поступове переосмислення народних уявлень про призначення кахель та їх декоративну роль в інтер'єрі помешкань сільських жителів. Кахельні комини усе частіше замазували глиною й забілювали. Тож виробництво кахель невпинно скорочувалося, а виробництво цегли, навпаки, зростало.

Розширенню виробництва цегли сприяв і розвиток цукроварної промисловості. Чимало гончарів-цегельників Опішненського гончарного району збували свою продукцію на цукрові заводи Полтавської і сусідніх губерній.

У досліджуваних гончарних осередках, залежно від товщини, цеглу називали вершковою (2,2-2,5 см) і двовершковою (3,5 см). Кожний майстер робив цеглу довільних розмірів у межах традиційних усталених параметрів. Так, віднайдена цегла Климентія Байбузи, зі Старих Млинів, має розміри 19,8х9,7х2,7 см, цегла його сина Калістрата, що мешкав у тому ж хуторі, — 17,8х10х2,7 см, Матвія Жадана з Хижняківки — 20х9,7х2,2 см, Хоми Жилавця з Малих Будищ — 18,5х9,8х3,1 см, Дмитра Міщенка з Глинського — 20х10х3,5 см. Цегла

Климентій Байбуза. Цегла. Глина, формування, таврування, теракота, 20х9,8х2,5 см. **Старі Млини, Полтавщина. Перша чверть XX століття.** Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, інв.№ тимчасово відсутній

Климентій Байбуза. Цегла з тавром-«негативом». Глина, формування, таврування, теракота, 20х9,8х2,5 см. **Старі Млини, Полтавщина. Перша чверть XX століття.** *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, інв.№ тимчасово відсутній . Фото Олеся Пошивайла. Публікується вперше*

Калістрат Байбуза. Цегла. Глина, формування, таврування, теракота, 17,5х10х2,7 см. **Старі Млини, Полтавщина. 1920-ті роки.** *Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, інв.№МГО НД-4712*

Матвій Жадан. Цегла.
Глина, формування таврування, теракота, 20х9,7х2,2 см.
Хижняківка, Полтавщина. Початок XX століття.
Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, інв.№КН-1815/К-1763

Дмитро Міщенко. Цегла.
Глина, формування, таврування, теракота, 20х10х3,5 см.
Глинське, Полтавщина. 1920-ті роки.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, інв.№ тимчасово відсутній. Фото Олеся Пошивайла. Публікується вперше

зазначених майстрів зберігається у фондах Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному. Окремо слід згадати про цеглу, віднайдену восени 2005 року на хатищі лазьківського гончаря Опанаса Явдака. Її особливістю є менша товщина і ширина від традиційних для даного району параметрів цегли (20х8х2 см), внаслідок чого вона видається довгою і вузькою.

З перелічених вище осіб тільки цегельниками були Матвій Жадан і Хома Жилавець. Байбузи влітку виготовляли цеглу, а взимку — кухонний посуд. Окрім зазначених майстрів, тонку вогнетривку цеглу виготовляли в різні роки в Старих Млинах — Петро Байбуза (другий син Климентія Байбузи); у Малих Будищах — Іван Капиніс, Степан Зубань, Григорій Ширай, у Глинському — Тимофій Піщаленко, Яків Луговий та Микита Ситник. Останній займався лише цеглярством.

Цегла, виготовлена кустарями Опішного та навколишніх сіл і хуторів, в останній чверті XIX–першій третині XX століття у більшості випадків мала особисте тавро цегельника. Частіше ним були ініціали цегельника (дві, рідше — три літери). Про авторів тих виробів, переважно, можна лише здогадуватися, оскільки бракує достатніх письмових джерел та й свідків, які б пам'ятали щось про цегельників. Під час польових керамологічних експедицій 1995-1996 років мені вдалося з'ясувати, що в досліджуваних поселеннях таврували свою цеглу ініціалами з двох літер такі гончарі: у Хижняківці — Матвій Жадан («М.Ж.»); у Старих Млинах — Калістрат Байбуза («К.Б.») і Петро Байбуза («П.Б.»). Якщо цегла хижняківського майстра ще й нині часто трапляється як у самому хуторі, так і в навколишніх поселеннях, і навіть у Опішному, то цегла з таврами братів Байбузів — велика рідкість. Дві цеглини, виготовлені Калістратом Байбузою, вдалося віднайти восени 1999 року та восени 2001 року в двох занедбаних хатах хутора Безруки, а також на одному з печищ хутора Старі Млини восени 2005 року. Пояснити цей факт дозволяють польові матеріали. Вони свідчать, що Матвій Жадан займався виготовленням цегли тривалий час — від кінця XIX–до середини 1920-х років. За майже 30 років її було виготовлено у великій кількості. Купувати його цеглу приїздили люди з усієї округи, що сприяло її розповсюдженню. Тому й нині її можна зустріти частіше. Петро і Калістрат

Цегла, виготовлена глинським гончарем Дмитром Міщенком (знайдено на хатищі Миколи Різника). Безруки, Полтавщина. 01.09.2005. *Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше*

Байбузи за віком були молодшими за Матвія Жадана. Тривалий час вони жили з батьком, старомлинським цегельником Климентієм Байбузою, допомагаючи йому у виробництві. Виготовлена родиною цегла таврувалася іменем батька — «Клименті Байбуза». Тільки наприкінці 1910-х–на початку 1920-х років Байбузи-молодші стали таврувати свою цеглу особистими таврами, очевидячки, після того, як одружилися й почали господарювати окремо. До початку більшовицької примусової колективізації їм вдалося зробити незначну кількість цегли, беручи до уваги ту обставину, що вони виготовляли ще й глиняний посуд. Унаслідок цього нині такою рідкістю є їхні цеглини.

За спогадами старожилів с.Глинське, таврував свою цеглу і місцевий гончар Яків Луговий, проте, як саме, з'ясувати не вдалося, можливо — «Я.Л.». Було її небагато, якщо зважити на те, що Яків Луговий робив ще й кахлі, кухонний та господарський посуд.

Тавро Климентія Байбузи входить до другої, виділеної мною, групи цегельних знаків, прикметної зазначенням імен і прізвищ, а іноді й місця виготовлення цегли. Свої ім'я та прізвище старомлинський цегельник обрамляв ритованою прямокутною рамкою. Особисте тавро цегельника було його візитною карткою, сприяло рекламі його виробів. Водночас воно вимагало від майстра завжди працювати добросовісно, постійно дбаючи про високу якість цегли.

До цієї ж групи належить і тавро, яке ставив на своїй цеглі глинський майстер Дмитро Міщенко. Його особливістю є те, що прізвище та ім'я гончаря зазначені так, як їх було прийнято вимовляти серед мешканців Глинського — «Мищенко Митро Я».

На старих печищах у досліджуваних осередках й досі можна віднайти чимало безіменних цеглин. Імена їх творців втрачено для історії назавжди. Таврування виробів припинилося з початком колективізації, оскільки майстри 1930-х–1960-х років виготовляли цеглу переважно в артілях. Ті ж цегельники, які продовжували в незначних обсягах працювати вдома, усіляко приховували своє заняття, щоб не потрапити на очі фінагентам.

Завершальним періодом виробництва цегли гончарями була друга половина 1940-х років: після подій II Світової війни місцеве населення масово відбудовувало зруйновані житла, будувало промислові й колгоспні приміщення, розвивало соціальну інфраструктуру сільських населених пунктів. Груби, печі чи лежанки в селянських господарствах будували здебільшого з цегли, виготовленої гончарями. Останнім гончарем-цегельником у досліджуваних малих осередках був Хома Іванович Жилавець (1897-1986), який випалював цеглу на замовлення односельців-малобудищанців ще на початку 1970-х років.

Пічникування

Глина та вироби з неї споріднювали професії цегельників і пічників. З цегли і кахель, виготовлених гончарями, пічники на замовлення людей викладали печі й груби. Пічники працювали як у односельців, так і в навколишніх селах і хуторах. У різний час кількість пічників, як і кількість гончарів, була різною. Так, зокрема, у 1900 році, в Заїченській волості, до якої належало село Малі Будища, налічувалося 9 пічників [38, с.35]. Нерідко пічники, на замовлення гончарів, робили з цегли горни. Відомі також випадки, коли гончарі одночасно були й пічниками.

Дослідженням з'ясовано імена 14 малобудищанських пічників другої половини XIX–другої половини XX століття: Юхим Андріянович Оленич (1865-?); Юхим Григорович Макеєв (1886-1961); Сава Йосипович Бородай (1892-1971); Давид Андріянович Лисенко (1914-1943); Микола Павлович Дубинка (1903-1943); Олексій Ілліч Омеляненко (1924-2002); брати Андрій

Малобудищанський пічник Сава Бородай (крайній ліворуч) з дружиною Серафимою (друга ліворуч) на своєму подвір'ї. Малі Будища, Полтавщина. 1930-ті роки. *Автор фото невідомий. Приватна збірка Володимира Жилавця (Малі Будища); копія — Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№556*

Печище на одній із занедбаних садиб у гончарному хуторі. Старі Млини, Полтавщина. 01.09.2005

Димохід на горищі колишньої хати Авраменків у гончарному селі.
Глинське, Полтавщина.
02.09.2005.

Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

Димохід на горищі старовинної хати в гончарному селі. Глинське, Полтавщина. 02.09.2005.
Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше

Печище на місці колишньої хати лазьківського гончаря Панаса Явдака. Лазьки, Полтавщина. 07.09.2005.
Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше

і Полікарп Ситники; пічники-гончарі: Іван Демидович Дацінька (1906-1992); Атанас Демидович Дацінька (1895-1973); Хома Мусійович Сакун (1901-1943); Овксентій Олександрович Пошивайло (1915-1983); Тимофій Костянтинович Громовий (1904-1986). Нині в Малих Будищах проживає один пічник — Олексій Григорович Пругло (1930 р.н.).

Подібно до виготовлення глиняних виробів гончарями, специфічними були й прийоми роботи пічників. Зокрема, прийшовши на запрошення господаря, майстер спершу розпитував, що робити: піч чи грубу, скільки кімнат вони мали обігрівати. Далі робили обміри. Для груби спочатку копали яму для фундаменту, глибиною 30-40 см (до непорушеного ґрунту). Яму засипали здебільшого битою цеглою або ж, починаючи з другої половини XX століття, гравієм (якщо був). Для заливання фундаменту використовувався пісково-глиняний, а з другої половини XX століття і цементний або вапняковий розчин. До складу першого входив пісок і глина, до другого — пісок, цемент і глина, а до третього — пісок і вапно. У дуже міцному фундаменті необхідності не було. Тому на одне відро цементу марки 400 брали 7-8 відер піску. Для приготування другого складу розчину брали пісок і вапно у пропорції один до одного. Заливши фундамент, приступали до приготування розчину вже для кладки груби. Його складовими були пісок і глина, а їх співвідношення залежало від якості використовуваної

Груба-лежанка та піч у колишній хаті Павла Рокити в гончарному хуторі. Старі Млини, Полтавщина. 02.09.2005

Груба в літній кухні на садибі Павла Рокити в гончарному хуторі. Старі Млини, Полтавщина. 02.09.2005.

Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

глини: якщо глина була нежирною, до відра піску додавали відро глини; жирна глина (глей) потребувала більшої кількості піску, тому в суміші її вміст складав близько 40%.

Після приготування розчину, пічник викладав основу груби. Її робили з будь-якої цегли. Висота основи — 2-3 ряди. Всередині її закладали половинками із цегли. Муруючи грубу, пічник закладав духовку цеглою на 2/3 її висоти таким чином, щоб вона не торкалася топкової камери й кінця піддувала. Наступною дією було встановлення колосників і топкових дверцят. Після цього виводили кладку до краю висоти груби і встановлювали плиту. За плитою топочну камеру перекривали цеглою і робили невеликий лежачок або припічок.

Далі зводили димохід. Він міг бути з вертикальними або горизонтальними каналами. У першому випадку їх була непарна кількість (3, 5, 7),

Малобудищанський пічник Сава Бородай (стоїть ліворуч). **1910-ті роки.**
Місце зйомки та автор фото невідомі. Приватна збірка Миколи Жилавця (Опішне); копія — Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№555

Малобудищанський пічник Олексій Омеляненко. Друга половина 1960-х років. *Місце зйомки та автор фото невідомі. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№682*

Малобудищанський гончар-пічник Тимофій Громовий. Малі Будища, Полтавщина. Перша половина 1980-х років. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№709. Публікується вперше*

Малобудищанський гончар-пічник, випускник Опішненської школи майстрів художньої кераміки Овксентій Пошивайло. Малі Будища, Полтавщина. 1970-ті роки. *Автор фото невідомий. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№694*

а в другому, переважно, парна кількість (2, 4); як виняток, кількість могла бути й непарною. На горищі робили димохідний лежак («боровок») до димохідної труби, що виходила назовні. У останньому димохідному каналі, угорі, встановлювали заслінки. Ними на ніч, для збереження тепла, перекривали димохід. Сажотруски встановлювали вгорі і внизу димохідних каналів, а також під духовкою. Сажотруски закладали цеглою й замазували глиною, щоб не було підсмоктування повітря (у протилежному випадку буде погана тяга). Під час вибирання сажі цеглини вибивали, а потім ставили на місце. Довжина груб могла бути різною, а висота і ширина майже в усіх відомих випадках сталою — 80 і 64 см відповідно.

У щойно викладеній грубі проводили пробне розпалювання й перевірку тяги. Якщо в пічника виникала сварка з господарем, він міг у комин (непомітно для господаря, уже опісля перевірки тяги готової груби) поставити цеглину на повороті диму в каналі або приклеїти глиною на нитці

Малобудищанський пічник Олексій Пругло. Перша половина 1980-х років. *Місце зйомки та автор фото невідомі. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№693. Публікується вперше*

пір'їну. Наслідком цих пічникових жартів було утворення в димоходах завихрення, дим повертався назад у хату, тяги не було, у грубі не горіло. Спантеличений господар змушений був знову йти до пічника з проханням прийти й подивитися, що ж сталося з грубою. Той погоджувався, але вже за додаткову плату (могорич). Прийшовши до прохача, пічник замішував (задля годиться) трохи розчину, щось ним трошки маніпулював («ляпав»), швидко й непомітно ліквідовуючи свої попередні жартівливі витівки. Після цього відбувався розрахунок (запивали могорич), пічник ішов додому, а в грубі надалі вже справно горіло [56, с.102, 105; 138].

Подібні жарти пічників було зафіксовано ще в середині XIX століття. Про них писав С.В.Максимов: «Змовилися теслярі з пічниками і вмазали в трубу дві пусті незаткнуті пляшки по самі шийки. Стали говорити господарі: «Усе б добре, так хтось свистить в трубі — страшно жити». Запросили інших пічників. «Поправити, — говорять, — можна, тільки менше десятки не візьмемо». Взялись зробити, але замість пляшок поклали гусячих пір'їн, тому що не отримали повного розрахунку. Свист перестав, але хтось став охати та зітхати. Знову звернувся господар до теслярів, віддав договірні гроші на руки наперед, і все заспокоїлось» [42, с.160].

Щоправда, тяги в грубі могло не бути і з об'єктивних причин. Так, якщо надворі велика вологість повітря, то вологим воно було і в каналах димоходу, а тому, доки груба не прогріється і не просохне, тяга буде поганою. Траплялося, що в каналах з'являлося павутиння, внаслідок обривання якого в димоході утворювалося завихрювання і тяга ставала поганою. Щоб попередити такі недоліки, у другій половині XX століття пічники почали ставити дві димохідні заслінки. Одна з них — на прямий хід, щоб дим при розпалюванні в грубі йшов не по димохідних каналах, а прямо в димохідну трубу. Коли в грубі розгориться, заслінку закривають і дим (тепло) йде вже по димохідних каналах.

Початок мурування печі був подібним до початкового етапу виготовлення груби. Пічник розмічав основу печі і закладав фундамент. Після цього викладав каркас печі і робив два підприпічки: один внизу — на ширину й довжину всієї печі, а другий вище — на ширину й довжину комина. Середину каркаса печі забивав черепками із сухим піском. Вивівши каркас на висоту 65 см, тобто, щоб висота «чистого» череня дорівнювала висоті лутка вікна (щоб світло добре падало в піч), стелив черінь, установлював опалубку й робив звід (по-старовинному — «арку», або «бабу»). Далі спереду виводив комин, по якому виходив дим у димохідну трубу. За необхідності, на горищі робив лежачок («боровок»). Для трусіння сажі в лежаку зверху зривали дві цеглини, які потім знову замазували глиною. Для збереження тепла в другій половині XIX–першій половині XX століття ставили вгорі комина «комфорки», які, за словами пічників, краще від заслінок зберігали тепло. Зовнішні краї зводів закладав цеглою. Простір заповнював черепками для збереження тепла, а тоді вирівнював цеглою й отримував верхній черінь. До верхнього череня господарі робили дерев'яну прибудову (на одному рівні з ним) у вигляді помосту («піл»)

для спання. На дерев'яний поміст клали подушку; верхній черінь печі покривали рядниною. Лягали головою на поміст, а ногами — на піч. Укривалися також полотняними і шерстяними домотканими ряднами.

Будуючи піч, майстер слідкував за тим, щоб довжина й ширина череня печі були майже однакового розміру (приблизно 1х1 м). Для гарного обігрівання задньої частини печі висота зводів там мала бути на 4-5 см більшою за висоту спереду. Тоді вогонь завихрювався й обігрівав усю піч. У протилежному випадку, він одразу ж потрапляв на вихід у комин і не прогрівав рівномірно піч.

У роботі пічники обов'язково враховували неписані правила протипожежної безпеки, одне з яких, зокрема, вимагало, щоб між вогнем і дерев'яними конструкціями було не менше 38 см. Цей проміжок закладався цеглою [56, с.106-107; 138].

Окрім груб із залізними плитами, які використовували не лише для опалювання приміщення, а й для приготування їжі, робили груби, призначені виключно для обігрівання. Їх у досліджуваних осередках називали «лежанками». Натопивши на ніч, на лежанках лягали спати в холодний період року. Також іноді будували груби невеликих розмірів під дерев'яними ліжками, щоб тепліше було спати.

Груби й печі могли розташовувати по-різному відносно один одного. Іноді піч і грубу будували поряд, іноді одна навпроти одної (тоді вони слугували за перегородку між кімнатами), іноді розміщували в різних кімнатах. Їх місцезнаходження залежало від побажання господаря, плану кімнат у будинку. З другої половини XX століття в новозбудованих будинках почали ставити лише груби (одну або дві, залежно від величини помешкання), а печі зводили в літніх кухнях.

© Олесь Пошивайло, 2005

Асортимент глиняних виробів

Асортимент виробів, які виготовляли гончарі досліджуваного гончарного району, був надзвичайно широким [46, с.75-76]. Найбільш поширеними були горщики. Їх місткість варіювалася від 0,5 л до 5-6 відер. Кожний тип горщика мав свою назву й певне призначення. У найбільших із них — «золінниках» — гріли воду, готували страви для застілля з великою кількістю людей, у тому числі на весіллях чи похоронах. У них також тримали різні сипучі продукти, наприклад, просо. У великих полив'яних горщиках засолювали огірки, яблука, груші. Під час польових керамологічних експедицій мені вдалося віднайти горщики, які навіть важко обхватити руками. С.І.Лисенко на початку XX сттоліття писав про них так: «Це дуже важкі й громіздкі посудини. Коли їх бачиш на крузі в сирому ще вигляді, мимоволі дивуєшся, як гончар може справитися з такою важкою і м'якою річчю, глибина якої доходить до 3/4 арш... Тільки кращі майстри після кількох підготовчих років роботи беруться за ці вироби...» [40, с.359].

У горщиках меншої величини — «борщівниках» — варили рідкі страви для однієї сім'ї — борщ, капусту, юшку тощо. Каші готували в менших виробах — «кашниках». У маленьких горщиках, які називали «горщами», «махітками», готували різні страви для дітей, а також тримали масло, сметану. Горщики робили як з вушками, так і без них.

Приготування їжі в горщиках здійснювали в селянських печах. Тому майже в кожної господині був набір різновеликих металевих рогачів, набитих на дерев'яну ручку. Кожний рогач мав певний розмір дуги, залежно від величини горщика, для якого він призначався. Варили їжу лише в неполив'яних горщиках, закритих зверху покришками відповідних розмірів. Приготовлені в горщиках страви мали специфічний смак. Після приготування горщики залишали в печі на черені, щоб страва залишалася довгий час теплою.

Різновидом горщика від кінця XIX століття був «чавунець», який повторював форму чавунного чавуна. Він мав вузеньке денце, короткі, потовщені й вигнуті назовні вінця. У ньому також готували страви — переважно каші.

У широкому вжитку були різноманітні «миски». Основним їх призначенням було насипання в них страв під час їжі. Найбільшу миску, як правило, з двома ручками — «яндолу» — використовували для миття посуду, купання малих дітей, прання білизни тощо. За допомогою мисок із численними маленькими отворами на денці — «друшляків» — протирали відварені овочі, проціджували рідину. Вони могли бути з одним, двома вушками з боків або без них. «Кандійку» — миску з дещо ввігнутими до середини краями — використо-

Автор невідомий. Ринка.
Глина, гончарний круг, ліплення, полива, 15,3х22,7 см.
Старі Млини, Полтавщина. 1920-ті роки.

Михайло Бордун. Тиква.
Глина, гончарний круг, ліплення, ангоб, писання, теракота, 20х23 см.
Старі Млини, Полтавщина. 1930-ті роки.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, інв.№МГО КН-7427/К-6860

Автор невідомий. Горщик.
Глина, гончарний круг, ліплення, теракота, 11х14,1 см.
Старі Млини, Полтавщина. 1920-ті роки.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, інв.№№ тимчасово відсутні. Фото Олеся Пошивайла. Публікуються вперше

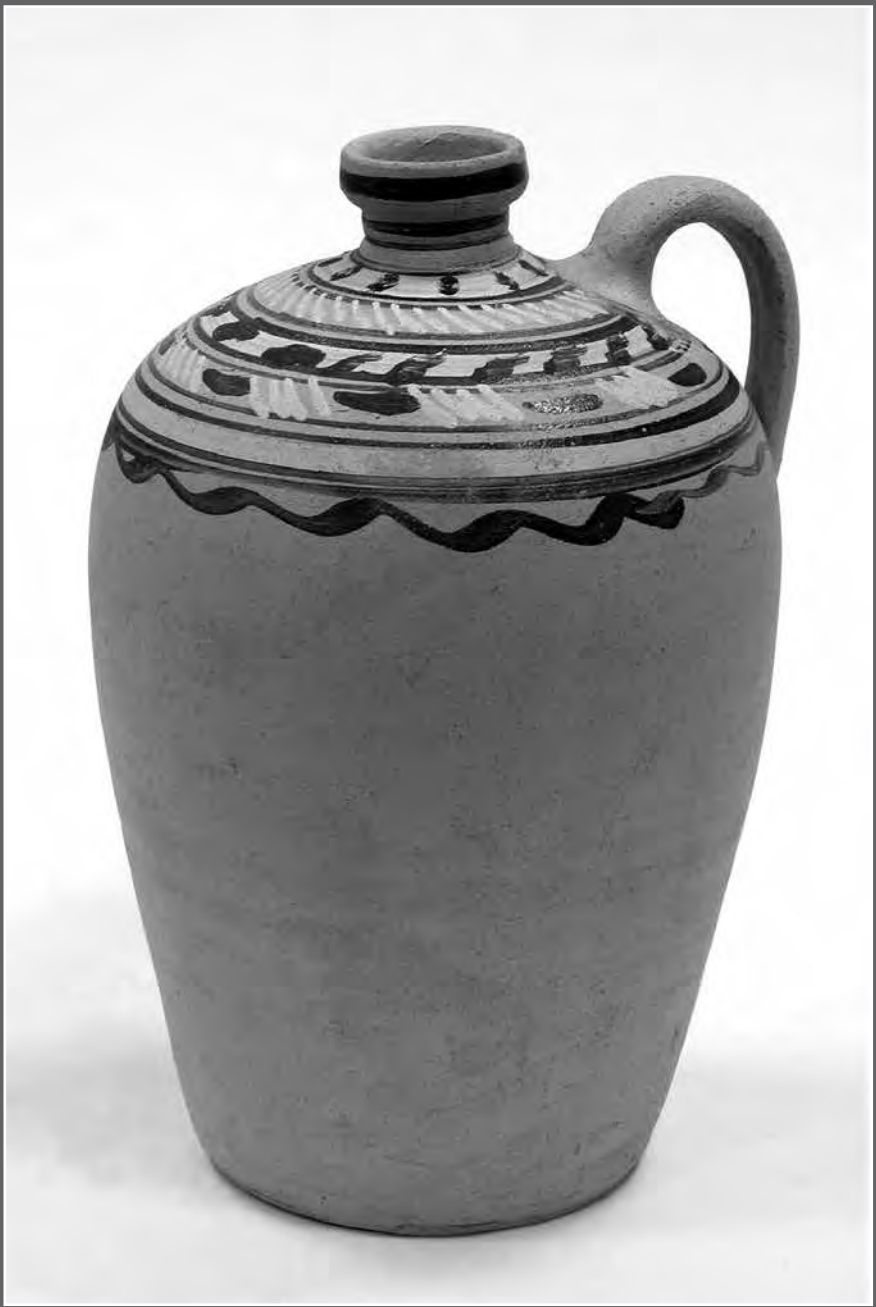

Іван Пічка. Тиква.
Глина, гончарний круг, ліплення, ангоби, писання, теракота, 23,2x15 см. Малі Будища, Полтавщина. Перша третина XX століття.
Приватна збірка Олеся Пошивайла (Опішне). Фото Олеся Пошивайла

Автор невідомий. Ринка.
Глина, гончарний круг, ліплення, ритування, полива, 8х15,1 см.
Старі Млини, Полтавщина. 1920-ті роки. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, інв.№№ тимчасово відсутні.*
Фото Олеся Пошивайла. Публікуються вперше

Автор невідомий. Тиква.
Глина, гончарний круг, ліплення, ангоби, писання, теракота, 24,7x22 см. **Старі Млини, Полтавщина. 1920-ті роки.**
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, інв.№№ тимчасово відсутні. Фото Олеся Пошивайла. Публікуються вперше

Автор невідомий. Чайник.
Глина, гончарний круг, ліплення, полива, 22х30,2 см.
Старі Млини, Полтавщина. 1920-ті роки.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, інв.№ тимчасово відсутній. Фото Олеся Пошивайла. Публікуються вперше

Автор невідомий. Чайник (фрагмент).
Глина, гончарний круг, ліплення, теракота, 27,5х26 см.
Старі Млини, Полтавщина. Кінець XIX–початок XX століття.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№МГО нд-2554. Фото Олеся Пошивайла

Опанас Звагольський. Горщик.
Глина, гончарний круг, ліплення, вдавлювання, полива, 28х32 см. Хижняківка, Полтавщина. Друга половина 1940-х років.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, інв.№МГО кн-7634/к-7021. Фото Олеся Пошивайла

Яків Дацінька. Горщик.
Глина, гончарний круг, ліплення, ангоби, писання, теракота, 44,5х49 см. **Малі Будища, Полтавщина. 1920-ті роки.**
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, інв.№МГО нд-3185. Фото Олеся Пошивайла

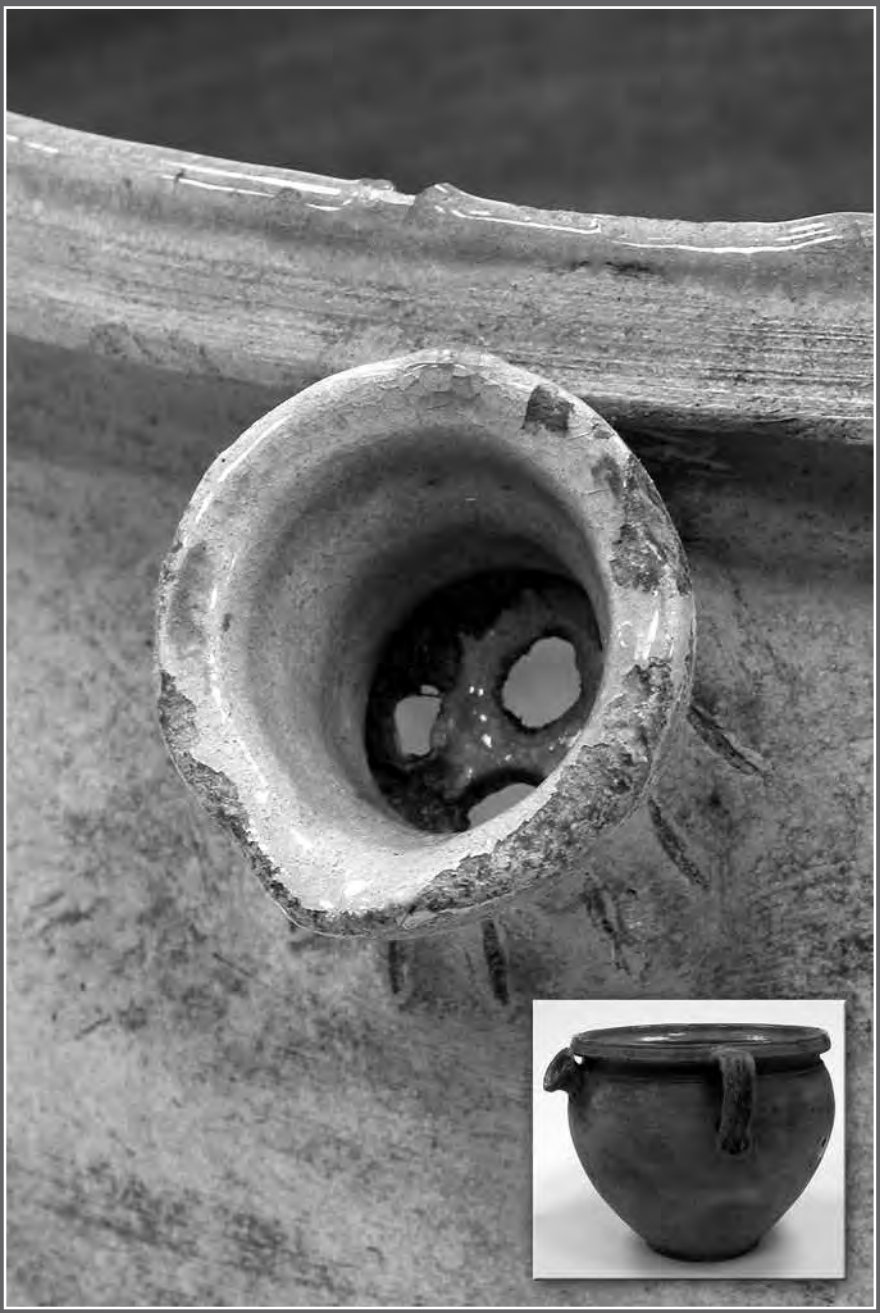

Микола Шулик. Ринка.
Глина, гончарний круг, ліплення, вдавлювання, полива, 36х25 см. **Малі Будища, Полтавщина. 1940-ві роки.**
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, інв.№МГО кн-7433/к-6877. Фото Олеся Пошивайла

Самсон Лисак. Миска.
Глина, гончарний круг, теракота, 23,5х10,5 см. Хижняківка, Полтавщина. 1940-ві роки.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, інв.№МГО нд-2138. Фото Олеся Пошивайла

Павло Пічка. Миска, перероблена на бродильник.
Глина, гончарний круг, теракота, 18х27 см. Малі Будища, Полтавщина. Початок XX століття.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, інв.№МГО кн-7508/к-6928. Фото Олеся Пошивайла. Публікується вперше

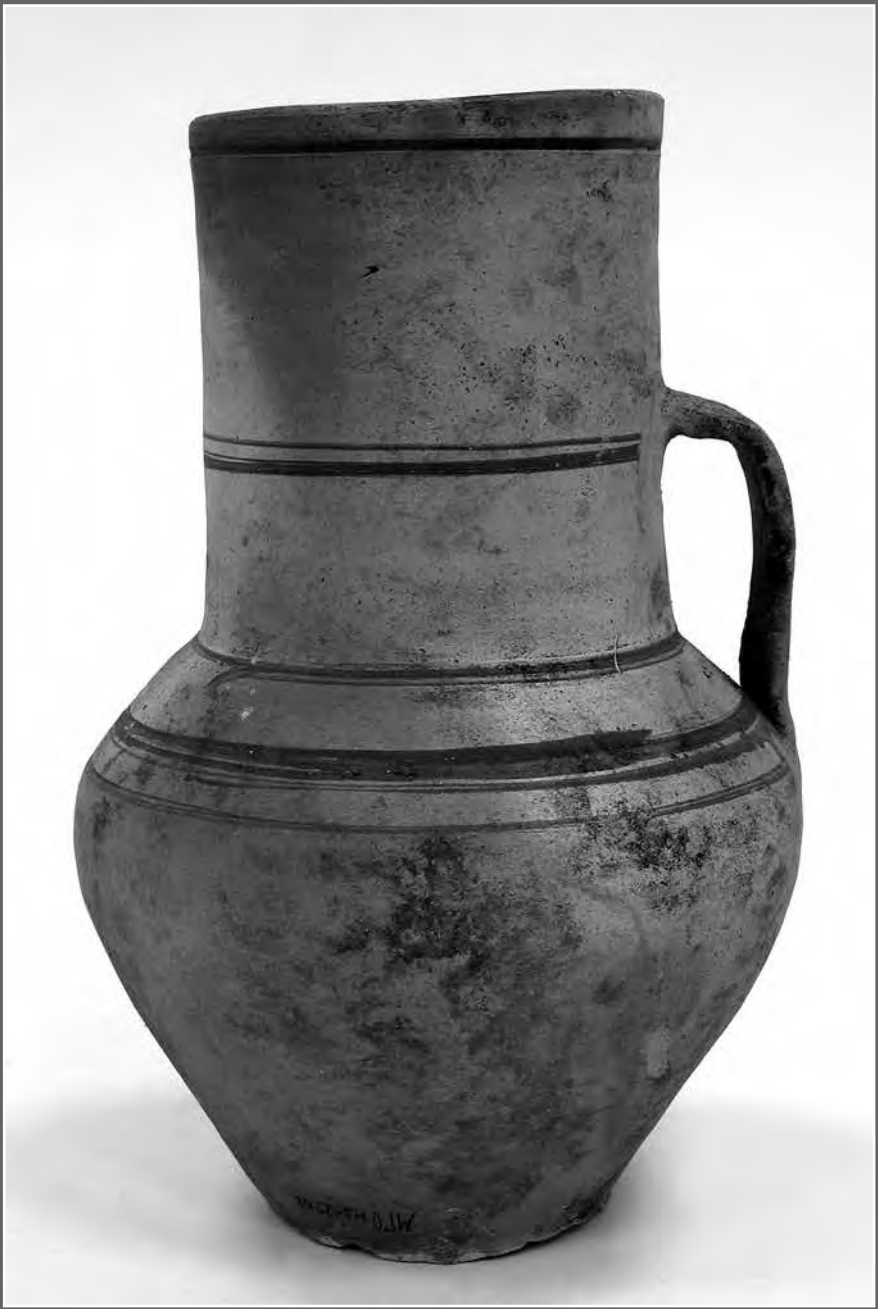

Павло Пічка. Глечик.
Глина, гончарний круг, ліплення, ангоб, писання, теракота, 27х18 см. **Малі Будища, Полтавщина. Перша чверть XX століття.**
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, інв.№МГО нд-2202. Фото Олеся Пошивайла

Павло Пічка. Макітра.
Глина, гончарний круг, ліплення, ангоби, писання, 34,5х46 см.
Малі Будища, Полтавщина. Кінець XIX–початок XX століття.
Приватна збірка Олеся Пошивайла (Опішне). Фото Олеся Пошивайла

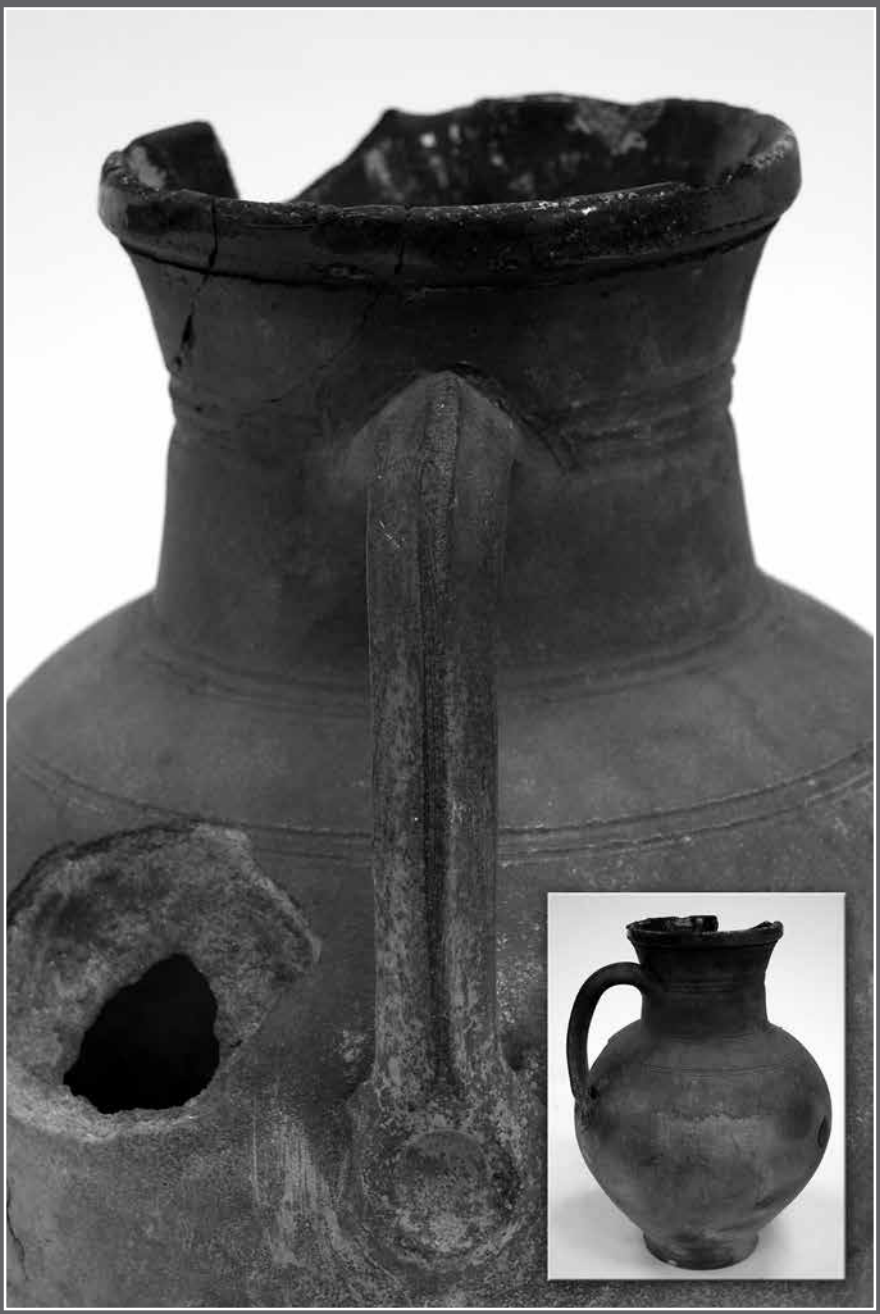

Автор невідомий. Тиквастий глечик.
Глина, гончарний круг, ліплення, ритування, полива, 25,6х20,3 см. **Лазьки, Полтавщина.**
Перша чверть XX століття. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, інв.№ тимчасово відсутній. Фото Олеся Пошивайла. Публікується вперше*

Михайло Бордун. Тиквастий глечик.
Глина, гончарний круг, ліплення, теракота, 27,5х28 см.
Малі Будища, Полтавщина. 1930-ті роки.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, інв.№ МГО нд-1911. Фото Олеся Пошивайла

Автор невідомий. Квітник.
Глина, гончарний круг, ритування, полива, 16,9х19,4 см.
Старі Млини, Полтавщина. 1920-ті роки.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, інв.№ тимчасово відсутній. Фото Олеся Пошивайла. Публікується вперше

Іван Капиніс. Супник з покришкою. Глина, гончарний круг, ліплення, полива, 15х23, 22х6,5 см.
Малі Будища, Полтавщина. 1920–1930-ті роки. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, інв.№* кн-7506/к-6924/1-2. *Фото Олеся Пошивайла*

Автор невідомий. Тиквастий глечик.
Глина, гончарний круг, ліплення, ангоби, писання, теракота, 30x23,8 см. **Лазьки, Полтавщина. Початок XX століття.**
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, інв.№ тимчасово відсутній. Фото Олеся Пошивайла. Публікується вперше

Автор невідомий. Ринка.
Глина, гончарний круг, ліплення, теракота, 8,9х12,4 см.
Старі Млини, Полтавщина.
1920-ті роки

Автор невідомий. Глечик.
Глина, гончарний круг, ритування, полива, 27,3х16,8 см.
Лазьки, Полтавщина.
1920-ті роки

Автор невідомий. Макітра.
Глина, гончарний круг, ритування, теракота, 8,6х11,5 см.
Старі Млини, Полтавщина.
1920-ті роки.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, інв.№№ тимчасово відсутні. Фото Олеся Пошивайла. Публікуються вперше

Автор невідомий. Тиквастий глечик.
Глина, гончарний круг, ліплення, ритування, полива, 32х26,2 см. **Старі Млини, Полтавщина. 1920-ті роки.**
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, інв.№ тимчасово відсутній. Фото Олеся Пошивайла. Публікується вперше

Автор невідомий. Глечик.
Глина, гончарний круг, ліплення, полива, 23,6х16,3 см.
Лазьки, Полтавщина. 1920-ті роки.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, інв.№ тимчасово відсутній.
Фото Олеся Пошивайла.
Публікується вперше

Автор невідомий. Глечик.
Глина, гончарний круг, полива, 27,2х18 см.
Лазьки, Полтавщина. 1920-ті роки.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, інв.№ тимчасово відсутній.
Фото Олеся Пошивайла.
Публікується вперше

Іван Андрійович Герасименко. Глечик-«зливушник».
Глина, гончарний круг, ліплення, полива, 14х13 см.
Малі Будища, Полтавщина. 1930-ті роки.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, інв.№ МГО нд-1903.
Фото Олеся Пошивайла

Захар Звагольський. Тиквастий глечик.
Глина, гончарний круг, ліплення, полива, 29х27 см. **Хижняківка, Полтавщина. 1920-ті роки.**
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, інв.№МГО кн-8860/к-8113. Фото Олеся Пошивайла

Павло Пічка. Чайник.
Глина, гончарний круг, ліплення, полива, 15,5х21 см.
Малі Будища, Полтавщина. Перша чверть XX століття. *Інв.№МГО нд-2127*

Павло Пічка. Ринка-репатка.
Глина, гончарний круг, ліплення, теракота, 22,5х22 см.
Малі Будища, Полтавщина. Перша чверть XX століття.
Інв.№МГО кн-7516/к-6932.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства. Фото Олеся Пошивайла.

Іван Андрійович Герасименко.
Горщик. Глина, гончарний круг, ліплення, теракота, 15х16 см.
Малі Будища, Полтавщина. 1930-ті роки.
Інв.№МГО нд-1909

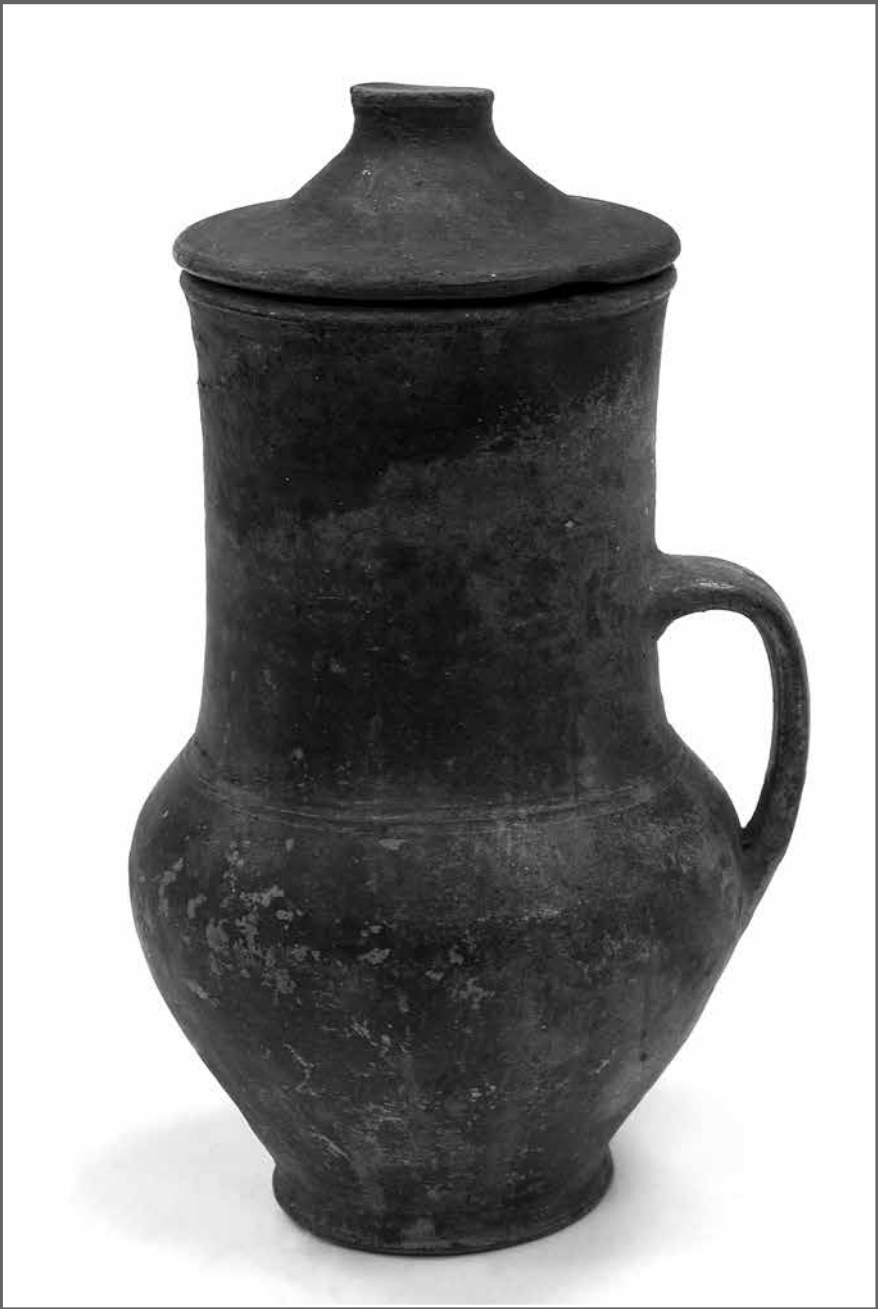

Іван Капиніс. Глечик з покришкою.
Глина, гончарний круг, ліплення, полива, 13x19, 10,5x4 см. **Малі Будища, Полтавщина.**
1920–1930-ті роки. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, інв.№МГО нд-2172/1-2. Фото Олеся Пошивайла*

Арсен Бордун. Ринка-«зливушник».
Глина, гончарний круг, ліплення,
теракота, 22,5х18 см.
Малі Будища, Полтавщина.
Перша чверть XX століття. *Інв.№МГО нд-1918*

Павло Пічка. Глечик.
Глина, гончарний круг, ліплення, ангоби,
мальовка, ритування, полива, 21х12,5 см.
Малі Будища, Полтавщина.
Перша чверть XX століття.
Інв.№МГО нд-2206

Арсен Бордун. Банка.
Глина, гончарний круг, ритування,
полива, 22,5х18 см.
Малі Будища, Полтавщина.
1920–1930-ті роки. *Інв.№МГО кн-7434/к-6878.*

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Центр досліджень українського гончарства.
Фото Олеся Пошивайла

Автор невідомий. Тиквастий глечик.
Глина, гончарний круг, ліплення, ритування, полива, 29,8x24,5 см. Опішне, Полтавщина. 1920-ті роки. Побутував у Старих Млинах.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, інв.№ тимчасово відсутній. Фото Олеся Пошивайла. Публікується вперше

Василь Дацінька. Тиквастий глечик.
Глина, гончарний круг, ліплення, ритування, полива, 32,5х27,7 см.
Хижняківка, Полтавщина. 1940-ві роки.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, інв.№МГО нд-2519. Фото Олеся Пошивайла

Автор невідомий. Банка.
Глина, гончарний круг, ритування, полива, 26,2х15,9 см.
Старі Млини, Полтавщина. 1920-ті роки.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, інв.№ тимчасово відсутній. Фото Олеся Пошивайла. Публікується вперше

Павло Пічка. Глечик.
Глина, гончарний круг, ліплення, ритування, полива, 30,5х21,5 см.
Малі Будища, Полтавщина. Початок XX століття.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, інв.№МГО нд-2208. Фото Олеся Пошивайла

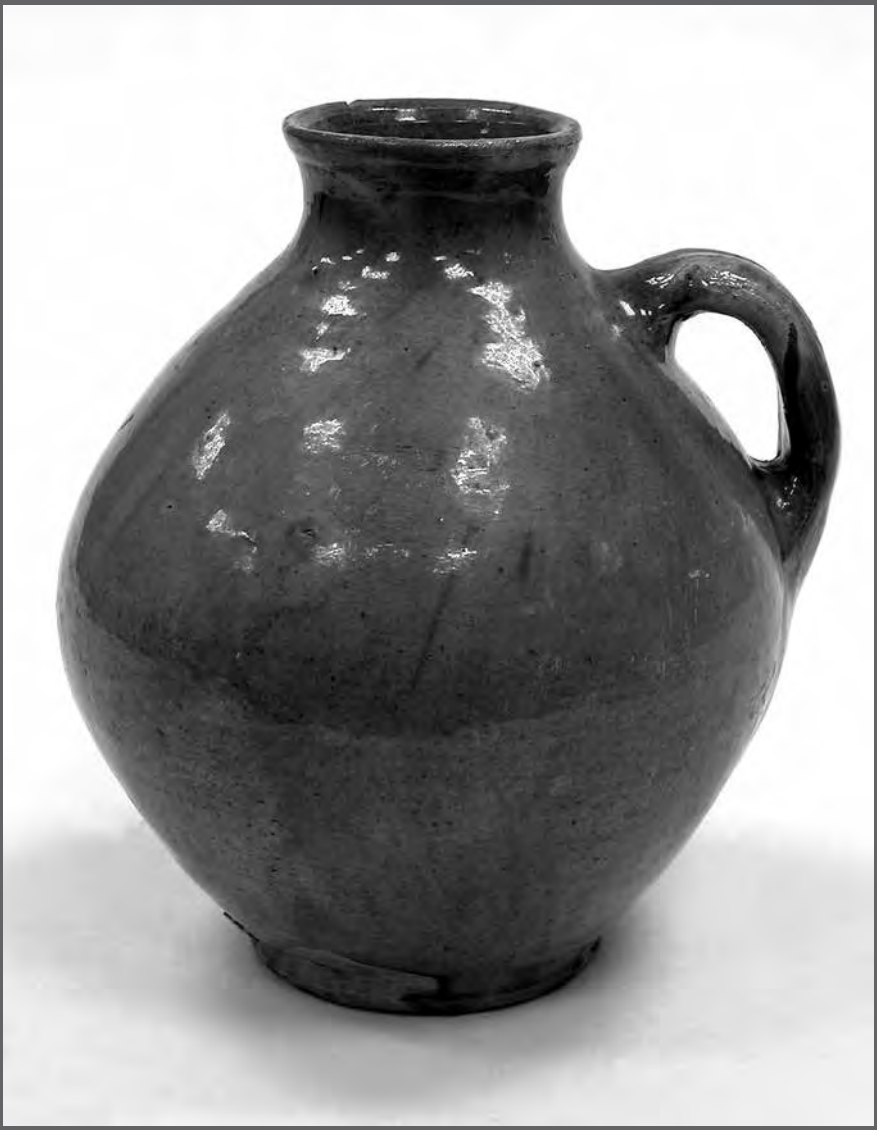

Самсон Лисак. Тиква.
Глина, гончарний круг, ліплення, полива, 21,5х20,5 см. Хижняківка, Полтавщина. 1940-ві роки.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, інв.№МГО кн-7634/к-7021. Фото Олеся Пошивайла

Іван Андрійович Герасименко.
Тиквастий глечик.
Глина, гончарний круг, ліплення, ритування, полива, 26,5х22 см.
Малі Будища, Полтавщина. 1920–1930-ті роки.
Інв.№МГО кн-7428/к-6872

Мусій Шулик. Тиква.
Глина, гончарний круг, ритування, теракота, 25,5х18,5 см.
Малі Будища, Полтавщина. 1930-ті роки.
Інв.№МГО кн-7632/к-7019

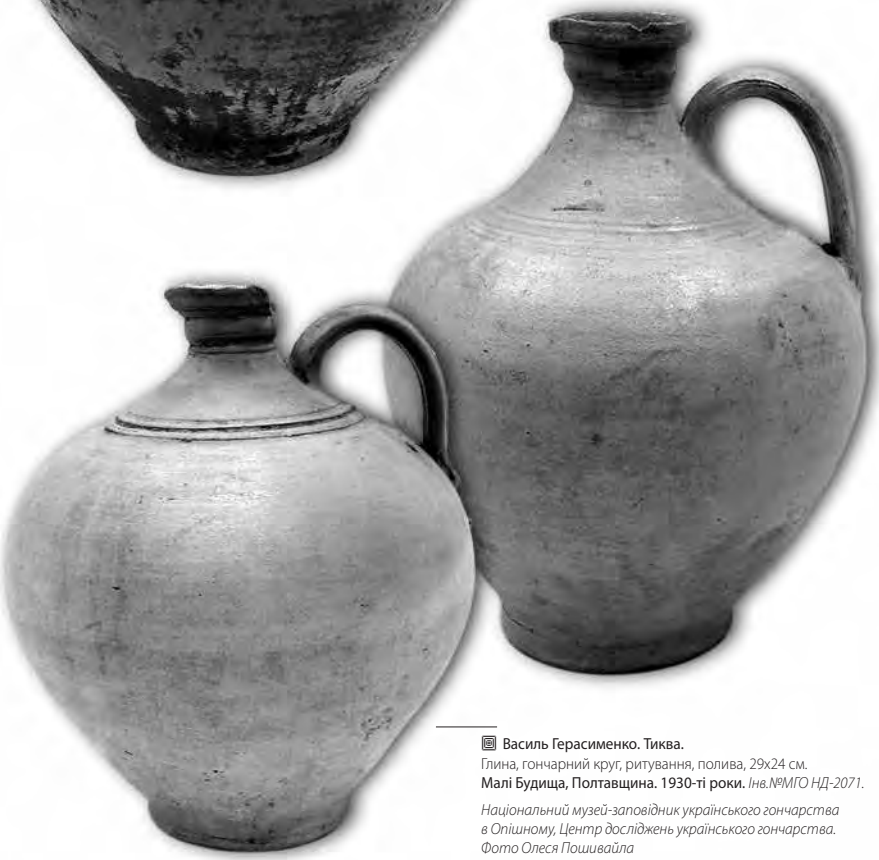

Василь Герасименко. Тиква.
Глина, гончарний круг, ритування, полива, 29х24 см.
Малі Будища, Полтавщина. 1930-ті роки. *Інв.№МГО НД-2071.*

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства. Фото Олеся Пошивайла

Павло Пічка. Глечик.
Глина, гончарний круг, ліплення, ритування, ангоби, мальовка, полива, 19,5х11 см. **Малі Будища, Полтавщина. Перша чверть XX століття.**
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, інв.№МГО нд-2205. Фото Олеся Пошивайла

Кирило Індибера. Покришка.
Глина, гончарний круг, теракота, 4,5х14,5 см. **Малі Будища, Полтавщина. 1930-ті роки.**
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, інв.№МГО нд-2517. Фото Олеся Пошивайла

Автор невідомий. Чашка.
Глина, гончарний круг, ліплення, полива, 8,3х6,5 см.
Малі Будища, Полтавщина. Кінець XIX–початок XX століття.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, інв.№МГО нд-4568. Фото Олеся Пошивайла

Іван Капиніс. Кухоль-пасківничок.
Глина, гончарний круг, ритування, полива, 11х8 см см.
Малі Будища, Полтавщина. 1920-ті роки.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, інв.№МГО нд-2179. Фото Олеся Пошивайла

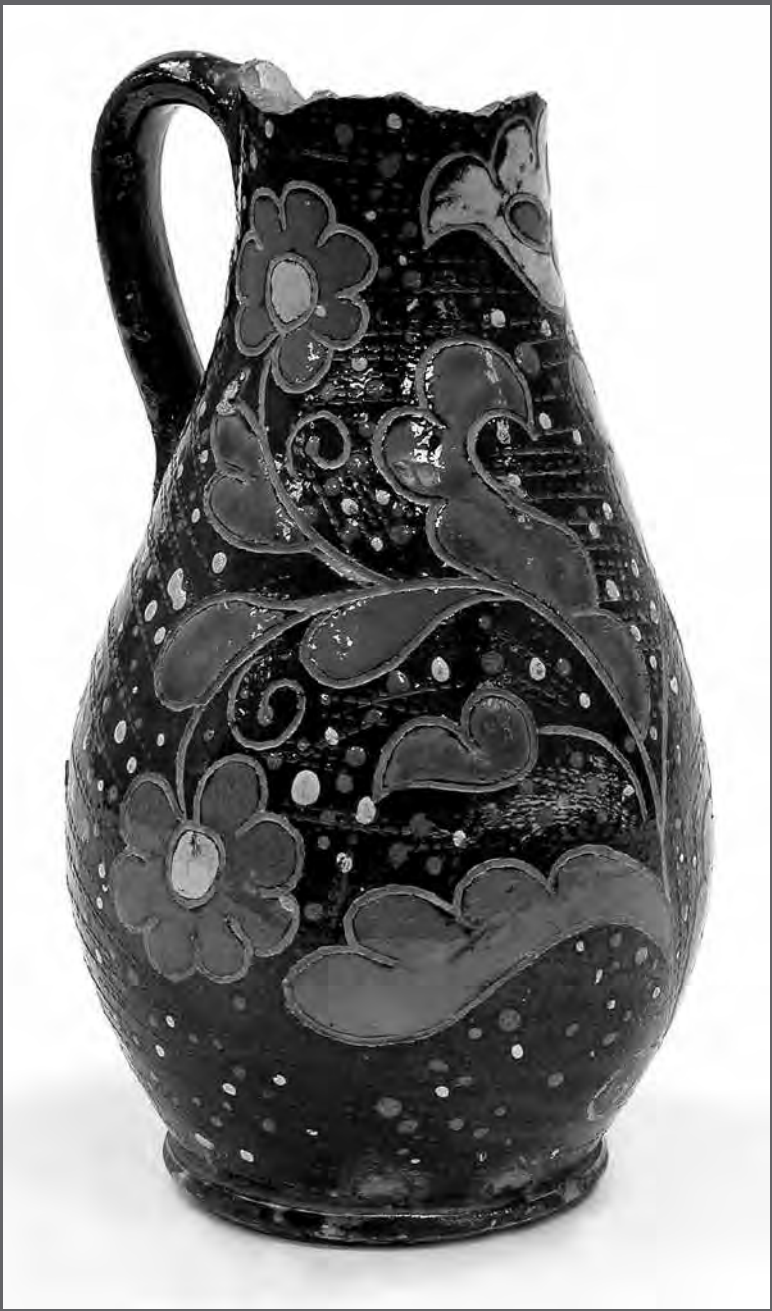

Павло Пічка. Глечик.
Глина, гончарний круг, ліплення, ритування, ангоби, мальовка, полива, 28х13 см. **Малі Будища, Полтавщина. Перша чверть XX століття.**
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, інв.№МГО нд-2207. Фото Олеся Пошивайла

Павло Пічка. Лійки. Глина, гончарний круг, теракота, 7,5x11, 9x12,5 см. **Малі Будища, Полтавщина. Перша чверть XX століття.** *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, інв.№МГО кн-7503/к-6926, нд-2215. Фото Олеся Пошивайла. Публікується вперше*

Павло Пічка. Бродильник. Глина, гончарний круг, полива, 8,5x9 см.
Малі Будища, Полтавщина. Перша чверть XX століття. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, інв.№МГО кн-7495/к-6919. Фото Олеся Пошивайла. Публікується вперше*

Омелян Герасименко. Гусятниця.
Глина, гончарний круг, ангоби, писання, полива, 34х15 см. Малі Будища, Полтавщина. Перша третина XX століття.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, інв.№МГО нд-2152. Фото Олеся Пошивайла

вували для затовкання сала для борщу, розтирання пшона та інших речовин. Великі глибокі миски називали «соусниками», невеликі мілкі — «тарілками», а великі мілкі — «тарелями». Миски часто виставляли в дерев'яних мисниках як окрасу хати.

Широкий діапазон застосування мали «макітри». Деякі гончарі робили їх місткістю до 5-7 відер. У великих макітрах учиняли тісто, зберігали печений хліб, пироги, тримали воду, сирівець, різноманітне збіжжя, засолювали на зиму овочі і фрукти. Для зручного перенесення вони мали з протилежних боків два вушка. Робили також невеликі макітри з одним вушком (1-2 відра), у яких топили сало на смалець, учиняли тісто. У найменших посудинах (2-3 л) розтирали макогоном пшоно, мак, часник тощо.

Місцеві гончарі виготовляли також «ринки», які були різновидом макітер. Особливими ознаками ринок, які відрізняли їх від макітер, були невисокі стінки, іноді трубчаста ручка («тулійка»), пипка на вінцях. Кожний із різновидів ринок мав своє побутове призначення. Ринка з тулійкою мала три ніжки і призначалася для смаження картоплі, приготування сластьонів, вергунів, стоплювання смальцю, збивання масла. Для запікання птиці й поросят застосовували «гусятниці» й «поросятниці» — великі ринки, дещо сплюснуті з боків. «Засмажкою» називали маленькі риночки, в яких готували засмажку. Інші ринки застосовували для стоплювання смальцю, збивання масла. В спеціальні ринки

— «дійнички» — доїли кіз, овець, корів. Для вчинення тіста та тримання води застосовували ринку з високими стінками та завуженим денцем — «репатник».

Для пиття води, молока тощо гончарі виготовляли «чашки» і «кухлі». Вони мали вигляд невеликої посудини циліндричної форми (кухоль), або ж із дещо розширеними знизу доверху стінками (чашка), з вушком. Чашки відрізнялися від кухликів також і тим, що перші мали копитце, а другі — тільки утор. Для пиття міцних напоїв виготовляли «чарочки» — маленькі чашкоподібні посудини на високій ніжці.

Невеликий широкий посуд із вузеньким денцем, носиком і трьома ручками — «носатки» — слугував для розливання олії на базарах та як умивальники. Для тримання молока, сирівцю, води тощо широко використовували різні типи «глечиків» як з вушком, так і без нього. «Тиквасті глечики», які мали перехідну форму від глечика до тикви, призначалися для води, молока та різних напоїв. У досліджуваних осередках гончарства тиквастий глечик для святої води мав ще одну назву — «кушин».

«Тиква», маючи вузеньке горло, була зручною для перенесення води в поле (під час літньої спеки вода в ній довго зберігалася прохолодною), зберігання олії чи міцних напоїв. Для закоркування отвору до вушка або горла на мотузці прив'язувався кукурудзяний качан. Для перенесення води в поле також

Глечик, який виконував функцію відра. Колишня садиба Павла Рокити в гончарному хуторі. Старі Млини, Полтавщина. 02.09.2005. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Фото Олеся Пошивайла. Публікується вперше*

використовували тиквоподібну посудину, сплюснуту з боків — «баклагу». У ній здебільшого тримали воду й часто брали із собою в дорогу. Посудину циліндричної форми, опуклу посередині, з отвором на «пукові» і одним або двома вушками — «барильце» — використовували для тримання води в полі, а вдома в ній зберігали міцні напої (при цьому отвір замазували хлібом або затикали кляпом).

Для заварювання чаю з липового цвіту та інших лікарських трав з другої половини XIX століття широкого вжитку набули різні за розмірами «чайники». Для вирощування квітів або розсади виготовляли «квітники». Вони могли бути як полив'яні, так і теракотові. Для накривання різноманітного посуду гончарі виготовляли «покришки». Для приготування вина використовували різної величини «бродильники». Подібну з ними форму, але без циліндричного «стовпчика» всередині, мали лійки, що застосовували для розливання олії, міцних напоїв тощо. Дьоготь для змазування коліс тримали в маленьких горщиках із відігнутими назовні вінцями — «мазничках». Іноді до них приробляли два вушка, щоб можна було підв'язувати їх до воза.

Для випікання ритуального великоднього хліба (паски) виготовляли тазики або пасківники. Їхні розміри були різними. Так, жителька Малих Будищ Горпина Іванівна Дубинка (1925 р.н.) пригадувала, що її батько «тазки такі робив, що моя мати покійна паску пекла в горні, бо в піч не влазила» [104].

Для зберігання меду, смальцю, варення та різних сипучих продуктів використовували банки — «слоїки», які закривали покришками.

Для відправлення природних потреб, переважно взимку, гончарі виготовляли спеціальні горщики з вушком — «нічники» («сируни»). На межі XIX-XX століть їх покривали зеленою або темно-коричневою поливами.

На весілля виготовляли «куманці» — ритуальні перснеподібні посудини,

Малобудищанський гончар Іван Дацінька з дружиною Ганною. Опішне, Полтавщина. 1987.
Фото Олени Клименко. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№207

Малобудищанський гончар Іван Андрійович Герасименко (праворуч).
Малі Будища, Полтавщина. 1950-ті роки.
Фото Івана Литвиненка.
Приватна збірка Віктора Міщанина (Малі Будища); копія — Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№624.

з отвором посередині тулуба, на високій ніжці, з вушком та носиком. Їх застосовували для тримання та розливання міцних напоїв.

Для розливання горілки чи вина на весіллях також слугував зооморфний посуд у вигляді «баранів» та «левів». У Хижняківці таких баранів робив Яків Павлович Пічка [108].

У Малих Будищах виготовленням зооморфного посуду займалися кілька майстрів. З-поміж них слід окремо згадати Івана Андрійовича Герасименка, (1878-1963), який місцевим жителям більше запам'ятався під прізвиськом «Баранчик», бо робив дуже красивих баранів [110] на замовлення заможного гончаря Адама Миколайовича Герасименка. Адам Герасименко наймав гончарів, а також чумаків, які возили глиняні вироби на південь. Потрапляли туди й барани, зроблені Іваном Герасименком [110].

У досліджуваних осередках місцеві гончарі виготовляли також «куришки» (по-тамтешньому їх називали «кадильницями»). Це були вироби конусоподібної форми, що зовні нагадували одно-, дво- чи трибанну церкву. Вони мали вушко і багато фігурних наскрізних отворів на поверхні. Їх використовували для обкурювання ладаном хати на свята, чи коли був покійник, з метою знищення нечисті в хаті. За їх допомогою також прокурювали діжки в погребах, збіжжя, худобу тощо.

Для будівництва печей та груб місцеві гончарі виготовляли кахлі, цеглу та димарі.

Наприкінці XIX століття серед окремих гончарів Опішного та навколишніх

поселень поширилося відливання в гіпсових формах невеликих жанрових теракотових скульптур. У Малих Будищах цим займався Іван Андрійович Герасименко. За спогадами його родичів та сусідів, він відливав як різних звірів, так і погруддя Тараса Шевченка, Миколи Гоголя та різної величини скульптурки, що відтворювали різноманітні аспекти життя того часу, та героїв літературних творів [154].

У другій половині XIX–першій третині XX століття гончарі продовжували виготовляти дитячу глиняну іграшку. Її можна поділити на п'ять типів: «свистунці», «солов'ї», «барині», «вершники» та «монетка». Свистунці — маленькі скульптурки для видобування звуків, у вигляді тварин і птахів. Соловейко — свистунець у вигляді маленького горщика або глечика. В посудинку наливали воду і вдували через носик повітря, видобуваючи при цьому звуки, подібні до співу солов'я. Монеткою називали мініатюрні копії традиційних форм гончарних виробів. На базарах і ярмарках вони коштували від півкопійки до копійки (за одну монетку). Звідси і їх назва. Їх інколи використовували для здачі покупцеві. Барині — глиняні скульптурки у вигляді жінки в капелюсі з кошиком чи куркою, або дитиною на руках тощо.

Свистунці, як правило, виготовляли діти 10-15 років, хоча робили звичайно їх і самі гончарі та їх дружини. Іноді свистунці ліпили й діти молодшого віку. Дослідник гончарства Полтавщини 1920-х років Яків Риженко зазначав: «Досліджуючи гончарство, ми переконалися, що діти в зрості від 7 років уже беруть участь у виробництві: сіють пісок, ...роблять дитячі цяцьки» [82, с.263]. На думку вченого, дитячі іграшки займали «неостаннє місце» в гончарному виробництві як самого Опішного, так і інших навколишніх гончарних осередків. А те, що їх виготовленням були зайняті переважно діти, сприяло тому, що «виграшки, як ні одна галузь гончарства, схоронили примітивність форм, що подібні до тотожних виробів часів доісторичних. Напрямовані до задоволення дитячих вимог, витворені дитиною, виграшки по-дитячому наївно трактують і закони пропорції, і зміст, і форму» [82, с.271].

© Олесь Пошивайло, 2005

Збут глиняних виробів

Збут випаленої продукції був завершальним етапом у діяльності гончарів. Від вдалої реалізації посуду значною мірою залежав добробут родини гончаря. Частину виробів гончарі продавали своїм односельцям; возили на навколишні базари та на великі ярмарки, як у Полтавщині, так і за її межами; обмінювали в селах і хуторах на різні продукти і збіжжя.

У більшості випадків гончарі намагалися потрапити на великі ярмарки, приурочені до якихось церковних свят, де можна було продати вироби в більшій кількості і, відповідно, отримати більший прибуток. Для перевезення посуду виготовляли «кучу» — віз, обставлений по периметру високим тином. Укладання посуду в кучу потребувало особливого хисту, а тому, як правило, цим займався сам майстер, а допомагала йому вся родина. Посуд вставляли один в один якомога щільніше, щоб той не хитався при перевезенні. При цьому вироби старанно перемощували соломою або сіном. На дно кучі клали найбільший посуд, а менший — під верх. Простір між виробами більших розмірів заповнювали дитячими іграшками, покришками, чашками. Миски складали в кучу «колодами». Зверху кучу вкривали соломою, накривали рядниною і обв'язували мотузками.

У кожній гончарній родині були свої особливості продажу посуду. Часто продавати їздив сам господар. Інколи з гончарем на ярмарки, що тривали досить довго, вирушали діти або дружина, які допомагали торгувати. Часто вироби продавали жінки, а гончарі в цей час працювали вдома за кругом. Зокрема, збутом глиняних виробів займалася дружина малобудищанського гончаря Романа Степановича Пошивайла (1864-1954), Парасковія Максимівна [124]. У родині малобудищанських гончарів Андрія й Данила Геталів продажем посуду займався батько, Іван Андрійович, який возив його двома кіньми. Сам він шевцював, але, окрім цього, допомагав синам палити свинець і склити вироби [117].

Гончарі, які не мали власного коня, наймали «хурщика» — чоловіка зі свого чи сусіднього села, який займався перевезенням посуду своєю кучею. У кожного з майстрів були «свої» хурщики, послугами яких вони переважно користувалися. Так, гончар із Малих Будищ Іван Капиніс «найчастіше наймав для перевезення горшків на ярмарок Купріяна, Сподуна і Ремеза. Усі вони були будяни — «закалені хурщики» [122]. Інший малобудищанський майстер — Яків Дацінька — наймав Михайла Радченка з Опішного, Івана Федошу і Данила Білоножка з Малих Будищ та Пічку з Липівець (таку назву має один із кутків Опішного, що межує з Малими Будищами) [119].

Іноді гончарі, щоб перевезти на ярмарок значну кількість виробів, маючи власного коня, наймали ще й хурщика. Так, зокрема, поступав хижняківський гончар Яків Пічка. Як пригадував його племінник, знаменитий опішненський

гончар Іван Білик, «у дядька коняка була. Так ото ми коняку, було, нагрузим, а потом наймали уп'єть підводу. На Будищечках Мокляк такий був. Нема вже його. Найняли — добрий кінь. У дядька, правда, була кобилка, така слабенька. А в того — добрий конина був! Здорові кучі нагружали. Ну, хто ж поїде продавати? Пилип (*син Якова Пічки* — В.М.) поїде своєю кобилкою. А тьотя і я — з Мокляком. А дядя зостанеться дома з дітьми: гончарюватиме і хазяйнуватиме» [67, с.109-110; 108].

Після укладання кучі, гончар вирушав на ярмарок, наперед спланувавши місця зупинок для перепочинку. «Тоді, значить, доїжджаємо осюди до Перерубa (*на півдороги до Полтави*. — В.М.). І я сиджу там, рептюх звався за кучею. Така вже величенька була, бо вже батько брав, щоб я з кучі покришки подавала та все таке. На Перерубі робимо стоянку. Там був заїжджий двір, колодязь. І ми відпочинемо, і коні. Найдобріша була каша, зварена в казані. Ох, і добра каша! От відпочили, а тоді й далі їдемо. І вдень, і вночі, щоб на ярмарок успіти», — згадувала дочка малобудищанського гончаря Івана Капиніса, Горпина Дубинка [61, с.17; 104].

Прибувши на ярмарок, гончарі займали певне місце в гончарному ряду, від якого багато в чому залежав результат усього торгу. Кожний із майстрів намагався розташуватися якомога ближче до початку гончарного ряду, оскільки покупці могли скупитися, не дійшовши до крайніх торговців. Вибравши місце, гончарі викладали посуд прямо на землю. Самі ж сиділи позаду своїх виробів. Іноді для тривалого перебування робили курінь, укритий очеретом чи соломою.

Кожний гончар усіляко вихваляв свої вироби, намагаючись привернути увагу покупців. Дехто з них перевертав горщики догори дном і привселюдно демонстрував їх міцність, стаючи на дно. Гончар із Малих Будищ Мусій Шулик при цьому виспівував, пританцьовуючи: «Ні тиковки, ні глечика, сама чиста рядова. Сам роблю, сам палю, хороші вдаються. Ні дровини, ні хмизини, самі й поварюються, теплисті. Єй, молодиці! Ідіть купуйте!» [106]. Цей гончар майстерністю продавати посуд уславився далеко за межами Малих Будищ. Відомий український письменник Олексій Дмитренко у своїй повісті «Опішня» присвятив Мусію Шулику не одну сторінку свого твору [30, с.65-67]. Слід зазначити, що автор помилково приписував Мусія Шулика до опішненських майстрів, що до певної міри є звичним явищем, адже ще від кінця XIX століття гончарні осередки — Попівка, Малі Будища, Міські Млини, Зайцеві хутори, Шкідинівка та інші — дослідники часто подавали як один опішненський гончарний мегаполіс. Мусій Шулик народився в Зайцевих хуторах, а після одруження жив і гончарював у Малих Будищах [157].

Веселили людей під час торгівлі не тільки гончарі, а й хурщики: «Як нап'ється, було, який кучер, то таке виробляє (пританцьовує та виспівує), що люди не стільки до горшків зберуться, як до нього» [122].

Кожний ярмарок, залежно від його популярності, збирав різну кількість гончарів. Так, у першій чверті XX століття «у Сорочинцях бувало по 120 куч горшків» [157]. За свідченням Віктора Василенка, в останній чверті XIX

Малобудищанський гончар Микола Шулик. 1940-ві роки. *Місце зйомки та автор фото невідомі. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№575*

століття в Полтавській губернії предмети кустарного виробництва мали свої традиційні ярмарки. У м.Миргород — Вознесенський; Лубнах — Троїцький; Кременчуці — Іванівський (24 червня) та Семенівський (1 вересня); Єреміївці Золотоніського повіту — Петропавлівський (28 червня); Рашівці Гадяцького повіту — Семенівський (1 вересня); Полтаві — Воздвиженський (14 вересня); Зінькові — Покрівський (10 жовтня); Опішному і Прилуках — Дмитрієвський (24 жовтня) [24, с.31].

Часто гончарі гуртувалися, щоб їхати не по одному на ярмарок, оскільки в дорозі траплялися різні неприємності: «Ще був отут по-сусідськи гончар, Шкряба на нього казали. То він поїхав. Кучу горшків продав, а тоді його бандити зарізали. Гроші забрали і привезли його назад у кучі мертвого. Ото й таке ще було. Їдуть на ярмарок, бояться. Перестрівала якась банда. Ну, яка там і банда. Старці, можна сказати. Хто чим занімався» [122].

Якщо в дорозі гончарів заставала ніч, вони «просилися ночувати до дядьків» [157]. «Як хто пустить, то такі довольні» [113]. Взимку гончарі особливо турбувалися про коня, який був суттєвою допомогою в промислі: «Батько, коли їздив зимою, то просився ночувати до тих людей, де є хлів, щоб коня сховать. Він коня беріг дужче, чим себе» [150].

Окрім продажу виробів за гроші, гончарі обмінювали їх у віддалених селах і хуторах на різне збіжжя. Посуд, у такому випадку, ставав своєрідною одиницею виміру: в нього насипали зерно чи борошно — скільки влізе, що й

Хижняківський гончар Василь Дацінька, дружина Ольга (сидить праворуч), дочка Анастасія (стоїть праворуч), дочка Пелагея (стоїть ліворуч). Хижняківка, Полтавщина. Кінець 1940-х років. *Автор фото невідомий. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№572*

було платою гончареві за його працю. «Відсипали» 1-3 рази, залежно від того, хто як домовиться. Як правило, за простий горщик брали стільки збіжжя, скільки в нього поміщалося, а за полив'яний — у два-три рази більше. Малобудищанський гончар Микола Шулик згадував: «Було, як в'їжджаємо в село, то кричимо: «Горшки! Горшки!». Коли добрячий горщик чи макітра, то й по 2-3 рази одсипали» [104]. Мисковому гончарю з Малих Будищ Омельку Герасименку за одну миску давали 1 або 2 миски зерна [113]. Посуд міняли не лише на збіжжя (пшеницю, жито, кукурудзу) та борошно, а й на різноманітні овочі та фрукти. Повертаючись із хуторів, «було, везуть повну кучу всього. Повна кімната хліба наміняного була. Дівчата робили свистунці. Так ото як повезуть горшки, то наміняють крашанок за свистунці» [105].

Гончарі, які не мали свого коня, наймали хурщика не лише для поїздки на ярмарок, а й для того, щоб виміняти продукти харчування. Дружина хижняківського гончаря Василя Дацінки, Ольга Опанасівна Дацінька, пригадувала: «Отам у одного глинського був кінь такий, що він ним возив горшки.

Малобудищанський гончар Лука Чуприна (праворуч) із сином Іваном. Фотомонтаж 1950-х років із фотографій 1950-х років. *Місця зйомок та автори фото невідомі. Приватна збірка Івана Чуприни (Полтава). Публікується вперше*

Так ото, ми договоримося, поїдем, що виміняєм — поділимося. Осюди десь за Опішне хутори були, а тоді за Котельву. Міняли, що попадеться: і пшеницю, і кукурудзу, і борошно. В горшки одсипали. З ким як домовишся» [120].

Гончарівна малобудищанського майстра Михайла Свища — Одарка — була родом із Опішного, де ще в дитинстві навчилася в гончарів Довгоколінків, які жили на кутку Гончарівка, ліпити красиві півники, баранці, курочки, різноманітні скульптурки, барині. У заміжжі продовжувала виготовляти іграшку. У тяжкі 1940-ві роки глиняна іграшка багато в чому сприяла виживанню сім'ї, яка після загибелі чоловіка на фронті залишилася без годувальника. Наробивши іграшок, випаливши їх у горнах інших малобудищанських гончарів, родина ходила міняти їх разом з посудом, узятим у гончарів-односельців [143].

Від кінця XIX століття, у зв'язку зі збільшенням кількості гончарів, загостренням конкуренції між ними та ускладненням збуту, все більше гончарів віддавали свої вироби оптом приїжджим скупникам або ж односельцям-горшковозам зі свого чи із сусідніх сіл. У Малих Будищах горшковозами в різні роки були Іван Дубинка, Марко Фесик, Петро Цяцька та його син Іван [125; 127; 146]. Також у малобудищанських гончарів забирали вироби скупники із сусіднього села Попівка — Федір Бордун та Сергій Рибка [115; 143]. У Лазьках горшковозом був Северин Ясько [121]. Ця традиція зберігалася до початку 1940-х років: «Були й такі люди, що в колгосп не вступали, та коні мали. То оце він договориться з гончарем, що, як наробиш горен, то я заберу в тебе. Купували і везли десь далі продавати» [120].

За різних обставин горшковозами ставали й колишні гончарі, наприклад,

Гончарні вироби, віднайдені на колишньому подвір'ї хижняківського гончаря Василя Ємця. Хижняківка, Полтавщина. 04.05.2005

Глиняні вироби на колишньому подвір'ї старомлинського гончаря Михайла Голенка. Старі Млини, Полтавщина. 02.09.2005.

Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

у Малих Будищах — Степан Свищ, у Хижняківці — Михайло Федоша і Опанас Ємець [104; 123; 152]. У Глинському горшковозами були Семен Гахович і Кирило Заліський. Від інших горшковозів їх відрізняло те, що вони обмінювали посуд у хуторах і селах. Кирило Заліський був хліборобом, але землі мав небагато і тому жив у скруті. Щоб вижити, купив коня, зробив кучу, якою возив посуд глинських та хижняківських гончарів «на низи» — по хуторах за Деревками та Рублівкою. Іноді, заодно з посудом, міняв ще й груші-лісовки [139].

Своїм односельцям гончарі продавали вироби дешевше, аніж заїжджим скупникам, які прибували навіть з інших губерній. Місцеві жителі називали їх «гарбачанами» — від великого воза (гарби), на яких вони приїздили. Так, у лазьківського гончаря-мисочника Кирила Омельченка вироби забирали скупники аж із Московщини [114].

Збутом гончарних виробів займалися також і чумаки. Вони закуповували вироби сотнями або горнами і везли їх на Південь. Розпродавши товар, назад привозили рибу й сіль, з яких дещо залишали собі, а решту здавали в лавки євреям Опішного. У сусідньому з Малими Будищами селі Заїченцях, яке на той час було волосним центром, у другій половині XIX століття чумакував Петро Мороховець, який брав посуд і в заможного гончаря з Малих Будищ Адама Герасименка, на якого працювали наймані гончарі [52, с.295; 110].

Під час оптового продажу глиняного посуду традиційною одиницею його лічби була гончарська сотня. Гончарі Полтавської губернії застосовували два типи сотні: рядову сотню, або сотню без укладу, і сотню кругову, або сотню з укладом. Перша була відома місцевим гончарям ще до появи скупників і оптової торгівлі й означала сто штук гончарних виробів. Наприкінці XIX–на початку XX століття її застосовували для роздрібного продажу гончарних виробів. Другу застосовували під час оптового продажу глиняних виробів і означала вона більше ста штук гончарних виробів. За домовленістю між гончарем і скупником рядову сотню однакових за величиною виробів не продавали. Її складали так,

Таблиця 3.

Збут гончарних виробів на початку 1890-х років

[31, додаток 1, с.VII, XIII, XIX]

Гончарний осередок	Гончарська спеціалізація	Спосіб збуту		
		Самостійно	Скупникам	По-різному
Глинське	Горщечники	8	11	8
Лазьки	Горщечники	2	-	1
	Мисочники	2	-	1
	Посудники	1	-	1
Малі Будища	Горщечники	10	-	6
	Мисочники	2	1	1
	Посудники	8	1	1

Таблиця 4.
Збут гончарних виробів у 1900-му році
[38, додаток А, с.17, 19, 21]

Гончарний осередок	Спосіб збуту		
	Самостійно	Скупникам	По-різному
Глинське	21	3	6
Лазьки	1	-	7
Малі Будища	25	-	7

щоб до неї входив посуд різної місткості, а іноді — різних видів і в неоднаковій кількості. Наприклад, у сусідньому з Лазьками і Глинським селі Більськ рядова сотня мала такий склад: золінників — 15 шт.; стовбунів — 15 шт.; підворотнів — 20 шт.; порожняків — 10 шт.; мисок — 10 шт.; покришок — 10 шт. Усього: 100 шт. [77, с.140].

З ускладненням збуту гончарних виробів у XIX столітті і з посиленням конкуренції між гончарями, окремі з них, з метою заохочення скупників, почали додавати до рядової сотні по кілька штук посуду безкоштовно, або за нижчою ціною. З часом ця надбавка зростала і отримала назву «уклад», а сотня стала називатися «сотня з укладом». У 1880-х роках у Опішному Віктор Василенко зафіксував таку сотню: «...Без полива мусить бути — 10 «золінників», 25 «підворотня», 20 «мисок» з «покришками» та 45 «плоскуна»; кожний горщик повинен бути з укладом, тобто з горщиками менших розмірів, які називаються «стовбуни», «горщя» і «махітка» [24, с.37].

Наприкінці XIX століття кожний гончарний осередок мав певні місця переважаючого збуту глиняних виробів. Так, горщечники с.Глинське продавали свої вироби у м.Полтава (1 гончар); слободі Котельва Харківської губернії (1); с.Єрковці (1) та містечку Китайгород Кобеляцького повіту (1); містечку Царичанка Кобеляцького повіту (1) [31, додаток 3, с.IV]. Гончарі с.Лазьки: горщечники торгували в х.Булачівка (1) і м.Зіньків (1); мисочники у м.Зіньків (1); посудники в с.Більськ (1) і в м.Зіньків (1) [31, додаток 3, с.IV]. Місцями продажу глиняних виробів гончарів с.Малі Будища були: горщечників — м.Зіньків (7), м.Полтава (3), містечко Решетилівка Полтавського повіту (2), містечко Остап'є Хорольського повіту (2), с.Яновщина Полтавського повіту (2), м.Кобеляки (1); мисочників — містечко Царичанка Кобеляцького повіту (1), м.Гадяч (1), м.Зіньків (1); посудників — м.Кобеляки (3), м.Полтава (2), м.Гадяч (2), м.Зіньків (1), містечка Санжари Старі і Нові Полтавського і Кобеляцького повітів (1), містечко Решетилівка Полтавського повіту (1) [31, додаток 3, с.IV].

Розподіл гончарних господарств Глинського, Лазьків і Малих Будищ за способами збуту готової продукції наприкінці XIX століття видно із поданих нижче таблиць.

У першій третині XX століття, внаслідок зростання конкуренції, спостерігалося розширення географії місць продажу. Так, хижняківський гончар Яків Пічка в 1920-х роках возив продавати свої вироби аж у Катеринослав [108]. При цьому потрібно зазначити, що такі далекі поїздки на ярмарки могли дозволити собі лише заможні гончарі за умови, що вони виготовляли якісний, красивий, конкурентноспроможний посуд. Починаючи з 1930-х років, і особливо в другій половині 1940-х–першій половині 1950-х років, коли місцеве гончарне виробництво занепадало, відбувався зворотній процес щодо ринків збуту: вони обмежувалися місцевими базарами та навколишніми селами й хуторами. Причиною цього було значне скорочення обсягів виробництва посуду внаслідок заборони з боку влади, поширення фаянсового та металевого посуду, зникнення багатьох ярмарків, відсутності тяглової сили в гончарських господарствах. Якщо до 1930-х років основним засобом перевезення глиняних виробів був кінь (свій або ж найнятий), то в наступні роки існування гончарства в досліджуваних осередках речі на продаж носили в клунку за плечима, влітку возили тачкою, а взимку — санками. Як виняток, деякі з майстрів (Іван Дацінька, Степан Зубань, Лука Чуприна) у 1950-х–на початку 1960-х років наймали автомашину, щоб вивезти вироби на базар у Зіньків чи в Полтаву. Члени гончарських родин із Хижняківки, везучи тачкою посуд на продаж у Котельву, переходили річку Ворскла вбрід коло села Млинки. Інколи доводилося вдаватися й до послуг місцевих човнярів [104].

Серед основних зафіксованих мною місць збуту виробів глинськими гончарями, окрім самого Глинського, — навколишні поселення: Більськ, Буди, Велика Рублівка, В'язове, Грунь, Деревки, Колонтаїв, Котельва, Кочубеївка, Куземин, Скороходове, Филенкове. Тобто, чітко прослідковуються два напрямки, за якими відбувався продаж виробів: це сусідні села на північ від Глинського та на схід, у лівобережній частині Поворскля — колишні прикордонні райони Слобідської України, з якими жителі Глинського здавна підтримували торговельні та інші економічні зв'язки. Зокрема, гончарі слободи Котельва купували глину в правобережних селах Поворскля — у Лазьках та Глинському. Зазначені напрямки реалізації продукції були характерними і для старомлинських та хижняківських гончарів. Окрім вищеперелічених населених пунктів, також були села й хутори в бік Полтави та Санжар, Великих Сорочинців та Зінькова.

Основний напрямок збуту виробів малобудищанських гончарів, зафіксований польовими дослідженнями, дещо відрізнявся від тих, що були прикметні для майстрів Глинського, Старих Млинів, Хижняківки. Хоча вони торгували посудом у Котельві і в Куземині, та, проте, переважно їхали в поселення, розташовані на південь від Малих Будищ, де були відсутні гончарні осередки й існувала потреба у глиняних виробах. «...Їдуть оце на ярмарок. Ну, наприклад, у Нехворощу чи Сагайдак, чи Сорочинці, чи Яреськи... Все ото кучами. Там люди жили заможно, нуждалися таким усим на світі», — згадували про це гончарівни [122]. Гончарі Малих Будищ продавали свої вироби в Батьках, Балясному, Білій Церкві, Більську, Великих Сорочинцях, Гадячі, Галійці,

Груні, Деревках, Диканьці, Зайцях, Зінькові, Кобеляках, Ковалівці, Котельві, Куземині, Лютенських Будищах, Лютеньці, Миргороді, Мисиках, Михайлівці, Надежді, Нехворощі, Опішному, Пасковому, Полтаві, Решетилівці, Сагайдаку, Санжарах, Шишаках, Яреськах, та інших.

Наприкінці XIX століття для розвезення гончарного посуду гончарі Глинського, Лазьків, Малих Будищ використовували своїх коней чи волів, наймали підводу або ж поступали по-різному. Їх розподіл за цим принципом подано в таблиці 5.

Таблиця 5.

Способи транспортування гончарних виробів у першій половині 1890-х років

[31, додаток 1, с.VII, XIII, XIX]

Гончарний осередок	Гончарська спеціалізація	Спосіб транспортування		
		Своїми кіньми чи волами	Наймали підводу	По-різному
Глинське	Горщечники	6	2	8
Лазьки	Горщечники Мисочники Посудники	2 3 1	- - -	- - 1
Малі Будища	Горщечники Мисочники Посудники	2 1 2	9 - 6	3 - 1

Для гончарів досліджуваних осередків у першій третині XX століття переважаючими способами збуту глиняних виробів були такі: продаж виробів удома своїм односельцям; продаж або обмін жителям віддалених поселень, куди возили власним або найнятим гужовим транспортом; здавання посуду місцевим та чужим перекупникам.

ончарське подвір'я досліджуваного регіону мало чим відрізнялося від традиційних селянських дворищ. Ознакою того, що там жив гончар, було лише горно та купи накопаної глини посеред двору. Небагато збереглося й описів гончарських обійсть. Так, маємо унікальне свідчення керамолога Івана

Домашній побут гончарів

Подвір'я і житло

Зарецького про побачене ним у 1893 році в с.Глинське: «У одного гончаря є в дворі тільки кривобока хата та старий хлівець, і від дверей хати подвір'я сажнів вісім; в кінці двору, під сусіднім тином, знаходиться горно; сусіднє дворище було сирітське і порожнє, але недавно хтось купив його і збудував хату, в якій ще ніхто не жив, а вона уже покривилася, і такої висоти, що солом'яний дах знаходиться над самим тином, під яким стоїть горно і тому з часу побудови цієї жалюгідної хати в горні стало небезпечним і неможливим випалювати посуд; перенести хату володар її не хоче, перенести горно нікуди. І ось бідний гончар близько року вже не випалює в своєму горні; в чужий же проситися важко, тому що тут горни не в кожного гончаря є, а інколи до одного горна є п'ять господарів» [31, с.122]. На той час 10 глинських гончарів (із 27) не мали власного горна [31, додаток 1, с.VII].

Місце для горна вибирали подалі від житлових і господарських будівель, щоб убезпечити їх від можливої пожежі та з інших міркувань. Як зазначав Михайло Русов, «самий горен звичайно будується поза хатою на отвертому місці, бо дим з горна шкодить деревам, через що він і стоїть з заднього боку хати у початку огорода...» [85, с.56].

Як і дворище, житло гончарів конструктивно нічим не відрізнялося від будинків, характерних для сільського населення. Священик Іоанн Михайлець залишив опис типових хат найбідніших малобудищанських гончарів 80-х років XIX століття: «Внутрішній вигляд хат горщечників вельми непривабливий: у них завжди повітря гниле й задушливе, стіни хат всюди вогкі й напіврозвалені, маленькі темні вікна, вічно облиті краплями води від постійної вогкості. Посеред хати на підлозі постійно лежить купа глини в сирому вигляді, нерідко полита водою. Сам же господар-трудівник завжди сидить за кругом, весь вимазаний в глину, блідий і змарнілий...» [45, с.485].

Для жителів досліджуваних гончарних центрів у XIX столітті найбільш давнім типом житла була однокамерна хата-мазанка з плетеною або очеретяною хижею. Більш заможні господарі мали теж однокамерні, але вже рублені «будівлі», а замість хижі облаштовували комору. Житло найбагатших мешканців, які становили незначну частину поселян, складалося з двох хат через сіни («хата на дві половини») [73, с.22].

Інтер'єр хати гончаря, окрім характерних для всіх жител досліджуваного району ознак, мав і особливі, що визначалися професійним заняттям її госпо-

Колишня хата гончарної родини Голенків. Старі Млини, Полтавщина. 01.09.2005

Колишня хата хижняківського гончаря Василя Даціньки. Хижняківка, Полтавщина. 04.05.2005.

Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

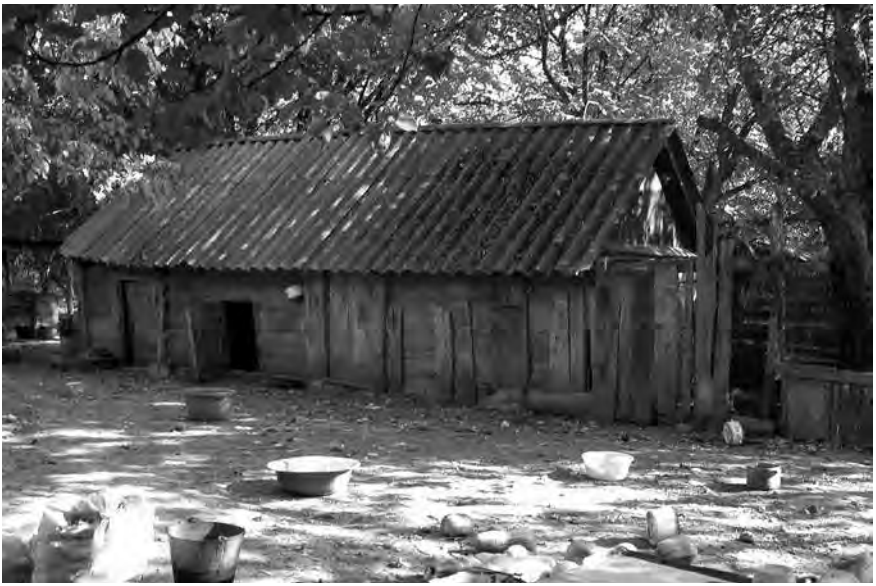

Хлів на колишньому подвір'ї малобудищанського гончаря Павла Пічки. Малі Будища, Полтавщина. 29.09.2005

Колишня хата малобудищанського гончаря Павла Пічки (вигляд із тильного боку). Малі Будища, Полтавщина. 29.09.2005.

Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

Віконниці на колишній хаті малобудищанського гончаря Павла Пічки (вигляд із тильного боку). Малі Будища, Полтавщина. 29.09.2005

Залишки хати лазьківського гончаря Панаса Явдака. Лазьки, Полтавщина. 07.09.2005

У сінях колишньої хати малобудищанського гончаря Павла Пічки. Малі Будища, Полтавщина. 29.09.2005.

Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

Занедбаний колодязь біля колишньої садиби хижняківського гончаря Василя Ємця.
Хижняківка, Полтавщина. 04.05.2005

Стіни хліву, зроблені із саману.
(колишнє подвір'я родини Ткаченків у гончарному хуторі).
Старі Млини, Полтавщина.
02.09.2005

Конструкція стіни хліву в гончарному хуторі (колишнє подвір'я родини Ткаченків). Старі Млини, Полтавщина. 02.09.2005.

Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

Колишня хата хижняківського гончаря Василя Ємця

У колишній гончарні хижняківського гончаря Василя Ємця

Залишки огорожі на колишній садибі хижняківського гончаря Василя Ємця. Хижняківка, Полтавщина. 04.05.2005.

Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

Будинок, в якому колись мешкав малобудищанський гончар Павло Іванович Пічка.
Стоять медсестри ФАПу (праворуч — Галина Гах) і на піддашках сидить онук Павла Пічки — Дмитро Пічка.
Малі Будища, Полтавщина. 1960-ті роки. *Фото Ольги Личагіної. Приватна збірка Ольги Личагіної (Дніпродзержинськ)*

Хата глинського гончаря Тимофія Піщаленка. Глинське, Полтавщина. 1960-ті роки. *Автор фото невідомий. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№790. Публікується вперше*

Колишня хата хижняківського гончаря Василя Даціньки (фрагмент). Хижняківка, Полтавщина. 04.05.2005.
Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше

даря. Михайло Русов влучно сказав про це так: «Тілько коли увійдеш в кімнату, то зразу побачиш, що втрапив у гості до гончаря» [85, с.56]. До особливостей гончарського житла слід віднести, насамперед, наявність «грубки» — спеціально влаштованої ями під полом або під лавою, в якій зберігали напівоброблену чи повністю підготовлену до роботи глину. Її викопували в долівці і обкладали дошками чи цеглою.

Взимку гончарі безпосередньо в хаті розмочували, перебирали і збивали в кулі глину. Для цього посеред кімнати стояв дерев'яний поміст, на якому й набивали кобилу. При основі варистої печі влаштовували невеличку пічку для перепалювання свинцю. Гончарний круг, як правило, розміщувався між полом і причілковим вікном. Попід стелею монтували спеціальні дошки «п'ятра», інколи в два поверхи, на яких сушили сформовані вироби.

Постійним супутником гончарського життя була вогкість помешкань, яка особливо дошкуляла в зимовий період року, коли практично все виробництво переносили до хати. За спостереженням Івана Зарецького, «...від виробів, що сохнуть, і від випаровувань сирої глини розвивається страшенна вогкість, атмосфера насичується аміачною парою; зі стін тече гнила вода, а зі стелі вона падає краплями на підлогу, на якій утворюється шар бруду; печі зовсім розкисають і розвалюються, причому під час топлення від них сильно димить; вікна ніколи не розмерзаються всю зиму, від чого і без того темне приміщення стає ще темнішим. Завдяки такій вогкості не тільки плетені хати, а й рублені швидко підгнивають, стіни викривляються, дають наскрізні тріщини, які доповнюють принади зимового гончарського життя» [31, с.119-120].

Наприкінці XIX століття найбільш заможні майстри, дбаючи про здоров'я родин, почали робити окремі від житлового приміщення майстерні («гончарні»), куди переносили все власне гончарне виробництво. Гончарі, які мали хату на кілька кімнат, інколи одну з них відводили для виробів. Іноді для роботи пристосовували старі нежитлові хати. Дочка малобудищанського гончаря Никифора Барабаша (1878-1933) Якилина Барабаш пригадувала: «У батька була пристроєна до хати гончарня, в якій він гончарював. Були гончарні і в Пошивайла Романа, і в Пошивайла Олександра. Гончарнями були «земляні» хати» [105]. Такі гончарні будували із щільнозбитої суміші глини й порізаної соломи («саман»).

Зважаючи на особливості гончарного виробництва, досить складно було підтримувати порядок у помешканнях гончарів. Іван Зарецький, порівнюючи умови проживання гончарів у різних осередках, найохайнішими вважав майстрів Опішного, Міських Млинів і Попівки [31, с.121]. Натомість, у Лазьках і Більську, «...як вироби абиякі, так і люди з їх житлами не являють особливої привабливості», хоча в «Більську, проте, хати непогані й охайніше утримуються, аніж у Лазьках» [31, с.122]. У Глинському «хати і подвір'я ... занедбані й брудні», а в Малих Будищах «уже не зустрічається такий порядок і чистота, як у названих місцях (*у Опішному.* — В.М.), так само, як і та ввічливість самих гончарів» [31, с.122].

Домашнє господарство

Для більшості гончарських господарств досліджуваного району виробництво глиняних виробів було єдиним засобом до існування, оскільки з мізерних ділянок присадибної землі, які вони мали, неможливо було прогодувати родину. Водночас чимало жителів гончарних поселень поєднували гончарство із землеробством: улітку більше уваги приділяли хліборобству, і тільки взимку гончарювали. Інші для обробітку землі використовували найману працю або ж здавали свої наділи в оренду. Дехто з майстрів, не маючи власної орної землі, брав її в оренду. Відомості про наявність землі та її площі у гончарських господарствах Глинського, Лазьків, Малих Будищ на початку 1890-х років подано в таблиці 6 [31, додаток 1, с.III, IV, X, XV, XVI]. Про розподіл гончарських господарств Глинського, Лазьків та Малих Будищ за розмірами засіву станом на 1893 рік свідчать дані таблиці 7 [31, додаток 1, с.IV, X, XVI].

Майже в кожному з осередків, розташованих побіля Опішного, були гончарі, які мали у власності по кілька десятин землі. Так, у Старих Млинах Кирило Маслій мав майже 3 десятини [76, с.124]. Пилип Явдак із Лазьків володів 8 десятинами землі [80, с.407]. У Малих Будищах найзаможнішими були Павло Пічка і Адам Герасименко. Це про них Іван Зарецький писав, що вони «живуть виключно від гончарства, але не тому, що майже всі вони безземельні, а, ймовірно, з огляду на віковічні перекази й звичаї, оскільки тут є гончарі, які мають орної землі: один — 11 десятин, а другий — 5 дес., і, окрім цього, вони ще мають ліси і луки, і взагалі матеріально гарно забезпечені, а проте вони гончарство не тільки не залишають, але й намагаються привчити до цього й своїх синів» [31, с.105]. Ще один гончар із Малих Будищ — Петро Свищ — мав, окрім землі, велику пасіку (понад півсотні вуликів), яка давала йому чималі прибутки [153]. Про землеволодіння гончарів Глинського, Лазьків, Малих Будищ на межі XIX-XX століть свідчать дані таблиці 8 [38, додаток А, с.16-21].

Аналіз показує, що за сім років, з 1893 до 1900, у Глинському, Лазьках і Малих Будищах збільшилася кількість гончарських господарств, які мали орну землю. Якщо в 1893 році таких господарств було 18,5%-37,5%, то у 1900 році їх стало вже 96,7%-100%. Причиною цього було близьке розташування даних осередків до Опішного — головного центру гончарного виробництва. Тамтешнім гончарям було важко конкурувати з опішненськими й збувати свої вироби. Крім того, збільшення виробництва фабричного посуду також призводило до ускладнення збуту гончарської продукції. Все це зменшувало доходи гончарів і їх родин. Тому, щоб компенсувати зменшення доходів, гончарі купували землю, яку, переважно, здавали в оренду. Водночас слід зазначити, що у зв'язку зі

Таблиця 6.

Забезпечення гончарських господарств землею станом на 1893 рік

Гончарська спеціалізація та назва осередку	Кількість господарств	Загальна площа землі в усіх господарствах (десятин)	Кількість господарств, які мають тільки садиби	Кількість господарств, які мають орну землю	Площа орної землі					Кількість господарств-орендарів	Площа орендованої землі (десятин)	Кількість господарств, які здають землю в оренду
					Менше 1 десятини	1 і менше 2-х десятин	2 і менше 3-х десятин	3 і менше 6-ти десятин	9 і менше 15 десятин			
Горщечники												
Глинське	27	9	22	5	-	4	-	1	-	1	1	-
Лазьки	3	1	2	1	-	1	-	-	-	-	-	-
Малі Будища	24	11	18	6	2	2	-	2	-	-	-	2
Мисочники												
Лазьки	3	4	2	1	-	-	-	1	-	2	4	-
Малі Будища	4	3	1	3	1	2	-	-	-	-	-	1
Посудники												
Лазьки	2	3	1	1	-	-	-	1	-	-	-	-
Малі Будища	10	18	6	4	1	1	-	1	1	-	-	-

Таблиця 7.

Розподіл гончарських господарств за розмірами засіву станом на 1893 рік

Гончарська спеціалізація та назва осередку	Кількість господарств	Не мали засіву	Площа орної землі					Загальна площа засіву (десятин)
			Менше 1 десятини	Від 1 до 2 десятин	Від 2 до 3 десятин	Від 3 до 6 десятин	Від 6 до 9 десятин	
Горщечники								
Глинське	27	9	-	4	-	1	-	-
Лазьки	3	1	-	1	-	-	-	-
Малі Будища	24	11	2	2	-	2	-	2
Мисочники								
Лазьки	3	4	-	-	-	1	-	-
Малі Будища	4	3	1	2	-	-	-	1
Посудники								
Лазьки	2	3	-	-	-	1	-	-
Малі Будища	10	18	1	1	-	1	1	-

Таблиця 8.
Землеволодіння гончарських господарств станом на 1900 рік

Назва гончарного осередку	Загальна кількість господарств	Займалися землеробством	Не займалися землеробством	Землеволодіння				
				Не мали землі	До 1 десятини	До 3-х десятин	До 6-ти десятин	Більше 6-ти десятин
Глинське	30	1	29	1	27	2	-	-
Лазьки	8	5	3	-	5	1	1	-
Малі Будища	32	3	29	-	23	4	2	3

збільшенням населення в селах, збільшувався й дефіцит земельних площ. Тож, в основному серед гончарських господарств збільшилася кількість тих, які володіли наділами ріллі менше 1 десятини, і зменшилася тих, що володіли ділянками до 3-х, 6-ти і більше десятин.

У середині 1920-х років комплексним дослідженням гончарного промислу в Опішному та в навколишніх поселеннях займався Яків Риженко. Побував він, зокрема, і в Малих Будищах та в Глинському. Результати його експедиційних пошуків відображено в узагальнюючій аналітичній праці «Кустарно-реміснича промисловість» (1927) [82]. За даними Якова Риженка, у Малих Будищах,

Таблиця 9.
Забезпеченість присадибними ділянками гончарських і негончарських господарств с.Малі Будища в 1926 році

Тип господарства	Загальна кількість господарств	Наявність садиби					У яких інших громадах мали садибу			Середня площа ділянки (квадратних сажнів)
		Мали	Не мали	Мали лише в Малобудищанській земельній громаді	Мали як у Малих Будищах, так і в інших громадах	Мали лише в інших громадах	Батьківська	Попівська	Опішненська	
Гончарське	65	65	-	63	2	-	1	1	-	859,9
Негончарське	262	261	1	257	2	2	-	2	2	1006,7

у 1926 році, були 73 гончарські господарства [82, с.266]. Під час польових керамологічних експедицій 1994-1998 років мені вдалося встановити 70 господарств гончарів та віднайти в архіві Малобудищанської сільради книгу «Подвірний реєстр Мало-Будищанської земельної громади Мало-Будищанської сільради за 1926 рік» [16]. Відомості цієї книги дозволяють проаналізувати розміри землекористування гончарських господарств у середині 1920-х років і здійснити їх порівняльний аналіз із розмірами землекористувань інших господарств села Малі Будища (табл.9, 10, 11, 12).

Таблиця 10.
Забезпеченість орною землею гончарських і негончарських господарств с.Малі Будища в 1926 році

Тип господарства	Загальна кількість господарств	Наявність орної землі					У яких інших громадах мали орну землю					Середня площа ділянки	
		Мали	Не мали	Мали лише в Малобудищанській земельній громаді	Мали як у Малих Будищах, так і в інших громадах	Мали лише в інших громадах	Бухалівська	Батьківська	Глинська	Заїченська	Місько-Млинська	Десятин	Квадратних сажнів
Гончарське	65	58	7	52	6	-	3	2	2	-	-	2	1542,6
Негончарське	262	242	20	231	9	2	3	1	2	4	1	1	1616,5

Згідно з книгою «Подвірного реєстру...», у Малих Будищах, у 1926 році, було 383 господарства. Для подальших розрахунків за основу взято 70 гончарських господарств (18,28% від загальної кількості господарств села). На жаль, у книзі втрачено аркуші, що містили дані про 56 господарств села (14,62%). У книзі також відсутні дані про 5 господарств місцевих гончарів із 70, що складає 7,14% від їх загальної кількості. З інших 313 господарств відсутні дані про 51, що становить 16,29%. До гончарських господарств віднесено ті з них, де був гончар, не молодший 16 років [54; с.76].

Аналіз цифрових даних, поданих у таблицях 9, 10, 11, показує, що гончарські господарства Малих Будищ мали присадибні ділянки і сінокіс майже

Таблиця 11.
Забезпеченість сінокосом гончарських і негончарських господарств с.Малі Будища в 1926 році

Тип господарства	Загальна кількість господарств	Наявність сінокосу					Середня площа ділянки (квадратних сажнів)
		Мали	Не мали	Мали лише в Малобудищанській земельній громаді	Мали як у Малих Будищах, так і в інших громадах	Мали лише в інших громадах	
Гончарське	65	14	51	10	1	3	739,3
Негончарське	262	56	206	42	3	11	884,8

такої площі, як і негончарські, а за площею орної землі навіть переважали їх. Результати дослідження підтверджують спостереження Якова Риженка середини 1920-х років про те, що немало є господарств, які «...забезпечені й засобами до існування й виробництво та збут виробів розподіляється протягом року рівномірно — вони все ж зв'язку з рільництвом не гублять. Тут, ймовірно, ще живе ота споконвічна традиція тяги до землі. Авторові доводилося обслідувати господарства кустарів, що головним засобом до існування мали безперечно виробництво, але вони навіть, не маючи реманенту, все ж засівали землю, хоч це давало їм видимі збитки» [82, с.262]. Торкаючись поєднання майстрами

Таблиця 12.
Розподіл гончарських господарств с.Малі Будища за площею садиби й орної землі в 1926 році

Кількість гончарських господарств	Площа садиби			Площа орної землі							
	Менше 1 десятини	1 десятина	2 десятини	до 1-ї десятини	від 1-ї до 2-х десятин	від 2-х до 3-х десятин	від 3-х до 4-х десятин	від 4-х до 5-ти десятин	від 5-ти до 6-ти десятин	від 6-ти до 7-ми десятин	від 7-ми до 8-ми десятин
65	60	4	1	22	22	8	1	2	1	1	1

гончарства й землеробства, Яків Риженко також зазначав: «З економічного боку кустарно-реміснича промисловість цілковито залежить від економічного стану головного покупця — селянина. Один недорід в селянських господарствах катастрофічно відбивається на стані промисловості, іноді штовхаючи на масову ліквідацію цілої низки виробництв. Тому, щоб не ставити себе під таку загрозу, а також щоб забезпечити мінімум засобів існування, бо його не завжди дає виробництво, так кустарі, як і ремісники, в сільських місцевостях, у більшості не розривають зв'язку з рільництвом» [82, с.261].

Малоземелля й безземелля змушувало багатьох гончарів іти на заробітки навіть в інші губернії. Однією з причин цього була й наявність поблизу провідного українського гончарного осередку — Опішного, що породжувало вкрай жорстку конкуренцію між майстрами. Згадки про відхідний промисел гончарів Глинського знаходимо навіть у «Энциклопедическом словаре» 1893 року: «...Щорічно частина майстрів гончарної справи ідуть із Глинського у відхідний промисел у Херсонську і Таврійську губернії, у місцевості з покладами гончарних глин» [23, с.867]. Про гончарів-відхідників з Полтавщини, які йшли на заробітки на Південь, знаходимо згадки і в опублікованих матеріалах Херсонського губернського земства. На початку 1880-х років вони наймалися на роботу підмайстрами до німців-колоністів: «Рідкісний кустар-колоніст працює один, без робітника або підмайстра; навпаки, багато хто з них утримує двох і навіть трьох робітників і, окрім того, одного або двох учнів. Контингентом підмайстрів у Одеському повіті служать переважно прибулі горщечники з губерній Кам'янець-Подільської, Полтавської і Київської, де, як відомо, значно розвинена горщечна справа в деяких повітах» [39, с.1840].

Гончарі — прибульці з інших губерній — працювали на Херсонщині і на початку XX століття. «На незначний розвиток гончарного виробництва в південній частині губернії (*Херсонської.* — В.М.) вказує ще й те, що в місцях існування його, а отже, де є під руками придатний для справи матеріал, гніздиться не більше 2-3 майстрів і ті в більшості не місцеві, корінні жителі, а прибулі з Київської, Подільської, Полтавської і навіть Таврійської губерній. Учнів у них немає і протягом найближчих років помітне не збільшення числа майстрів, а зменшення їх. Головною причиною слабкого розвитку цього промислу, особливо в південних повітах губернії, потрібно вважати, здається, невідповідність заробітку. ...В південних повітах промисел не успадковується від батьків і поступово падає серед корінного місцевого населення. Підтримують його покищо тільки прибулі із ближніх північних губерній, можливо, більш дотепніші майстри й ті, які задовольняються меншим заробітком» [27, с.86-87].

За свідченням дослідників кустарних промислів, «наймані робітники в херсонських гончарів отримували: в Новогеоргіївському районі 3-3,5 крб. за сотню; у Шестаковці Устинівської волості Єлизаветградського повіту — по 2 крб. від сотні простого посуду; в Кодимці до 5 крб. за горно, що майже рівноцінно. Такі наймані майстри працювали завжди на харчах господаря. У південній частині губернії заробіток гончаря був більш високим [27, с.93].

Здоров'я гончарів

Тяжкі побутові умови, в яких доводилося жити й працювати, негативно позначалися на житті не лише самих гончарів, а й членів їх сімей. Щоправда, самі гончарі негативний вплив на їх здоров'я професійного заняття часто заперечували. Проте, коли взимку до їх оселі потрапляла стороння людина, вона більше однієї доби там не витримувала. Гончарі самі зізнавалися наприкінці XIX століття, що «зимою у нас, як у бані: пара стовпом стоїть. Труба не закривається зимою, хоч який мороз, — щоб витягувало пару. Від пари і посуда кисне, падає» [40, с.120].

Відома опішненська малювальниця, уродженка Малих Будищ Мотрона Савівна Назарчук пригадувала про свого дядька Митрофана Лукича Кашу: «Він зайнявся гончарством. Хата була мала, стара. Від гончарства була велика мокрота; він застудився і помер молодим» [12].

Іван Зарецький, спостерігаючи за станом здоров'я ремісників у 1893 році, зазначав: «...Якихось особливих хвороб, окрім частої приглухуватості, помітити не вдалося. Багато хто ще скаржиться на біль у ногах, походження якого приписують напруженню ніг під час обертання круга і ударам круга по підошвах. Але якщо гончарі й переносять без особливих хвороб негаразди своєї обстановки, то не можна сказати, щоб організм їх цілком міг стати нечутливим до неї» [31, с.120].

Особливо негативно на здоров'я гончарів впливала робота зі свинцем, оскільки випари й пил окису свинцю під час його перепалювання й покриття посуду поливою (особливо при обсипці, коли поверхня виробів покривалася порошкоподібною поливою) вдихалися й потрапляли в легені. Внаслідок повільного отруєння сполуками свинцю гончарів-посудників можна було безпомилково впізнати за зовнішніми ознаками їхнього тіла: надмірною худорлявістю і жовтизною лиця. Такі майстри також часто скаржилися на головний біль, оніміння пальців, задишку, набряки ніг тощо. Для них характерною була деформація грудної клітки, ступнів, хребта, пониження слуху [77, с.164].

Щоб переконатися, наскільки шкідливий свинець для здоров'я працюючих з ним, достатньо було, за словами Івана Зарецького, поглянути на гончарів, які виготовляли лише полив'яний посуд: «На обличчях їх видно особливу жовтизну і блідність, чого не помітно на обличчях інших гончарів, хоча самі гончарі і не жаліються на які-небудь недуги, які походять від отруєння свинцем, окрім рвоти, яка іноді буває під час перепалювання свинцю і під час укладання в горно свіжополитих виробів» [31, с.73].

Про негативний вплив свинцю на здоров'я майстрів мені неодноразово доводилося чути й під час польових керамологічних експедицій у середині 1990-х

років. Так, дочка малобудищанського гончаря Івана Орестовича Капиніса розповідала, що «...від свинцю батько заслаб, почало боліти серце і більше він не гончарював» [122].

Зважаючи на всі негативні наслідки використання свинцю, діячі земств та інтелігенція всіляко намагалися загострити на цьому увагу громадськості. У статтях і замітках у тогочасній періодиці вони закликали гончарів дотримуватися правил гігієни й безпеки під час роботи зі свинцем. Дехто з них взагалі виступав за заборону використання свинцевої поливи [77, с.164]. Проте всі ці поради не знаходили належної уваги в середовищі кустарів. І хоча дехто з них все ж застосував якісь засоби захисту, вони не знайшли широкого поширення серед гончарів. В історичних джерелах зафіксовано, що один старий гончар із Куп'янського повіту дихав, прикриваючи ніс і рот губкою [87, с.56-57]. Малобудищанський гончар Іван Капиніс для того, «щоб свинець не курів», зав'язував

Форма для випікання пряників (з обох боків), якою користувалася сім'я малобудищанського гончаря Єлисея Лисенка. Малі Будища, Полтавщина. 1910-ті роки. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, інв.№МГО кн-7437/д-235. Фото Олеся Пошивайла*

обличчя ганчіркою [122]. Деякі гончарі, щоб зменшити шкідливий вплив виробництва на своє здоров'я і здоров'я членів сім'ї, облаштовували окремі гончарні, зокрема глинобитні (малобудищанці Олександр і Роман Пошивайли) або ж використовували для цього старі хати [105].

У 1920-ті роки питанням пошуку шляхів оздоровлення гончарного кустарного виробництва присвячували окремі наради в Наркомздоров'ї України, куди запрошували як науковців, так і практиків. У центрі їх уваги були все ті ж питання боротьби зі шкідливим впливом свинцю. Наркомосвіти звертався до

Малобудищанський гончар Іван Капиніс.
Малі Будища, Полтавщина. 1930-ті роки.
Автор фото невідомий. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№603

всіх гончарних технікумів та профшкіл з пропозицією проводити дослідження для винайдення поливи без застосування свинцю. З огляду на те, що для вирішення цієї проблеми потрібен був певний час, планувалося розпочати масове виготовлення фабричним способом свинцевої фріти, щоб потім відпускати її кустарям уже в готовому для роботи розмеленому вигляді. Створити таку майстерню, яка б забезпечувала фрітою гончарів-кустарів усієї України (в тогочасних її межах) планувалося або в Опішному при гончарній школі, або ж у Полтаві при курсах інструкторів кустарної промисловості [20, с.110]. У 1950-х–1960-х роках влада боролася з використанням свинцю вже методами заборон і переслідувань через фінвідділи. Не встигав гончар випалити горно, як уже приходив до нього фінагент. Тому гончарі частіше склили посуд крадькома. Вибравши з горна ще гарячі полив'яні вироби, їх відразу ж намагалися заховати. Так, зокрема, робив опішненський гончар Петро Сердюк (близько

1913-1972) [133]. За спогадами колишнього гончаря з Опішного Івана Сиваша, в 1950-х–на початку 1960-х років приходили фінагенти і до його батька, опішненського гончаря Гаврила Сиваша (1909-1997): «Тіки оце наче наробив, ніхто не чує, не зна. Тіки почав палить — наче їх пугою несе. Колос іде, Онопченко й Манченко — фінагенти. Тіки ж з горна вибираєш — іде Бабенко. Санстанція. А тоді запрещалось свинцем поливати» [148].

Про заборону використання свинцевої поливи доводилося чути і в спогадах сина малобудищанського гончаря Луки Даниловича Чуприни — Івана Лукича: «В 56-му уже розрішили по патенту. Брав патент. 600 рублів платив за патент, і ото возили вже свободно. Открито тут продавали. От. Ну, ганяли за поливо, за полив'яне. Робив і таке, й таке. Ну, цінилось полив'яне лучше, ну, якоби вредне було» [155].

© Олесь Пошивайло, 2005

Дослідник малих осередків українського гончарства, керамолог Віктор Міщанин на місці колишнього кар'єру глини. Хижняківка, Полтавщина. 04.05.2005. *Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше*

Висновки

Результати дослідження показують, що частина малих осередків гончарства північної групи Опішненського гончарного району виникла в XV-XVII століттях (Глинське, Лазьки, Малі Будища), а частина — наприкінці XVIII–на початку XIX століття (Хижняківка, Безруки, Старі Млини). Історичні умови розвитку краю, наявність там багатих покладів різноманітних гончарних глин і близькість до Опішного як метрополії гончарного виробництва всієї Лівобережної України сприяли виникненню в невеликих поселеннях гончарства та їх подальшому розвиткові як самобутніх осередків ремесла, що впродовж другої половини XIX–першої половини XX століття задовольняли господарські потреби місцевого населення в добротному посуді та інших виробах з глини.

Гончарство розвивалося в зазначених поселеннях наростаючими темпами до початку XX століття, після чого настало десятиліття сталого розвитку. З початком Першої світової війни спостерігався неухильний занепад гончарного промислу, що посилився в роки громадянської війни. До певної міри заняття гончарством пожвавилося в 1920-ті роки, що було викликано розрухою великої промисловості і зростаючими потребами населення в повсякденних побутових виробах. Цьому також сприяла й економічна політика держави. У 1930-х роках на гончарне виробництво негативний вплив справили насильна колективізація сільських товаровиробників, зокрема їх артілезація, голодомор 1932-1933 років, політичні репресії. У результаті, майже в усіх досліджуваних осередках гончарство до початку німецько-совєтської війни ледь-ледь животіло, а в окремих із них зникло цілком (Лазьки, Старі Млини). Незначне піднесення гончарства в Глинському, Малих Будищах та Хижняківці спостерігалося в повоєнні роки, але внаслідок непомірних податків, переслідування з боку фінансових органів та представників місцевої влади, воно протрималося тільки до кінця 1950-х років.

Технологія гончарства в досліджуваних осередках була традиційною і для району в цілому, і переважно тотожною з технологічними особливостями виробництва в інших гончарних центрах України. Основними ланками процесу виготовлення глиняних виробів були такі: видобуток сировини, приготування формувальної маси, виготовлення виробів, сушіння, декорування, скління, випалювання. Окрім загальних технологічних прийомів, характерних для Полтавщини, в досліджуваних малих осередках Опішненського гончарного району виявлено окремі локальні особливості. Наприклад, кожну миску перед малюванням гончарі ставили на головку круга окремо, у той час як, скажімо, в Лохвицькому повіті майстри, не володіючи такою майстерністю, приліпляли глиною браковану миску, а в неї вставляли ту, яку малювали; наприкінці XIX століття місцеві гончарі почали застосовувати змішану обливку з червоної і білої фарб для створення фону миски під малювання; для перепалювання свинцю частіше використовували пічки, які зводили внизу варисної печі; для випалювання мисок мискові гончарі будували чотирикутні горни. Усі виявлені особливості дозволяють прослідкувати

способи пристосування майстрів до місцевих умов заняття ремеслом, намагання врахувати в роботі ті чи інші фізико-хімічні властивості глин з метою найбільш ефективного використання наявних ресурсів для виготовлення добротних, функціональних побутових виробів.

Заняття населення малих гончарних осередків виготовленням глиняного посуду впродовж кількох століть сприяло виробленню певних звичаїв, пов'язаних із професійною діяльністю майстрів. Вони виявлялися в особливому ставленні гончарів до глини, у побутуванні спеціальних звичаїв, пов'язаних з роботою за кругом та випалюванням посуду. Самобутністю був позначений і збут глиняних виробів, у якому виявлялися як особливості гончарних осередків, так і кожного конкретно взятого гончаря. Кожний із досліджених гончарних осередків спеціалізувався на виготовленні певних видів глиняних виробів, що визначалося наявними запасами висхідної сировини. У середовищі гончарів виробилися своєрідні прийоми лічби глиняних виробів, які, маючи певні локальні особливості, в цілому були тотожні з існуючими в інших гончарних центрах Лівобережної України.

Завдяки проведеним дослідженням, окрім отримання наукових висновків про закономірності розвитку місцевого гончарства, вдалося сформувати інформаційний банк польових матеріалів (документи, аудіозаписи, фотографії), а також зібрати цінну колекцію глиняних виробів місцевих гончарів, відтворити біографії майстрів, гончарські родоводи, що важливо для проведення подальших досліджень.

Історія становлення й розвитку північної групи малих осередків гончарства Опішненського гончарного району постає важливим джерелом для наукового вивчення внеску хуторів, сіл і містечок України у формування локальних особливостей матеріальної і духовної культури українців. Гончарі цих осередків створювали самобутні глиняні вироби, за якими наше й майбутні покоління зможуть глибше пізнавати етнічні особливості рідного народу.

Старий міст через річку Суха (Гнила) Грунь у гончарному селі. Лазьки, Полтавщина. 07.09.2005.
Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше

Джерела

Архівні матеріали

1. Гейко А., Міщанин В., Самарський В. Звіт про наукову етнографічну експедицію до сіл Лісова Слобідка та Поставмука Чорнухинського району Полтавської області 6-7 квітня 1995 року // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.7. – Од.зб.18. – 13 арк.
2. Гурин К., Пономаренко В., Черевань А., Черевань М. Опис історичних подій в с.Глинське Зіньківського району Полтавської області // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.3. – Од.зб.30. – 21 с.
3. Клименко О.О. Народна кераміка Опішні (До проблеми традицій та інновацій в народних художніх промислах): Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства. – Київ, 1995 // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.2. – Од.зб.36. – 217 арк.
4. Кримінальна Справа Андрія Олександровича Терлецького №9605-с // Архів Управління Служби безпеки України в Полтавській області.
5. Кримінальна справа Опанаса Корнійовича Лисенка №11434-с // Архів Управління Служби безпеки України в Полтавській області.
6. Кримінальна справа Феоктиста Семеновича Мокляка №2177-с // Архів Управління Служби безпеки України в Полтавській області.
7. Лащук Ю.П. Українська народна кераміка XIX-XX ст.: Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора мистецтвознавства. – Львів, 1969 // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.2. – Од.зб.16/1. – 625 арк.
8. Лист Безрука Василя Івановича, 1937 р.н., до автора від 07.02.2000 року // Приватний архів Віктора Міщанина.
9. Лист з відділу архівної інформації та реабілітації Міністерства внутрішніх справ Республіки Комі до автора від 27.05.1996 року // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.3. – Од.зб.36. – Арк.8.
10. Лист Мордіної Віри Федосівни, 1927 р.н., до автора від 20.03.2001 року // Приватний архів Віктора Міщанина.
11. Лист Назарчук Мотрони Савівни, 1911 р.н., до автора від 21.01.2003 року // Приватний архів Віктора Міщанина.
12. Лист Назарчук Мотрони Савівни, 1911 р.н., до автора від 06.11.2003 року // Приватний архів Віктора Міщанина.
13. Лист Різник Тамари Василівни, 1948 р.н., до автора від 17.12.1997 року // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.3. – Од.зб.34. – Арк.52-54.
14. Пащенко Д. Опис Чернігівського намісництва (1779-1781) // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського НАН України. – Ф.II. – №13697 (Копія-машинопис 1927-1933). – 551 арк.
15. Погосподарські книги Малобудищанської сільської ради за 1940-ві–1980-ті роки // Архів Малобудищанської сільської ради Зіньківського району Полтавської

області.
16. Подвірний реєстр Мало-Будищанської Земельної громади Мало-Будищанської сільради за 1926 рік // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.3. – Од.зб.4. – 167 арк.
17. Спогади опішненського гончаря Різника Демида Антоновича, 1900 р.н., записані на магнітофон Олесем Пошивайлом у 1984 році // Приватний архів Олеся Пошивайла.
18. Чубенко В.Ю. Історичний нарис містечка Опішнього та його околиць. 20-ті рр. XX ст. // Інститут рукопису Національної бібліотеки імені Володимира Вернадського НАН України. – Ф.10. – №11897. – 72 арк.
19. Щоб горно не згасло: Науково-популярний фільм. – Укртелефільм, 1988. – Автор: В.Деркач та інші. – 30 хв. // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства.

Література

20. Абрамович М.А. Шляхи оздоровлення гончарного виробництва // Гончарне виробництво, його шкідливості та шляхи оздоровлення. – Полтава: Видання Полтавської Окрінспектури Охорони Здоров‘я, 1929. – С.107-116.
21. [Арандаренко Н.]. Записки о Полтавской губернии Николая Арандаренка, составленные в 1846 году: В трех частях. – Полтава: типография Губернского Правления, 1852. – Ч.III – 4 нен., 434, 48 с.
22. Бодянский П. Алфавитный список городов, местечек, сёл, значительнейших деревень и хуторов Полтавской губернии в 1863 году // Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год. – Полтава: типографии Н.Пигуренко и Губернского правления, 1865. – С.1-109.
23. Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. – СПб.: типо-литография И.А.Ефрона, 1893. – Т.VIIIа. – 6 нен., II, II, 479-958, II, 2 с.
24. Василенко В.И. Кустарные промыслы сельских сословий Полтавской губернии. – Полтава: типография наслед. Н.Пигуренко, 1887. – II, II, 55, 48, 62, 4 нен. с.
25. Василенко В.И. Местечко Опошня Зеньковского уезда Полтавской губернии: Статистико-экономический очерк. – Полтава: типография Губернского правления, 1889. – 40 с.
26. Генеральное следствие о маетностях Гадяцкого полка 1729-1730 гг. – Полтава: типография Губернского правления, 1893. – 45 с.
27. Гончары // Ремесла и промыслы Херсонской губернии. – Херсон: паровая типография наслед. О.Д.Ходушиной, 1905. – С.85-94.
28. Грановский А. Полтавская епархия в ее прошлом и настоящем. – Полтава: типо-литография М.Л.Старожицкого, 1901. – Вып.1. – IV, X, 418 с.
29. Денисюк Н. Кустарные промыслы в Малороссии // Кустарная Россия. – Вестник кустарной промышленности. – Петроград: типография журнала «Спорт и фавориты», 1918. – №10-11. – Приложение. – С.146-152.
30. Дмитренко Олексій. Весло: Повісті, оповідання, нариси. – К.: Радянський письменник, 1973. – 224 с.
31. Зарецкий И.А. Гончарный промысел в Полтавской губернии. – Полтава:

типо-литография Л.Фришберга, 1894. – 3 нен., II, 126, XXIII, VI, II с.
32. К.М. Керамічний горн на Глинському городищі // Археологічний літопис Лівобережної України. – 1997. – №1-2. – С.121.
33. Книга Пам'яті України. Полтавська область: Диканський район, Зіньківський район, Карлівський район. – Полтава: Полтавський літератор, 1996. – 986 с.
34. Коека Микола. Гончарство містечка Котельви Полтавської области // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1995. – Опішне: Українське Народознавство, 1996. – Кн.3. – С.127-134.
35. Костенко И. Некролог. Заштатный священник-пенсионер о.Гермоген Лубяный // Полтавские Епархиальные Ведомости. Часть неофициальная. – Полтава: типография Торгового дома И.Фришберг и С.Зорохович, 1909. – №18. – С.825-828.
36. Крюков В.К. Профвредности гончарного производства // Ганчарне виробництво, його шкідливості та шляхи оздоровлення. – Полтава: видання Полтавської Окрінспектури Охорони Здоров'я, 1929. – С.41-70.
37. Курдиновский П. Село Лазьки и его Святый Храм (Зеньковского уезда) // Полтавские Епархиальные Ведомости. Часть неофициальная. – Полтава: типография Н.О.Пигуренко, 1872. – №1. – С.7-26; №2. – С.67-89.
38. Кустари и ремесленники Полтавской губернии. По сведениям, собраным в 1898 и 1900 гг. – Полтава: типо-литография Л.Фришберга. – II, VI, 214, 134, IV с.
39. Кустарные промыслы (сельский промысел) Херсонской губернии. Кустарные промыслы Одесского уезда. – Санкт-Петербург–Одесса: типография П.Францова, 1882. – С.1840.
40. Лысенко С.И. Очерки домашних промыслов и ремесл Полтавской губернии: Роменский уезд. – Одесса: Славянская типография Н.Хрисогелос, 1900. – Вып.2. – 540 с.
41. Ляскоронський В. Городища, кургани і довгі (змієві) вали за течією рр.Псла та Ворскли. – Вид. 2-ге, репр., доп. – Полтава: видавничий центр «Археологія» Центру охорони та досліджень пам'яток археології, 1995. – 56 с.
42. Максимов С.В. Нечистая, неведомая и крестная сила. – СПб.: ТОО «Полисет», 1994. – 448 с.
43. Матейко К.І. Народна кераміка західних областей Української РСР XIX–XX ст. — К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1959. — 140 с.
44. Материалы подворной переписи Полтавской губернии в 1900 году. Зеньковский уезд. – Полтава: электрическая типо-литография Торгового дома И.Фришберг и С.Зорохович, 1906. – XII, 216 с.
45. Михайлец И. Село Малыя Будищечки (историко-статистический очерк) // Полтавские Епархиальные Ведомости. Часть неофициальная. – Полтава: типография наслед. Н.О.Пигуренко, 1887. – №12. – С.441-449; №13. – С.474-494.
46. Міщанин В. Асортимент гончарських виробів сіл Глинське, Малі Будища, Старі Млини, Хижняківка Полтавської області. Їх традиційне використання у побуті // Етнічність в історії та культурі: III-я Міжнародна етнологічна конференція студентів та молодих науковців. Матеріали і дослідження. – Одеса: Гермес, 1998. – С.74-77.
47. Міщанин В. Відзначення дня хутора на Полтавщині // Народна творчість та

етнографія. – 2001. – №1-2. – С.102-104.
48. Міщанин В. В його руках оживала глина (До 110-річчя з дня народження малобудищанського гончаря-мисковика О.О.Герасименка) // Музей і XXI сторіччя: Збірник наукових праць. – Херсон: Айлант, 2000. – С.145-148.
49. Міщанин В. Глина в народному гончарстві Полтавщини: Звичаї видобування та побутового застосування // Археологія та етнологія Східної Європи: Матеріали і дослідження. Том 3. Збірка наукових праць. – Одеса: Друк, 2000. – С.265-266.
50. Міщанин Віктор. Гончарі-мисковики з Малих Будищ // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. За роки 1996-1999. – Опішне: Українське Народознавство, 1999. – Кн.4. – С.331-342.
51. Міщанин Віктор. Гончарство в селах Поставмука, Городище та Лісова Слобідка Чорнухинського району Полтавської області // Українська керамологія: Національний науковий щорічник, 2001. – Опішне: Українське Народо-знавство, 2001. – Кн.1. – С.64-75.
52. Міщанин Віктор. Гончарська династія Герасименків // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. – Опішне: Українське Народознавство, 1995. – Кн.2. – С.293-299.
53. Міщанин Віктор. Гончарський рід Різників (До сторіччя від дня народження опішненського гончаря Демида Антоновича Різника) // Український керамологічний журнал. – 2001. – №2. – С.127-134.
54. Міщанин Віктор. Землекористування гончарських господарств села Малі Будища Опішненського району Полтавської округи (середина 1920-х років) // Український керамологічний журнал. – 2001. – №1. – С.76-78.
55. Міщанин В. Котельва — гончарний осередок на порубіжжі Лівобережної і Слобідської України // Духовна культура в інформаційному суспільстві: Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції. – Харків: Харківська державна академія культури, 2002. – С.74-76.
56. Міщанин Віктор. Кустарі-цегельники та пічники сіл Малі Будища, Глинське, Хижняківка і Старі Млини // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. За роки 1996-1999. – Опішне: Українське Народознавство, 1999. – Кн.4. – С.90-107.
57. Міщанин В. Лазьківські гончарі // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – К.: УНІСЕРВ, 2001. – С.77-81.
58. Міщанин Віктор. На спогад про гончаря Лаврентія Онищенка (до 100-річчя від дня народження) // Український керамологічний журнал. – 2003. – №1. – С.158-160.
59. Міщанин В. Реабілітовані історією (До питання трагічної долі гончарів Полтавщини в 1930-ті роки XX ст.) // Історичне краєзнавство: VIII Всеукраїнська наукова конференція. Наукові доповіді та повідомлення. – Київ-Харків: Рідний край, 1997. – Ч.2. – С.153-154.
60. Міщанин Віктор. Репресовані гончарі Малих Будищ // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1995. – Опішне: Українське Народознавство, 1996. – Кн.3. – С.301-309.
61. Міщанин Віктор. Словник гончарів Глинського, Малих Будищ, Старих Млинів, Хижняківки /Матеріали до Національного словника «Українські гончарі». – Опішне: Українське Народознавство, 1999. – Кн.1. – 368 с.
62. Міщанин Віктор. Спогади про гончарство з вуст вишивальниці // Український

керамологічний журнал. – 2002. – №3. – С.80-84.
63. Міщанин В. Сторінки з життя будянських гончарів – старост Різдво-Богородичної церкви села Малих Будищ та їхніх родин // Полтавські єпархіальні відомості. – 2003. – Ч.9. – С.157-173.
64. Міщанин Віктор. Сторінки з історії гончарського роду Пічок (до 150-річчя з дня народження Павла Пічки – корифея малобудищанського гончарства) // Український керамологічний журнал. – 2002. – №4. – С.110-121.
65. Міщанин Віктор. «Хижняківські університети» Івана Білика // Український керамологічний журнал. – 2002. – №2. – С.30-37.
66. Міщанин Віктор. Хутір Безруки — ще один осередок українського гончарства // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. 2002. – Опішне: Українське Народознавство, 2002. – Кн.2. – С.200-204.
67. Міщанин Віктор. Хутори ви мої, хутори... Минуле та сьогодення хуторів Безруки і Хижняківка. – Полтава: Верстка, 2002. – 400 с.
68. Морачевский В.В., Карпов Б.Г., Малышева И.М. Пути, примыкающие к Киеву, и линии северной части области // Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей. – СПб.: издание А.Ф.Девриена, 1903. – Т.7. – С.339-463.
69. Морачевский В.В. Промыслы и занятия населения // Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей. – СПб.: издание А.Ф.Девриена, 1903. – Т.7. – С.127-218.
70. Мотивы малороссийского орнамента гончарнаго производства. — Полтава: издание Полтавского губернского земства, 1883. — 4 с., XXI табл.
71. Населенные места Зеньковского уезда по переписи 1882 года // Сборник по хозяйственной статистике Полтавской губернии. Зеньковский уезд. – Полтава: типография И.А.Дохмана, 1883. – Т.1. – Ч.2.– С.29-46.
72. Об исследовании кустарной промышленности // Отчёт Полтавской губернской земской управы за 1880 год. — Полтава: Типография Н.Пигуренко, 1881. — С.70-71.
73. Падалка Л.В. Что сказало население Полтавской губернии о своем старом быте (По сведениям местных корреспондентов, собранным в 1896-1898 гг. и разработанным к XII археологическому съезду в 1902 г.) – Полтава: типография Г.И.Маркевича, 1905. – 86 с.
74. Полтавская губерния. Список населенных мест по сведениям 1859 года. – СПб.: типография Карла Вульфа, 1862. – XXXIII, 262, 2 нен. с.
75. Полтавщина: Енциклопедичний довідник. – К.: Українська енциклопедія, 1992. – 1024 с.
76. Пошивайло Олесь. Гончарство Зіньківського та Котелевського районів Полтавської області // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1995. – Опішне: Українське Народознавство, 1996. – Кн.3. – С.119-126.
77. Пошивайло Олесь. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. – К.: Молодь, 1993. – 408 с.
78. Пошивайло Олесь. Етнографія українського гончарства (Лівобережна Україна): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. – Опішне: Українське Народознавство, 1994. – 52 с.
79. Пошивайло Олесь. Ілюстрований словник народної гончарської термінології Лівобережної України: Гетьманщина. – Опішне: Українське Народознавство, 1993. – 280 с.

80. Пошивайло Олесь. Розвідки з історії лівобережного гончарства // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник /Науковий збірник за минулі літа. – Київ–Опішне: Молодь–Українське Народознавство, 1993. – Кн.1. – С.380-410.
81. Пошивайло О. Українське народне гончарство: Програма-запитальник для дослідження традиційного гончарства та збирання етнографічних матеріалів. – Опішня: видання Музею гончарства в Опішні, 1988. – 29 с.
82. Риженко Я. Кустарно-реміснича промисловість // Полтавщина: Збірник. – Полтава: 1-ша раддрукарня Полтава-поліграф, 1927. – Т.2. – С.257-306.
83. Рыженко Я.Е. Техника гончарного производства // Гончарне виробництво, його шкідливості та шляхи оздоровлення. – Полтава: Видання Полтавської Окрінспектури Охорони Здоров'я, 1929. – С.19-40.
84. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей. – СПб.: издание А.Ф.Девриена, 1903. – Т.7. – 518 с.
85. Русов М. Гончарство у селі Опошні, у Полтавщині // Материяли до українсько-руської етнольогії. – 1905. – Т.VI. – С.41-59.
86. Сборник по хозяйственной статистике Полтавской губернии. Зеньковский уезд. – Полтава: типография И.А.Дохмана, 1883. – Т.1. – Ч.2. – 4 нен., 156, 56 с.
87. Соколовский Л. Гончары в Купянском уезде в 1888 году // Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии. – Харьков: тип. Губернского правления, тип. окружного штаба, 1883. – Вып.II. – С.33-57.
88. Список залюднених місць Полтавської округи за Всесоюзним переписом на 17 грудня 1926 року. – Полтава: 1-ша раддрукарня Полтава-поліграф, 1927. – VIII, 192 с.
89. Список наград, присуждённых экспонентам комитетом Роменской сельскохозяйственной и кустарно-промышленной выставки // Полтавские губернские ведомости. — 1898. — №209. — 28 сентября. — С.3.
90. Список населённых мест Зеньковского уезда Полтавской губернии. Составлен по данным подворно-хозяйственной земской переписи 1910 года. – Полтава: электрическая типо-литография Г.М.Амчиславского, 1913. – 28 с.
91. Список населенных мест Полтавской губернии (по обществам и на землях сельских сословий) за 1900 год с приложением карт губернии и всех уездов. – Полтава: электрическая типо-литография И.А.Дохмана, 1904. – 38, 1456, 92 с.
92. Список наявних у Малоросійській губернії селищ, із зазначенням, в яких вони містяться повітах і скільки в кожному душ чоловічої статі, що сплачують податки, 1799-1801 років // Описи Лівобережної України кінця XVIII–початку XIX ст. – К.: Наукова думка, 1997. – С.128-184.
93. Сумцов Н.Ф. Очерки народного быта (Из этнографической экскурсии по Ахтырскому уезду Харьковской губернии). – Харьков: типо-литография «Печатное дело» кн. К.Н.Гагарина, 1902. – 57 с.
94. Твердохлебов А.Д. Гончарный промысел в Ахтырском уезде в 1881 году // Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии. – Харьков: типография Губернского правления, типография окружного штаба, 1885. – С.1-52.

95. Третья подворно-хозяйственная земская перепись в Полтавской губернии 1910 года. Характеристика мелких хозяйств в средних и относительных величинах. Зеньковский уезд. – Полтава: Т-во Печатного Дела (типография бывш. Дохмана), 1913. – 2 нен., 54 с.
96. Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. Науковий збірник за минулі літа. – Київ–Опішне: Молодь–Українське Народознавство, 1993. – Кн.1. – 520 с.
97. Фріде М. Форма й орнамент посуду з Поділля // Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови. – К.: друкарня Української Академії Наук, 1928. – Вип.І. – С.81-92.
98. Чебанов И. Торжество в с.Глинске, Зеньковского уезда // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – Полтава: типо-литография Л.Фришберга, 1901. – №2. – С.75-80.
99. Число кустарей в населенных пунктах Полтавской губернии // Кустари и ремесленники Полтавской губернии. По сведениям, собранным в 1898 и 1900 гг. – Полтава: типо-литография Л.Фришберга, 1901. – С.1-123.
100. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России. – К.: Университетская типография, 1851. – Ч.1. – С.1-136; Ч.2. – С.137-697, XXIII.
101. Шенников А.А. Княжество потомков Мамая (к проблеме «запустения» Юго-Восточной Руси в XIV-XV вв.) // Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь: В 2-х книгах. – М.: Институт ДИ-ДИК, 1997. – Кн.2. – С.455-483.
102. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – К.: Наукова думка, 1987. – 182 с.

Польові матеріали
з приватного архіву автора

103. Матеріали керамологічної експедиції в с.Глинське. 1995-1996.
104. Матеріали керамологічної експедиції в с.Малі Будища і х.Хижняківка. 1995-1999.
105. Спогади Барабаш Якилини Никифорівни, 1914 р.н. Малі Будища. 1995.
106. Спогади Безнос Мотрони Степанівни, 1918 р.н. Малі Будища. 1995.
107. Спогади Безрука Михайла Савовича, 1923 р.н. Опішне. 1997.
108. Спогади Білика Івана Архиповича, 1910 р.н. Опішне. 1996.
109. Спогади Бородавки Петра Сергійовича, 1929 р.н. Старі Млини. 1995.
110. Спогади Вишні Парасковії Сергіївни, 1915 р.н. Малі Будища. 1994.
111. Спогади Гахович Віри Кузьмівни, 1928 р.н. Глинське. 1995.
112. Спогади Герасименка Андрія Никифоровича, 1914 р.н. Малі Будища. 1994.
113. Спогади Герасименко Єфросинії Омелянівни, 1929 р.н. Малі Будища. 1994.
114. Спогади Герасименко Марфи Кирилівни, 1916 р.н. Малі Будища. 1996.
115. Спогади Герасименко Олександри Яківни, 1912 р.н. Малі Будища. 1995.
116. Спогади Гергуля Олексія Кириловича, 1928 р.н. Малі Будища. 2000.
117. Спогади Гетала Семена Івановича, 1927 р.н. Малі Будища. 1996.
118. Спогади Даціньки Ганни Кирилівни, 1912 р.н. Опішне. 1996.
119. Спогади Даціньки Івана Яковича, 1927 р.н. Опішне. 1996.

120. Спогади Даціньки Ольги Опанасівни, 1914 р.н. Малі Будища. 1995.
121. Спогади Діденко Марини Матвіївни, 1914 р.н. Малі Будища. 1997.
122. Спогади Дубинки Горпини Іванівни, 1925 р.н. Малі Будища. 1995-1996.
123. Спогади Ємець Якилини Филонівни, 1918 р.н. Опішне. 1996.
124. Спогади Звагольського Михайла Петровича, 1925 р.н. Малі Будища. 1996.
125. Спогади Золотаренко Катерини Данилівни, 1911 р.н. Малі Будища. 1995.
126. Спогади Зубань Наталії Григорівни, 1926 р.н. Малі Будища. 1995.
127. Спогади Капиніс Марії Данилівни, 1908 р.н. Малі Будища. 1995.
128. Спогади Коваленко Наталії Олеянівни, 1914 р.н. Малі Будища. 1997.
129. Спогади Кругляк Катерини Василівни, 1926 р.н. Опішне. 2005.
130. Спогади Кузьменко Тетяни Овксентіївни, 1925 р.н. Попівка. 1996.
131. Спогади Лисенко Парасковії Петрівни, 1913 р.н. Малі Будища. 1995.
132. Спогади Лох Олександри Іванівни, 1906 р.н. Лазьки. 1997.
133. Спогади Марехи Марії Іванівни, 1939 р.н. Опішне. 2000.
134. Спогади Мелащенко Мотрони Порфирівни, 1923 р.н. Опішне. 1997.
135. Спогади Міняйло Ганни Самсонівни, 1930 р.н. Опішне. 1996.
136. Спогади Міщанин Віри Іванівни, 1939 р.н. Малі Будища. 2004.
137. Спогади М'якоступа Михайла Феодосійовича, 1928 р.н. Малі Будища. 1996.
138. Спогади Омеляненка Олексія Ілліча, 1924 р.н. Малі Будища. 1998.
139.Спогади Орленко Ганни Кирилівни, 1917 р.н. Глинське. 2001.
140. Спогади Пиніс Ганни Кузьмівни, 1925 р.н. Лазьки. 2005.
141. Спогади Пономаренка Володимира Микитовича, 1927 р.н. Малі Будища. 1996.
142. Спогади Процик Анастасії Євдокимівни, 1914 р.н. Малі Будища. 1996.
143. Спогади Реви Любові Михайлівни, 1927 р.н. Опішне. 1995.
144. Спогади Різника Миколи Ілліча, 1923 р.н. Опішне. 1999.
145. Спогади Різник Олександри Мефодіївни, 1929 р.н. Опішне. 1999.
146. Спогади Сакун Анастасії Данилівни, 1908 р.н. Опішне. 1997.
147. Спогади Сапсай Уляни Андріянівни, 1927 р.н. Малі Будища. 2004.
148. Спогади Сиваша Івана Гавриловича, 1938 р.н. Опішне. 2003.
149. Спогади Стеценко Домахи Харитонівни, 1914 р.н. Глинське. 1995.
150. Спогади Ткаченка Макара Титовича, 1922 р.н. Глинське. 1995.
151. Спогади Федоші Григорія Васильовича, 1930 р.н. Опішне. 2004.
152. Спогади Федоші Прокопа Трохимовича, 1912 р.н. Полтава. 1996.
153. Спогади Федоші Харитини Петрівни, 1908 р.н. Малі Будища. 1996.
154. Спогади Хвостікової Ганни Іларіонівни, 1944 р.н. Малі Будища. 1995.
155. Спогади Чуприни Івана Лукича, 1940 р.н. Полтава. 2003.
156. Спогади Ширая Олексія Григоровича, 1938 р.н. Малі Будища. 1997.
157. Спогади Шулика Миколи Мусійовича, 1909 р.н. Малі Будища. 1995.
158. Спогади Ясько Олени Миколаївни, 1925 р.н. Лазьки. 2005.

Учасники керамологічної експедиції на гончарному кутку Харченківка (зліва направо)**: Віктор Міщанин, Людмила Пошивайло з донькою Мар'яною, Олександр Бабенко. Лазьки, Полтавщина. 06.09.2005.**
Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше

Додатки

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Авраменки 47, 202
Адаменки 37
Алекса 47
Александрович Юрій 5, 6
Андрушенко Оксана 2, 290, 295
Арандаренко Микола 50
Бабенко 273
Бабенко Олександр 23, 289
Багрій Уляна 75, 76
Байбуза 47
Байбуза Калістрат 119, 196, 197, 199
Байбуза Климентій 119, 196, 197, 198, 200
Байбуза Петро 119, 198, 199
Байбузи 118, 119, 192, 200
Барабаш Никифор 263
Барабаш Якилина 263
Безрук 30, 35, 40
Безрук Василь Іванович 40
Безрук Євдокія Родіонівна 40
Безрук Олексій 40
Безруки 30, 32, 35, 40
Бей Василь Іванович 56, 58
Бей Григорій 52
Бей Омелян 52
Білик Іван Архипович 126, 246
Білоножко Данило 245
Бойки 31, 36
Бойко Микола 29, 31, 37
Боплан Г.-Л. 47, 61, 91
Бордун Арсен 92, 231
Бордун Дмитро 96
Бордун Михайло 211, 223
Бордун Тихін Михайлович 95, 110
Бордун Федір 249
Бордун Федора 96
Бордун Якилина 95
Борисенко Валентина 2
Бородавка Радивон 147
Бородай 145
Бородай Сава Йосипович 173, 201, 206
Бородай Серафима 201
Брокгауз Ф.А. 19
Василенко Віктор 13, 15, 247, 252
Воловик Матвій 137
Гавриїл, *митрополит* 50
Гавриленко І.М. 42
Галушка Андрій 52
Галушка Яків 52
Гах Галина 261
Гахович Семен 251
Герасименки 37
Герасименко Адам Миколайович 19, 37, 104, 165, 243, 251, 264
Герасименко Андрій Іванович 95, 110
Герасименко Андрій Никифорович 94 105, 149
Герасименко Василь Іванович 95, 110, 235
Герасименко Єфросинія Омелянівна 112
Герасименко Іван Адамович 37, 100, 165
Герасименко (Баранчик) Іван Андрійович 103, 106, 165, 227, 229, 235, 243, 244
Герасименко Марія 95
Герасименко Овер'ян 165
Герасименко Овксентій Миронович 161, 165, 192
Герасименко Олександра 161
Герасименко Омелян 95, 100, 102, 112, 154, 165, 248
Герасименко Яків 101, 102, 103, 157, 161, 168
Гергуль Олексій 140
Геродот 44
Гетало Андрій Іванович 110, 245
Гетало Данило Іванович 110, 245
Гетало Дмитро 96
Гетало Іван Андрійович 245
Гирман Ольга 2, 290, 295
Глинський Григорій 47
Глинський Юрій 47
Глинські 47
Гоголь Микола 244
Голенки 256
Голенко Віктор 116
Голенко Григорій 116
Голенко Катерина 116
Голенко Михайло Єфремович 116, 119, 250
Голенко Михайло Пилипович 116, 153
Голенко Петро 116
Голенко Пилип Михайлович 117, 119, 153
Гончар Іван 93

© Оксана Андрушенко, Ольга Гирман, Ольга Карунна, Галина Панасюк, 2005

Горький 57
Грині 30
Грисенко Василь 52
Грисенко Іван 52
Грисенко Йосип 52
Грисенко Федір Петрович 52, 58
Громова Катерина 107
Громовий Василь 96
Громовий Іван 96
Громовий Костянтин 96, 107
Громовий Тимофій Костянтинович 96, 107, 137, 204, 207
Громовий Яків Харитонович 110
Громові 96
Гусар Людмила 2
Дацінька Анастасія 248
Дацінька Атанас Демидович 90, 133, 137, 204
Дацінька Василь 138, 233, 248, 256, 262
Дацінька Ганна 242
Дацінька Демид 187, 190
Дацінька Іван Демидович 107, 137, 151, 204, 242, 253
Дацінька Ольга Опанасівна 56, 133, 248
Дацінька Пелагея 248
Дацінька Яків Демидович 110, 217, 245
Денисенко Іван 133, 159, 181
Денисенко Порфирій 133
Денисенко Федір 133, 137, 159, 181
Денисенко Харитина 127
Дзюбка Лука 57
Дзюбка Михайло Карпович 57
Дмитренко Олексій 246
Дмитрій, *святий* 185
Довгоколінки 249
Дубинка Горпина Іванівна 171, 180, 242, 246
Дубинка Іван Трохимович 90, 110, 249
Дубинка Микола Павлович 201
Ємець 40, 82, 84
Ємець Андріян Петрович 123
Ємець Василь Андріянович 125, 129, 138, 139, 140, 176, 189, 250, 259, 260
Ємець Єлисей Петрович 123
Ємець Опанас 251
Єфрон І.А. 19
Жадан (Оверченко) Матвій 40, 123, 126, 196, 198, 199, 200
Жадан Оверко 40
Жебуньов А.С. 18
Жилавець Володимир 201
Жилавець Микола 206
Жилавець Семен 139
Жилавець Федот Андрійович 140
Жилавець Хома Іванович 104, 112, 137, 196, 198, 200
Жирко Захар 92
Зайкевич Анастасій 15, 18
Заліський Кирило 251
Зарецький Іван 15, 18, 19, 20, 37, 53, 55, 69, 81, 91, 104, 144, 152, 155, 158, 160, 161, 164, 168, 181, 184, 186, 187, 194, 255, 263, 264, 270
Звагольський Захар Корнійович 123, 140, 228
Звагольський Корній 140
Звагольський Овксентій Корнійович 123
Звагольський Опанас Овксентійович 123, 138, 216
Зелиб Семен Григорович 112
Зубань Степан 99, 112, 181, 198, 253
Індибера Анастасія 103
Індибера Кирило Вікторович 94, 103, 110, 237
Кандзюби 30
Капиніс Данило Іванович 111
Капиніс Іван 149, 168, 170, 178, 180, 193, 198, 223, 230, 237, 245, 246, 271, 272
Карпенки 127, 130, 132, 136
Карпов Б.Г. 19
Карунна Ольга 2, 290, 295
Каша Іван 123, 137
Каша Митрофан Лукич 270
Келбовський 47
Клименко Дем'ян Федорович 100, 185, 186
Клименко Корній Дем'янович 110, 165
Клименко Олексій 93
Клименко Олена 22, 242
Клюйвода Уляна 75
Коека Микола 184
Кононенки 129
Конотопський Левко 165
Корицький Яків 47
Костенко Йосип 84, 165
Косяк Кость 133
Кошман Тихін 52
Кругляк Антоніна 116
Кругляк Іван 116
Кругляк Катерина 116, 117

Крюков В.К. 21, 139
Кузьменко Тетяна Овксентіївна 192
Купріян 245
Курдиновський Петро 18, 59, 68, 84, 146
Курило Іван Тимофійович 190
Куц Кузьма 60, 76
Куц Федір 77
Кучера М.П. 42
Кущії 118
Лазько 59
Лащук Юрій 22
Лебіщак Юрко 124
Лисак Самсон Терентійович 123, 159, 219, 234
Лисак Терентій 123
Лисенки 90
Лисенко Андрій Єлисейович 94, 110
Лисенко Давид Андріянович 201
Лисенко Єлисей 271
Лисенко С.І. 210
Лисенко Степан Андріянович 110, 149, 192
Литвиненко Іван 104, 243
Литовченко Олена 2
Личагіна Ольга 97, 122, 160, 162, 261
Лох Кузьма Данилович 147, 148
Луб'яний Гермоген 50
Луговий Михайло 57
Луговий Яків 57, 193, 198, 200
Ляпушкін І.І. 42
Ляскоронський Василь 42
Макеєв Юхим Григорович 201
Максимов С.В. 208
Макуха Анастасія 124
Макуха Векла Антонівна 125, 137
Макуха Макар 123, 124, 137
Макуха Микита 138
Макуха Петро Іванович 123
Макуха Тарас Янович 126
Макухи 30
Малик Володимир 10, 12
Малишев І.М. 19
Мамай 44
Мансур-Кият 44
Манченко 273
Мартищенко Ольга 173, 174
Маслій Данило 119
Маслій Кирило 119, 181, 264
Матейко Катерина 22
Менглі-Гірей 47
Милорадович Андрій 28
Михайлець Іоанн 18, 90, 98, 103, 104, 255
Михайлик Василь 131
Михайло, *святий* 185
Міщанин Віктор 2, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 12, 23, 28, 34, 35, 43, 54, 63, 76, 80, 81, 103, 113, 128, 135, 136, 154, 174, 175, 177, 178, 243, 274, 288
Міщанин Віра 175
Міщанин Таїсія 4
Міщенко Василь 54, 56
Міщенко Дмитро 54, 196, 198, 199, 200
Міщенко Оксана 54
Мокляк 246
Мокляк (Сич) Андрій 94, 110
Мокляк Ніна 92
Мокляк (Сич) Петро 110
Мокляк Тимофій Петрович 110
Мокляк Феоктист Семенович 110
Мокляк Юхим Денисович 111
Морачевський В.В. 19
Мороховець Петро 251
Мосієць Зінаїда 90
Мотрій Катерина 96
М'якоступ Михайло 162
М'якоступ Феодосій 162, 165
Нагірні 30
Назарчук Мотрона Савівна 270
Неїжхліб Антон Васильович 123
Неїжхліб Макар 123, 181
Оверченко 40, 132
Оврам 84
Овсій Іван Іванович 110
Ожог Герасим 52
Ожог Іван 52
Окарі 30
Олександр 47
Оленич Іван 161, 165
Оленич Юхим Андріянович 201
Олійник Борис 11
Омельченко Кирило Іванович 80, 82, 83, 84, 85, 161, 165, 192, 251
Омельченко Никифор Іванович 80, 82, 84
Омеляненко Олексій Ілліч 201, 207
Онищенко Гаврило Пилипович 110
Онищенко Лаврентій Андрійович 110
Онопченко 273
Остроушко (Чирва) Іван Пилипович 111
Павленко 37, 40
Павло I 26
Павлюк Степан 2

Панасюк Галина 2, 290, 295
Панасюк Юлія 2
Пащенко Дмитро 28, 49, 92
Педченко Віктор 125
Педченко Тимофій Павлович 91, 93, 110
Пиніс Ганна 60, 76, 148
Підгорний Іван 171
Пічка 245
Пічка Ганна 162
Пічка Дмитро 162, 261
Пічка Іван Павлович 163, 165, 212
Пічка Іван Мефодійович 162
Пічка Ілля 162
Пічка Мефодій 97, 154, 160, 162, 165
Пічка Михайло Мефодійович 110, 162
Пічка Олександра Іванівна 162
Пічка Олексій 165
Пічка Павло Іванович 19, 142, 154, 155, 165, 167, 168, 170, 187, 188, 219, 220, 221, 229, 231, 233, 236, 238, 239, 257, 258, 261, 264
Пічка Пилип 246
Пічка Яків Павлович 122, 123, 124, 126, 165, 243, 245, 246, 253
Піщаленко Григорій 53
Піщаленко Катерина 136
Піщаленко Тимофій Федорович 53, 58, 198, 261
Платоненко 37, 40, 41
Подольська 52
Порскали 20
Пошивайло Вустина 108
Пошивайло Євдокія 99
Пошивайло Іван Олександрович 91, 99, 104, 108, 167
Пошивайло Катерина 99
Пошивайло Людмила 23, 35, 81, 178, 288
Пошивайло Мар'яна 128, 288
Пошивайло Овксентій Олександрович 99, 108, 204, 207
Пошивайло Олесь 2, 11, 12, 13, 16, 20, 21, 22, 23, 24, 27, 28, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 51, 54, 55, 56, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 85, 86, 87, 89, 100, 101, 102, 103, 106, 107, 108, 109, 111, 113, 114, 115, 117, 118, 120, 121, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 134, 135, 137, 138, 140, 141, 142, 151, 153, 154, 157, 167, 176, 178, 181, 182, 186, 188, 189, 191, 194, 195, 197, 198, 199, 202, 203, 204, 205, 209, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 244, 250, 256, 257, 258, 259, 260, 262, 263, 271, 273, 274, 277, 278, 288
Пошивайло Парасковія Максимівна 245
Пошивайло Роман Степанович 245, 263
Пошивайло Феодосія 108
Пошивайло Юрко 2, 22
Проскури 47
Процик Анастасія 125
Процик Лаврентій 109, 125
Пругло Олексій Григорович 204, 207
Радченко Михайло 245
Рахно Костянтин 2
Ремез 245
Рибка Сергій 168, 249
Риженко Яків 15, 21, 139, 244, 266, 268, 269
Різник Демид Антонович 145
Різник Микита 35, 36, 37, 147
Різник Микола Ілліч 28, 35, 37, 199
Різник Олександра Мефодіївна 40
Різник Тамара Василівна 139
Різники 35, 36, 40
Рокита Павло 115, 205, 241
Ростовський Володимир 52
Русов Михайло 15, 185, 255, 263
Сакун Ганна 94
Сакун Настя 94
Сакун Хома Мусійович 93, 94, 110, 204
Самойлович Іван 47
Свищ Василь 91
Свищ Іван 137
Свищ Михайло Степанович 110, 249
Свищ Одарка 249
Свищ Петро 264
Свищ Степан 251
Семешок Василь 63, 76, 80
Сердюк Володимир Филонович 110
Сердюк Петро 272
Сиваш Гаврило 273
Сиваш Іван 137, 273
Ситник Андрій 201

Ситник Микита 198
Ситник Полікарп 204
Скиби 30
Сморж Леонід 2
Соколов 154
Солов'ян Єфросинія 48
Солов'ян Корній 57
Солов'ян Мусій 48, 57
Спаська Євгенія 5, 6
Спільник Вікторія 2
Сподун 245
Сумцов Микола 187
Супруненко О. 43
Сухобоков О.В. 42
Талахно Сергій 188
Тараненко Іван 97, 109
Тараненко Марія 96
Тараненко Пилип Кирилович 96, 110
Твердохлібов О.Д. 145
Твердохлібов О.К. 18
Тимченко Іван Андрійович 92
Ткаченки 21, 56, 259
Ткаченко Андрій 56
Ткаченко Макар Титович 7, 57, 191
Ткаченко Митрофан 56
Ткаченко Нестір 56
Ткаченко Тит 48, 56, 191
Ткаченко Тихін 48, 56
Ткаченко Федот 56, 57
Ткаченко Яків 56, 57
Устименки 30
Федоша Іван Кузьмич 110, 245
Федоша Кузьма 137
Федоша Михайло Трохимович 126, 137, 251
Федоша Прокіп 125, 130
Федоша Трохим Корнійович 111
Федоша Трохим Федотович 123
Фесенко-Навроцька Євдокія 195
Фесик Андрій 96
Фесик Марко 249
Фок 155
Фріде Марія 5, 15
Хижняк 121
Хмелики 30
Хмельницький Богдан 26
Холоша 57
Храпачі 33, 36
Цюрюпа Андрій 93
Цюрюпа Кирило 95
Цяцька Іван 249
Цяцька Петро 249
Чирвенко Федір 155
Чорновіл Микола 116
Чубенко В.Ю. 28, 86
Чугуєвець Давид 123, 159
Чуприна Володимир Лукич 110
Чуприна Іван Данилович 4, 110, 172, 173, 174, 175, 177
Чуприна Іван Лукич 249, 273
Чуприна Лука Данилович 137, 249, 253, 273
Чуприна Мусій Хомич 110
Шаблій Федір 137
Шевченко Тарас 126, 244
Шираї 40
Ширай Артем Семенович 110
Ширай Галина 131
Ширай Григорій 96, 109, 181, 198
Ширай Іван Мефодійович 34
Ширай Іван Олександрович 29
Ширай Іван Онуфрійович 110
Школяр Ананій Порфирович 56, 57
Школяр Оврам 56
Школяр Порфирій Корнійович 56, 58
Школярі 56
Шкурпела Ганна 123
Шкурпели 30
Шрамко Б. 44
Шулик Микола 104, 109, 154, 218, 247, 248
Шулик Мусій 147, 235, 246
Шульгина Лідія 5, 6
Юренко С.П. 42
Явдак Панас 77, 81, 82, 165, 198, 204, 258
Явдак Пилип Максимович 69, 71, 75, 76, 81, 82, 158, 165, 192, 194, 195, 264
Явдаки 82
Яськи 75, 178
Ясько Іван 82, 83
Ясько Микола 75, 82, 178
Ясько Олена 75, 76, 178
Ясько Петро Федорович 82, 165
Ясько Северин 249

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

Адамівка 13
Алтайський, *край* 111
Апшеронськ 110
Балясне 254
Батьки 9, 14, 59, 63, 84, 85, 254
Безруки 9, 10, 14, 15, 18, 19, 20, 22, 23, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 111, 113, 133, 137, 144, 145, 147, 155, 158, 170, 199, 276
Безруків хутір 30
Безручки 30
Біла Церква 254
Більськ 22, 28, 41, 42, 47, 54, 120, 121, 144, 145, 146, 147, 152, 154, 158, 163, 172, 253, 263
Більська, *волость* 26, 54, 113
Більське, *городище* 44, 68
Бірки 47
Бубнівка 6
Буди 86, 253
Будища 37, 86, 88, 91
Будищечка 92, 98, 133, 246
Будищечки 86, 91
Булачівка 252
Бурдівка, *куток* 62, 64, 75, 82
Велика Рублівка 253
Великі Будища 9, 14, 144, 152
Великі Сорочинці 253, 254
Вільхове 9, 14
Вінницька, *область* 6
Вовчишина, *гора* 145, 186
Ворскла, *річка* 42, 48, 49, 119, 120, 144, 253
В'язове 253
Гадяцький, *повіт* 247
Гадяч 252, 254
Гайсинський, *район* 6
Галичина 124
Галійка 254
Гармаші, хутір 55
Гелон 44
Глинка, *річка* 49
Глинське 7, 9, 10, 12, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 35, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 64, 113, 119, 144, 145, 146, 147, 149, 152, 155, 158, 170, 172, 181, 184, 193, 196, 198, 200, 202, 203, 251, 252, 253, 254, 255, 261, 263, 264, 265, 266, 269, 276
Гончарівка, *куток* 249
Горобіївка, *куток* 56
Горовщина, *хутір* 55
Греблі 41
Греблі, *урочище* 38, 39
Грунь 253, 254
Грушівський, *хутір* 84
Деревки 251, 253, 254
Дибинці 13
Диканський, *район* 144
Диканька 9, 14, 254
Дніпро 59
Дніпродзержинськ 97, 122, 160, 162, 261
Довга Криниця 63
Донбас 168
Єлизаветградський, *повіт* 269
Єреміївка 247
Єрковці 252
Жирівка, *куток* 78, 82, 84
Заїченська, *волость* 26, 201
Заїченці 9, 14, 63, 251
Зайцеві, *хутори* 9, 14,158, 246
Зайці 254
Звагольщина, *куток* 50, 56
Зіньків 47, 121, 152, 247, 252, 253, 254
Зіньківський, *повіт* 18, 19, 22, 26, 54, 59, 81, 113, 120, 123, 144, 145, 152, 155, 158, 160, 172, 173, 184, 193, 194
Зіньківський, *район* 12, 20, 22, 27
Зіньківщина 47, 155
Золотоніський, *повіт* 247
Кам'янець-Подільська, *губернія* 269
Кардашева гора, *урочище* 139
Кардашевий, *куток* 140
Кардашів Вал 149
Катеринослав 253
Кижняки 22, 120, 139
Кижняки, *поселення* 123
Кижняківка 120
Київ 19
Київська, *губернія* 269
Китайгород 252
Кобеляки 252, 254
Кобеляцький, *повіт* 252
Ковалівка 254
Кодимка 269
Коломия 13

© Оксана Андрушенко, Ольга Гирман, Ольга Карунна, Галина Панасюк, 2005

Котелевський, *район* 20, 22
Колонтаїв 253
Комишня 152
Косів 13
Котельва 56, 81, 145, 146, 147, 158, 184, 187, 194, 249, 252, 253, 254
Котельва, *слобода* 92
Кочубеївка 253
Краснодарський, *край* 110
Красноярськ 12
Кременчук 247
Кубань 40, 110
Куземин 19, 41, 144, 253, 254
Куземине, *поселення* 123
Кукушівка 57
Куп'янський, *повіт* 271
Лазьки 9, 14, 15, 18, 19, 22, 23, 26, 27, 49, 54, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 123, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 155, 158, 165, 170, 172, 178, 181, 182, 192, 193, 194, 204, 222, 224, 225, 227, 249, 251, 252, 253, 254, 258, 263, 264, 265, 266, 276, 278, 288
Лазьки, *поселення* 123
Липівці, *куток* 245
Липівці, *поселення* 86
Литовсько-Українська держава 44
Лівобережна Україна 14, 15, 276, 277
Лохвицький, *повіт* 161, 276
Лубни 247
Луганщина 48
Лютенські Будища 254
Лютенька 254
Львів 10, 12
Мала Будочка 90
Мала Будичечка 90
Мала Будищечка 90
Малі Будища 4, 9, 10, 12, 14, 15, 18, 19, 21, 22, 23, 26, 27, 35, 37, 82, 81, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 120, 123, 125, 133, 137, 144, 145, 147, 149, 154, 155, 157, 158, 161, 162, 165, 167, 168, 170, 172, 173, 174, 175, 177, 178, 180, 181, 185, 186, 187, 188, 192, 193, 194, 196, 198, 201, 204, 207, 212, 217, 218, 219, 220, 221, 223, 227, 229, 230, 231, 233, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 242, 243, 244, 245, 246, 248, 249, 251, 252, 253, 254, 257, 258, 261, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 270, 271, 272, 276
Малі Будищечки 86, 90, 91, 98, 103
Малоросійська, *губернія* 26, 120
Миргород 247, 254
Мисики 254
Мисківка, *куток* 62, 82, 84
Михайлівка 254
Міські Млини 9, 14, 144, 152, 158, 172, 246, 263
Млини 55
Млинки 253
Московщина 251
Надежда 254
Нехвороща 254
Новгородська, *губернія* 155
Новогеоргіївський, *район* 269
Новомиколаївський, *хутір* 55
Одеський повіт 269
Олешня 13
Опішне 7, 9, 10, 13, 14, 15, 19, 21, 22, 23, 26, 28, 30, 41, 42, 47, 50, 55, 63, 82, 85, 86, 92, 95, 96, 98, 103, 111, 112, 116, 117, 119, 120, 123, 124, 126, 137, 139, 140, 144, 145, 147, 149, 152, 155, 158, 165, 166, 169, 171, 172, 184, 186, 187, 188, 193, 199, 206, 212, 221, 232, 242, 244, 245, 246, 247, 249, 251, 252, 254, 263, 264, 266, 269, 272, 273, 276
Опішнє 86, 88, 98
Опішнянський, *район* 12, 26, 27, 105, 119
Остап'є 252
Охтирський, *повіт* 145
Охтирський, *район* 144
Павлівський, *хутір* 84
Паскове 254
Переруб 246
Пискуни, *хутір* 84
Південь 243, 251, 269
Півні 9, 14
Північний Кавказ 111
Поворскля 253
Подільська, *губернія* 269
Полтава 92, 246, 247, 249, 252, 253, 254, 272
Полтавська, *губернія* 18, 19, 26, 37, 50, 59, 81, 91, 113, 144, 196, 247, 251, 269
Полтавська, *область* 12, 20, 22, 27, 144, 190
Полтавська, *округа* 26, 105, 119
Полтавський, *повіт* 50, 252
Полтавщина 4, 14, 15, 16, 19, 20, 21, 23, 24, 27, 28, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38,

39, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 86, 87, 88, 89, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 106, 107, 108, 109, 111, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 140, 142, 148, 152, 153, 154, 157, 161, 162, 167, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 182, 185, 186, 188, 189, 197, 198, 199, 201, 202, 203, 204, 205, 207, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234,235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 248, 250, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 269, 271, 272, 274, 276, 278, 288
Попівка 9, 14, 86, 96, 145, 158, 168, 172, 246, 249, 263
Поставмука 190
Прилуки 247
Прогоня, *куток* 111
Прогоня, *поселення* 68
Псел, *річка* 42
Птухівка 149
Рашівка 247
Решетилівка 252, 254
Роменський, *повіт* 152, 155
Ромни 104
Російська імперія 53, 88
Росія 12, 18, 19, 82
Рублівка 251
Сагайдак 254
Санжари 253, 254
Санжари Нові 252
Санжари Старі 252
Санкт-Петербург 18
Сватове 48
Сені, *хутір* 55
Сибір 53
Скороходове 253
Слобідська Україна 184, 253
Слобожанщина 145
Сорочинці 246, 254
Старі Млини 9, 10, 12, 14, 15, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 26, 27, 35, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 144, 145, 153, 155, 158, 170, 181, 192, 196, 197, 198, 199, 202, 205, 211, 213, 214, 215, 223, 225, 226, 232, 233, 241, 250, 253, 256, 259, 264, 276,
Ста́рі, *хутір* 55
Степне 48
Сумська область 144
Суха (Гнила) Грунь, *річка* 72, 73, 278
Суха Грунька, *річка* 63
Таврійська, *губернія* 269
Ткаченківка, *куток* 56
Україна 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 14, 15, 18, 22, 26, 28, 30, 82, 88, 141, 144, 272, 276, 277
Українська РСР 22
Устинівська, *волость* 269
Филенкове 253
Флорівка, *хутір* 50
Харків 168
Харківська, *губернія* 146, 252
Харківська, *область* 27
Харченківка 82, 84
Харченківка, *куток* 65, 82, 288
Харченківська, *гора* 146
Харченкова, *гора* 61, 84, 147
Херсонська, *губернія* 269
Херсонщина 269
Хижняки 114, 120, 121
Хижняківка 9, 10, 12, 14, 15, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 26, 27, 35, 40, 56, 82, 84, 103, 111, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 144, 145, 147, 149, 155, 158, 165, 170, 176, 181, 188, 189, 190, 196, 198, 199, 216, 219, 228, 233, 234, 243, 248, 250, 251, 253, 256, 259, 260, 262, 274, 276
Хижняківка, *урочище* 139
Хижняковий, *хутір* 120
Хижняків, *хутір* 121
Хорольський, *повіт* 252
Хутір Безруків 30
Царичанка 252
Цвітне 13
Чернечий Яр 9, 14
Чернігів 26
Чернігівська, *губернія* 26
Шатрище 13
Шестаковка 269
Шилівка 92
Шилівка, *річка* 63
Шишаки 254
Шкіденівка 9, 14, 246
Шкурпелівка, *протока* 92
Яблучне 9, 14
Яреськи 254
Яри, *куток* 145
Ясновщина 252

Victor Mishchanyn

THE NORTHERN GROUP OF THE LITTLE POTTERY CENTRES OF THE OPISHNE POTTERY REGION:

(the Late Nineteenth — the Twentieth Centuries)

The monograph is the first complex investigation of little pottery centres in the Ukrainian ceramology. The materials, collected by the author in field ceramological expeditions, in libraries and archives during 1994-2005, are assumed there as a basis.

This scientific work represents the historical development of the pottery centres, which are situated in the Zinkiv district of the Poltava region to the north of the pottery capital of the Ukraine — the town of Opishne, namely Bezruky, Glynske, Lazky, Mali Budyshcha, Stari Mlyny, Khyzhnyakivka. The local pottery making technology and the methods of the sale of wares, the professional customs and rituals are reconstructed in the book. The scores of the names of the local craftsmen are restored from the oblivion.

This book is for ceramologists, historians, ethnologists, art critics, museum assistants, students of local lore, for all those who are interested in the history of native country as well as spiritual property of the Ukrainians

Contents

The first fundamental investigation of little pottery centres **4**
Foreword by Oles Poshyvaylo
About the author **12**
Introduction **13**
The state of the studies of little pottery centres **17**
The peculiarities of the historical development of pottery centres
Administrative subordination **26**
Bezruky **28**
Glynske **42**
Lazky **59**
Mali Budyshcha **86**
Stari Mlyny **113**
Khyzhnyakivka **120**
Professional knowledge of potters
Pottery clays **144**
The extraction of raw materials **146**
The preparation of forming mass **150**
The making of earthenware **152**
Drying **156**
Decoration **158**
Covering with fluid and powdery glazes **166**
Firing **172**
Pottery in the system of traditional culture
Professional rites **184**
The potters' attitude to clay **184**
Customs, connected with pottery making **187**
The cyclic recurrence of the potters' work **191**
The potters' specialization **192**
Tile manufacture **193**
Brick manufacture **196**
Stove-setting **201**
The range of earthenware **210**
The sale of earthenware **245**
The family life of potters **255**
Homestead and dwelling **255**
Housekeeping **264**
The health of potters **270**
Conclusion **275**
Sources
Archivalias **280**
Bibliography **281**
Field materials from the private archive of the author **286**
Addenda
Index of persons **290**
Index of places **295**
The Northern Group of the Little Pottery Centres of the Opishne Pottery Region
Summary (in English) **298**
Contents **299**
Information **300**

ІНФОРМАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА УКРАЇНСЬКОГО ГОНЧАРСТВА В ОПІШНОМУ

ВИДАВНИЦТВО «УКРАЇНСЬКЕ НАРОДОЗНАВСТВО»

Готує до видання літературу з проблем гончарства та українського народознавства. Уже реалізовано близько трьох десятків видавничих проектів, підготовлено до друку фундаментальні книги з української керамології та етнографії. Засновані і видаються національні наукові щорічники «Українська керамологія» і «Бібліографія українського гончарства», національний науковий «Український керамологічний журнал», планується видавати міжнародний щорічник «Світове гончарство».

Книги відзначено нагородами найпрестижніших всеукраїнських конкурсів книги та книговидавців.

Видавництво обладнане найсучаснішою комп'ютерною системою підготовки оригінал-макетів друкованих видань.

РЕАЛІЗОВАНІ ПРОЕКТИ:

Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник: Науковий збірник за минулі літа. — 1993. — Кн.1. — 520 с.: іл.

Пошивайло Олесь. Ілюстрований словник народної гончарської термінології Лівобережної України (Гетьманщина). — 1993. — 280 с.: іл.

Ротач Петро. Іван Котляревський у листуванні. — 1994 — 336 с.: іл.

Пошивайло Олесь. Етнографія українського гончарства (Лівобережна Україна): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. — 1994. — 51 с.

Качкан Володимир. Жива Глина: Мандрівка в минуле та сьогоднішнє Опішного. — 1994. — 232 с.: іл.

Курочкін Олександр. Українські новорічні ритуали: «Коза» і «Маланка». — 1995. — 392 с.: іл.

Ротач Петро. Грудочка любимої землі (Василь Симоненко і Полтавщина). — 1995. — 96 с.: іл.

Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. — Кн.2. — 1995. — 576 с.: іл.

Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1995. — Кн.3. — 1996. — 576 с.: іл.

Гавриш Петро. Населення скіфського часу басейну Середнього Псла: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. — 1996. — 25 с.

Спанатій Любов. Гончарна лексика в говорах української мови: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. — 1997. — 23 с.

Білоусько О.А., Киридон А.М., Киридон П.В., Кравченко П.А. 100 відповідей на запитання з історії України. — 1998. — 424 с.: іл.

Лащук Юрій. Покутська кераміка. — 1998. — 160 с.: іл.

Іван Котляревський і світова культура: Збірник наукових статей. — 1999. — 212 с.

Міщанин Віктор. Словник гончарів Глинського, Малих Будищ, Старих Млинів, Хижняківки. — 1999. — 368 с.: іл.

Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах. — 1999. — Книга 1. — 528 с.: іл.

Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах. — 1999. — Книга 2. — 544 с.: іл.

Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За роки 1996-1999. — 1999. — Кн.4. — 656 с.: іл.

Пошивайло Ігор. Феноменологія гончарства: Семіотико-етнологічні аспекти. — 2000. — 432 с.: іл.

Національний конкурс художньої кераміки. — 2000. — 68 с.: іл.

Пошивайло Олесь. Гончарська столиця України: Видавництво «Українське Народознавство». — 2000. — 72 с.: іл.

Пошивайло Олесь. Опішне — гончарська столиця України. — 2000. — 60 с.: іл.

Пошивайло Олесь. Гончарська столиця України: по-українськи «Опішне», а не «Опішня». — 2000. — 20 с.: іл.

Українська керамологія: Національний науковий щорічник. 2001 / За редакцією доктора історичних наук Олеся Пошивайла. — 2001. — Кн.1. — 384 с.: іл.

Українська керамологія: Національний науковий щорічник. 2002 / За редакцією доктора історичних наук Олеся Пошивайла. — 2002. — Кн.2. — 480 с.: іл.
Український керамологічний журнал. — 2001. — №1, 2; 2002. — №1, 2, 3, 4; 2003. — №1, 2-4; 2004. — №1, 2-3, 4.
Микола Вакуленко: Альбом. — 2002. — 72 с.: іл.
Бібліографія українського гончарства. 1999: Національний науковий щорічник / За редакцією доктора історичних наук Олеся Пошивайла. — 2000. — Вип.1. — 120 с.: іл.
Бібліографія українського гончарства. 2000: Національний науковий щорічник / За редакцією доктора історичних наук Олеся Пошивайла. — 2001. — Вип.2. — 120 с.: іл.
Бібліографія українського гончарства. 2001: Національний науковий щорічник / За редакцією доктора історичних наук Олеся Пошивайла. — 2002. — Вип.3. — 136 с.: іл.
Бібліографія українського гончарства. 2002: Національний науковий щорічник / За редакцією доктора історичних наук Олеся Пошивайла. — 2003. — Вип.4. — 144 с.: іл.
Бібліографія українського гончарства. 2003: Національний науковий щорічник / За редакцією доктора історичних наук Олеся Пошивайла. — 2004. — Вип.5. — 144 с.: іл.

УЧАСТЬ У ВИДАННЯХ КНИГ:

Пошивайло Олесь. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. — 1993. — 410 с.: іл.
Лащук Ю.П. Українські кахлі IX-XIX ст. — 1993. — 80 с.: іл.
Бердник Олесь. Таїна Христа. — 1996. — 184 с.: іл.
Кулик Віра. Іди собі, болю...: Поезії. — 1996. — 124 с.: іл.
Д.П. Де ля Фліз: Альбоми. Серія «Етнографічно-фольклорна». — 1996. — Т.1 — 255 с.: іл.
Міщанин Віктор. Хутори ви мої, хутори... Минуле та сьогодення хуторів Безруки і Хижняківка. — 2002. — 400 с.: іл.

Милі друзі!

- ✔ Якщо Ви прагнете краще пізнати археологію, історію, етнографію, мистецтво гончарства, дізнатися про сучасний стан гончарних центрів України;
- ✔ Якщо Вас цікавить світ художньої кераміки, найважливіші події в Україні і світі, пов'язані з керамікою;
- ✔ Якщо Ви слідкуєте за останніми досягненнями вчених-керамологів і мистців-керамістів;
- ✔ Якщо для Вашої діяльності важливі новітні книги та журнали з проблем кераміки, —

Вам просто необхідно мати під рукою всі керамологічні видання видавництва «Українське Народознавство»!

12⁰⁰ грн.

30⁰⁰ грн.

ЦЕ ЄДИНІ В УКРАЇНІ КЕРАМОЛОГІЧНІ ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ.
До роздрібної книготорговельної мережі вони не надходять.
Щоб не мати клопоту з їх своєчасним придбанням, замовляйте видання безпосередньо у видавництві «Українське Народознавство» за адресою:
вул.Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна, тел./факс (+38 05353) 42416, 42415; e-mail: opishne_museum@poltava.ukrtel.net

24⁰⁰ грн.

ЄДИНИЙ В УКРАЇНІ КЕРАМОЛОГІЧНИЙ ЖУРНАЛ
має кольорові ілюстрації і обсяг до 192 сторінок.

ЙОГО МОЖНА ЗАМОВИТИ у видавництві «Українське Народознавство»
Вартість 1 прим. — 24 грн.
Піврічне замовлення: 2 числа — 44 грн.
Річне замовлення: 4 числа — 80 грн.
(Вартість не включає поштових витрат)

ДО УВАГИ ЧИТАЧІВ «УКРАЇНСЬКОГО КЕРАМОЛОГІЧНОГО ЖУРНАЛУ»!

ПРИЙМАЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТА на «УКЖ»!

Її можна оформити в операційних залах поштамтів і відділень зв'язку за **«Каталогом видань України»**.

Передплатні індекси «УКЖ»: для індивідуальних передплатників для підприємств та організацій

	01198	01177
Вартість видання з доставкою:	І квартал – 24,74 грн. півроку – 49,48 грн. рік – 98,96 грн.	І квартал – 30,74 грн. півроку – 61,48 грн. рік – 122,96 грн.

За каталогом ТОВ «Науково-виробниче підприємство «Ідея» – індекс 12208

Оплата здійснюється як за готівку, так і за безготівковим розрахунком.

Передплата «УКЖ» за межі України оформляється на умовах, про які можна дізнатися у видавництві

Редакція «УКЖ» приймає для опублікування статті на теми гончарства, кераміки обсягом до 24 сторінок формату А-4 (1 друк. арк., 40000 знаків, без урахування ілюстрацій); повідомлення, інформацію не більше 12 сторінок (0,5 друк. арк., 20000 знаків). Перевага надається матеріалам з ілюстраціями та в електронному вигляді. Не приймаються: копії статей; матеріали надіслані/надруковані в інших періодичних виданнях; матеріали, не підписані авторами. Усі матеріали публікуються безкоштовно.

Відповідно до постанови Президії Вищої атестаційної комісії України від 15.01.2003 року №7-05/1 до друку в «УКЖ» приймаються наукові статті, які мають такі необхідні елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ОПУБЛІКУВАННЯ В «УКЖ»:

1) Матеріали українською мовою просимо друкувати на друкарській машинці (принтері), з одного боку паперу формату А4 (210x297 мм). Усі сторінки рукопису повинні мати суцільну нумерацію. Рукописні вставки та вклейки не дозволяються. Матеріали в електронному вигляді подавати на дискетах 3.5'', CD, MO 230-640MB (*.doc, *.pm6, *.p65, *.pmd,*.qxd, *.indd), або електронною поштою: ceramology_inst@poltava.ukrtel.net. При цьому обов'язково слід надіслати підписаний автором текст статті на папері. До згадуваних у тексті статті прізвищ слід подавати не ініціали, а повне ім'я.

2) Посилання на джерела подаються наприкінці матеріалу алфавітним списком, за правилами бібліографічного опису наукових видань з обов'язковим зазначенням: місця видання, видавництва, року видання, тому, книги, номера видання, сторінки використаної цитати. Скорочені (абревіатурні) посилання на періодичні видання дозволяються лише в тому випадку, якщо матеріал має список умовних скорочень. Усі посилання слід подавати мовою оригіналу в алфавітному порядку та нумерувати. У тексті бібліографічні посилання позначаються цифрами у квадратних дужках, наприклад: [1, с.5].

   У алфавітному списку літератури спершу зазначаються видання кирилицею, далі – латиницею. Для періодичних видань регіонального значення, а також надрукованих поза Україною, необхідно зазначити місце видання.

   Усі знаки, які не можуть бути надруковані на машинці (принтері), необхідно вписати в текст від руки, чорним чорнилом (пастою, тушшю), чітко і за єдиною системою написання.

   Якщо знак (символ) може бути сплутаний з іншими, близькими за написанням, слід пояснити на лівому полі, що це за знак (символ). Грецькі літери слід підкреслити червоним олівцем.

   Слово «Література» або «Примітки» не пишеться, а одразу після викладу матеріалів статті подається список джерел.

3) Текстовий оригінал має бути підписаний автором на останній сторінці із зазначенням таких відомостей про себе:
   - прізвище та ім'я;
   - день, місяць, рік і місце народження;
   - місце проживання;
   - освіта (навчальний заклад і рік закінчення), місце роботи, посада;
   - науковий ступінь, вчене звання;
   - почесні звання, державні нагороди;
   - головні напрямки наукових досліджень;
   - основні наукові праці (повний бібліографічний опис);
   - тема, над якою працюєте нині;
   - домашня і службова поштові адреси, телефони, факси, e-mail;
   - дата підпису матеріалу;
   - фото автора матеріалу.

4) Як оригінали ілюстрацій автор може подати :
   - графічні та напівтонові малюнки і фотографічні знімки;
   - діапозитиви (слайди) та негативи;
   - електронні файли (*.tif, *.jpg).

   В усіх випадках запозичення ілюстрації з іншого видання обов'язкове бібліографічно повне зазначення джерела.

   Оригінали фотоілюстрацій слід подавати розміром не менше бажаного відбитка в журналі.

   Ілюстрації слід нумерувати згідно з порядком посилань на них у тексті матеріалу. Для всіх видів ілюстрацій подається загальна нумерація. У рукопису на лівому полі, в прямокутнику повинні бути зазначені номери ілюстрацій і таблиць навпроти того місця в тексті, де бажано їх надрукувати. Підписи до ілюстрацій додаються на окремому листі. До кожної ілюстрації інформація-легенда додається в такій послідовності: Автор. Назва. Матеріал. техніка. Розміри. Місце виготовлення (побутування). Датування. Місцезнаходження. Шифр зберігання. Автор ілюстрації чи фото.Публікується вперше чи повторно. Для археологічної кераміки слід зазначити назву поселення, де знайдено виріб, час її виготовлення, належність до певної археологічної культури, місце зберігання. Для ілюстрацій слід вживати слово «малюнок», а не «рисунок».

   Ксерокопії репродукцій чи фотографій не приймаються.

5) До кожного матеріалу обов'язково слід додати резюме і ключові слова українською та англійською мовами.

6) Автори публікацій відповідають за повноту висвітлення питання, системність викладу, достовірність наведених фактів та їх автентичність, правильне цитування, посилання на джерела, написання власних імен, географічних назв і т.п.

7) Редакція застерігає за собою право скорочувати матеріали та правити мову. Надіслані матеріали не повертаються.

8) Автори публікацій, обсягом більше 3-х журнальних сторінок тексту (без урахування ілюстрацій), безкоштовно одержують один примірник журналу.

Автори публікацій, обсягом менше 3-х журнальних сторінок тексту, одержують ксерокопії статей.

ВЕЛЬМИШАНОВНІ ДОБРОДІЇ!

**КЕРАМОЛОГИ, ТЕХНОЛОГИ, АРХЕОЛОГИ, ЕТНОГРАФИ,
ІСТОРИКИ, МИСТЕЦТВОЗНАВЦІ, КУЛЬТУРОЛОГИ,
ХУДОЖНИКИ, ЖУРНАЛІСТИ, КРАЄЗНАВЦІ,
УСІ, КОМУ НЕ БАЙДУЖЕ
ДУХОВНЕ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ!
ГОНЧАРСЬКА КНИГОЗБІРНЯ УКРАЇНИ
ЩИРОСЕРДНО ПРОСИТЬ ВАС НАДСИЛАТИ ЇЙ
УСІ ВАШІ ПУБЛІКАЦІЇ З ПИТАНЬ ГОНЧАРСТВА
УКРАЇНИ ТА ІНШИХ КРАЇН СВІТУ,**

В ОРИГІНАЛАХ ЧИ КСЕРОКОПІЯХ

Усі Ваші публікації, публікації про Вас,
будуть включені до анотованих статей
«Бібліографії українського гончарства»

Умовою публікації в щорічнику Ваших матеріалів є наявність їх в Гончарській Книгозбірні України чи в Національному архіві українського гончарства. При цьому необхідно чітко зазначити джерело публікації за такою схемою:

для книг: Автор. – Назва книги. – Місце видання: Видавництво, Рік видання. – Кількість сторінок;
для статей: Автор. Назва статті // Назва періодичного видання (книги), де надрукована стаття. – Місце видання: Видавництво. – Рік. – №. – Випуск. – Том. – День. – №№ сторінок.

За необхідності, Книгозбірня оплатить поштові витрати та вартість надісланих видань

*Гончарська Книгозбірня України,
вул. Партизанська, 102,
Опішне, Полтавщина, 38164,
Тел./факс (05353) 42416, 42175,
e-mail: opishne_museum@poltava.ukrtel.net*

«Бібліографію українського гончарства»
за 1999, 2000, 2001, 2002 і 2003 роки можна замовити за адресою:
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
вул.Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164,
тел./факс(05353) 42416, 42175;
e-mail: opishne_museum@poltava.ukrtel.net

ISBN 966-7322-11-4
ББК 63.5 (4Укр–4Пол)
М71

Міщанин Віктор.
ПІВНІЧНА ГРУПА МАЛИХ ОСЕРЕДКІВ ГОНЧАРСТВА ОПІШНЕНСЬКОГО ГОНЧАРНОГО РАЙОНУ
(ДРУГА ПОЛОВИНА XIX-XX СТОЛІТТЯ).
— Опішне: Українське Народознавство, 2005. — 304 с.: іл.

Перша сторінка обкладинки:

Фотомонтаж із двох фото:
1) горщик на горищі колишньої гончарні хижняківського гончаря Василя Ємця (Хижняківка, Полтавщина; 04.05.2005);
2) один із сучасних краєвидів гончарного села (Лазьки, Полтавщина; 07.09.2005).

Друга сторінка обкладинки:

Дерево на окраїні гончарного хутора (Хижняківка, Полтавщина; 04.05.2005).

Третя сторінка обкладинки:

Одна із занедбаних вулиць гончарного села (Лазьки, Полтавщина; 07.09.2005).

Четверта сторінка обкладинки:

Фотомонтаж із двох фото:
1) керамолог Віктор Міщанин із глиняними виробами, віднайденими на колишній садибі хижняківського гончаря Прокопа Федоші (Хижняківка, Полтавщина; 04.05.2005);
2) печище на одній із занедбаних садиб у гончарному хуторі (Старі Млини, Полтавщина; 01.09.2005).

Фото Олеся Пошивайла.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Національний архів українського гончарства.
Публікуються вперше

«Українське Народознавство»
Видавництво
Національного музею-заповідника
українського гончарства
в Опішному

Вул.Партизанська, 102, Опішне,
Полтавщина, 38164, Україна;
тел./факс (05353) 42416, 42175,
e-mail: opishne_museum@poltava.ukrtel.net

Формат 60x90/16
Гарнітура Excelsior
Умовн. друк. арк. 19
Тираж 500 прим.

Надруковано в друкарні ДП «ХМЗ «ФЕД»:
вул.Сумська, 132, Харків, 61023, Україна,
тел./факс (0572) 196782, 402251,
e-mail: printing_fed@bars.net.ua

Віктор Міщанин

Північна група малих осередків гончарства Опішненського гончарного району

(друга половина XIX-XX століття)

ISBN 966-7322-11-4

Автор книги — Віктор Міщанин — народився 10 вересня 1962 року в старовинному козацькому селі Малі Будища Опішнянського (нині Зіньківського) району Полтавської області в селянській родині.

За фахом — інженер-метеоролог. Закінчив Одеський гідрометеорологічний інститут (1985). Працював інженером монтажно-ремонтного відділу служби засобів вимірювання Красноярського територіального управління з гідрометеорології (Красноярськ, Росія, 1987-1988), водієм колгоспу «Прогрес» (Малі Будища, 1989-1993), спеціалістом із земельних ресурсів Малобудищанської сільської ради (Малі Будища, 1993). З 1993 року працює в Національному музеї-заповіднику українського гончарства в Опішному (старший науковий співробітник), з 2001 року — в Інституті керамології — відділенні Інституту народознавства НАН України (молодший науковий співробітник).

Автор багатьох наукових праць з проблем українського гончарства, у тому числі монографій: «Словник гончарів Глинського, Малих Будищ, Старих Млинів, Хижнянівки» (1999), «Хутори ви мої, хутори...» (2002). Перша книга стала лауреатом VI Форуму видавців у Львові (1999), де визнана переможцем у номінації «Художньо-мистецьке, музичне або краєзнавче видання». Під час I Національного симпозіуму гончарства «Опішне-2000» журі визнало книгу кращою публікацією в Україні з проблем гончарства за 1999-й рік.

Член Національної спілки майстрів народного мистецтва України (2000) та Українського керамічного товариства (2000). Депутат Зіньківської районної ради (2002). Лауреат літературно-мистецької премії імені Володимира Малика (2005)

Північна група малих осередків гончарства Опішненського гончарного району (друга половина XIX-XX століття)

• Віктор Міщанин •

Віктор Міщанин

Північна група малих осередків гончарства Опішненського гончарного району

(друга половина XIX-XX століття)

Північна група малих осередків гончарства Опішненського гончарного району (друга половина XIX-XX століття)